

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Випуск 10

Київ–2014

УДК 94(477) «1917/1921»

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор В.Ф. Верстюк. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 400 с.

Збірник присвячений висвітленню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють проблеми політичної й соціальної історії революційної доби, значна увага приділена феномену більшовизму. Також публікуються документальні джерела з історії Української революції 1917–1921 рр.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ № 16394-4866 Р, видане 23.02.2010 р.)

Збірник є фаховим виданням України з історичних наук

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 520

E-mail: ukrtrev@ukr.net

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Олена Бойко, кандидат історичних наук (Київ)

Анатолій Буравченков, доктор історичних наук (Київ)

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *головний редактор* (Київ)

Степан Віднянський, доктор історичних наук (Київ)

Олександра Кудлай, кандидат історичних наук (Київ)

Руслан Пиріг, доктор історичних наук (Київ)

Олександр Реєнт, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Віталій Скальський, кандидат історичних наук, *відповідальний секретар* (Київ)

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Федір Турченко, доктор історичних наук (Запоріжжя)

ISSN 2307-3047

© Інститут історії України НАНУ, 2014

© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

Політичний і соціальний наратив

Владислав Верстюк

Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова
1917–1920 рр. 5

Олександра Кудлай

Діяльність народного міністерства військових справ
по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. —
квітень 1918 р.) 33

Ірина Зенич

Ознайомлення населення із особливостями виборчого
законодавства і виборчим процесом під час виборів
до Всеросійських Установчих зборів в Україні в 1917 р. 64

Геннадій Корольов

Синдром Січневого повстання: Євгеніуш Ромер
про революційне суспільство на сході Європи
у 1917–1919 рр. 91

Руслан Пиріг

Одна доба прем'єрства Миколи Устимовича
(29–30 квітня 1918 року) 105

Тетяна Осташко

Родинні світлини Скоропадських як джерело до вивчення
суспільної характеристики української аристократії 119

Олексій Лупандін

Українсько-російські відносини (кінець 1918 —
початок 1919 рр.): дипломатичний аспект 152

Олег Павлишин

Комісії Трудового Конгресу України (1919 р.):
формування та діяльність 172

Віталій Скальський

Трудовий конгрес України: оцінки публіцистів 191

Олена Бойко

Зміни у житті Києва і киян за радянської влади
(лютий–серпень 1919 р.)..... 204

Володимир Устименко

Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР 230

Павло Ісаков

Табори примусових робіт в УСРР в 1920 р..... 253

Ярослав Файзулін

З історії Української військової організації в Києві (1921 р.)... 288

Роман Тимченко

Українська еміграції та політика більшовиків 1921–1923 рр.... 311

Василь Яблонський

«Конституція» Державного Центру УНР в екзилі
у 1948–1992 рр..... 330

Зізнання у в'язниці ЧК... (із свідчень протоколів допиту
члена Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету
Івана Андруха) *Упорядкував Ярослав Файзулін*..... 349

Крутянець Олександр Борозенко-Конончук
Упорядкував Віталій Скальський..... 368

Анотації..... 387

Відомості про авторів 398

Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр.

Публіцистика Сергія Єфремова, однієї з ключових постатей Української революції, поступово привертає увагу дослідницької аудиторії¹. Передусім історики аналізують думки Єфремова стосовно українського руху, окремих етапів його розвитку, політики Центральної Ради, гетьманського уряду, тощо.

Є ще одна велика тема у публіцистиці Сергія Єфремова, на яку необхідно звернути особливу увагу, а саме послідовне неприйняття Єфремовим ідей та практики більшовизму. Вона проходить наскрізною лінією через всі роки революції, до неї публіцист змушений в силу різних обставин раз у раз повертатися і бити на сполох, попереджаючи про грізну небезпеку, яку несе ця крайня ліва радикальна політична течія, публіцист викриває її войовничу антигуманну природу, підступність притивних гасел, ілюзорність декларацій та чимало іншого негативу, добре відомого сьогодні історикам. В часи революції таке

---

¹ *Бойко В.* Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2012. — Вип. 7. — С. 113–125; *Бойко Н.* Політичні ідеї Сергія Єфремова в контексті його суспільно-політичної діяльності: автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2009. — 16 с.; *Верстюк В.* Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського // Український історичний журнал. — 2013. — № 3. — С. 63–79; *Його ж.* Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень–листопад 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2012. — Вип. 7. — С. 89–112; *Могильний Л.* Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті. — К.: ПанТот, 2011. — 295 с.; *Його ж.* Публіцистична діяльність Сергія Єфремова // Часопис української історії / За ред. д. і. н., проф. А.П. Коцура. — Київ, 2010. — Вип. 17. — С. 18–23; *Сергій Єфремов.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У двох томах. — К.: Дух і літера, 2014.

категоричне ставлення було характерним далеко не для всіх українських політичних діячів.

Єфремов досить рано звернув увагу на нездорові явища, на фоні яких розвивались революційні події і які дуже швидко стало живильним середовищем більшовизму, спочатку як соціального явища, а згодом і як політичної течії. Це тло, представлене натовпом, маргінальними елементами, які перебували часто поза політикою, але насторожували проявами агресивності, всюдозволеності, переконанням, що усе можна, — бо «тепер слобода»² — і небажанням коритися владі. На початку травня 1917 р. Єфремов стурбовано пише про певні специфічні тенденції у розвитку революції, яка залишила за межами організованих форм величезні маси населення, кинуті фактично напризволяще, про неофітів революції, як найбільшу для неї ж, революції, небезпеку: «У кожного на устах слово «воля», «свобода» — і разом в конкретних випадках як легко ламаються самі основи свободи. Кожне починає з заяви довір'я Тимчасовому правительству — і разом скільки з'явилося капралів, що допались до палиці й орудуючи нею, незалежно капральствують по своїх кутках і поза тим знати нічого не хочуть. На вагу покладено самі здобутки революції, долю всієї держави»³.

Більшовицький збройний виступ у Петрограді 3 липня 1917 р. з метою захоплення влади викликав у Єфремова гостру реакцію цілковитого засудження. Публіцист називає заколот зрадницькою справою, до якої долучились «анархічні елементи, вкупі з реакційними покидьками громадянства»⁴. Єфремом унікає терміну «більшовики», але це ні для кого не секрет, адже лише ця партія в той час відстоювала і популяризувала гасло «вся влада радам». На думку Єфремова, воно абсолютно хибне і веде лише до посилення анархії у суспільстві та громадянської війни, яка ще страшніша за світову. Єфремов закликає до

---

² Нова рада. — 1917. — 7 травня.

³ Там само.

⁴ Там само. — 5 липня.

Владислав Верстюк

порядку, до згуртування усіх громадських сил навколо Тимчасового уряду та його органів, до відсічі анархії, що «кличе за собою контрреволюцію»⁵.

Після невдалої спроби заколоту більшовики на два місяці зникли з авансцени революції, однак у вересні отримали новий шанс, який подарував їм генерал Корнілов. Його невдала спроба захопити владу привела до чергового полівіння революційної демократії, переходу столичних рад депутатів до рук більшовиків. Єфремов відчув у цьому величезну небезпеку революції, про яку одразу ж заговорив зі сторінок газети. Він називає перемогу ««більшовизму» по цілій лінії російського революційного фронту»⁶ найзлободеннішою біжучою подією.

Єфремов розуміє, що посилення більшовизму це лише один бік медалі, а з іншого, — йде накопичення правих сил і настроїв. Суспільство і країна стоять на межі розколу. «На цей двосічний процес якимось мало звертають уваги в політичних кругах, а тим часом саме тут лежить доля нашої молоді волі. Крайність тягне за собою супротивну крайність — і незабаром ми певне побачимо сутячку між ними»⁷, — застерігає публіцист. Він негативно ставиться до ідей створення однорідного соціалістичного уряду, для нього очевидно, що гасла більшовиків, «як на наші часи, являються безперечною утопією; завести зараз же соціалізм, установити соціалістичний рай на землі — певна річ неможливо, і коли фанатики або колишні городовики силкуються це зробити, то наслідки ясні для всіх. Окрім анархії та руйнування з нього вийти нічого іншого не може. Про будівництво тут нема чого й згадувати»⁸.

27 жовтня Єфремов констатує факт більшовицького повстання в Петрограді і не приховує розпачу від цієї події. Жодної життєвої потреби, на його думку, в такому повстанні за три

---

⁵ Там само. — 7 липня.

⁶ Там само. — 12 вересня.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — 20 жовтня.

тижні перед виборами до Всеросійських Установчих зборів та за місяць перед їх скликанням не було. Публіцист запитує: чи зможуть більшовики налагодити продовольчу справу, чи змінять вони на краще ситуацію на залізниці, чи усунуть фінансову кризу, чи здолають погромні хвилі? На всі ці питання він відповідає негативно. Його висновок категоричний: міністерство Леніна–Троцького, «цих безґрунтовних мрійників старої конспіраторської школи, могло б тільки погіршити справу і довести державу або до повної загибелі, або ж... або ж до реставрації»⁹. Однак і до прямого захисту Тимчасового уряду Єфремов не закликає. Для нього події у Петрограді не зводяться до боротьби між старим урядом та новими претендентами на владу — на альтернативу між Керенським та Леніним. Події носять куди драматичніший характер. Росія опинилась на краю соціальної прірви. Питання, чи зможе вона втриматись на цьому останньому рубежі, чи зникне в глибинах провалля? «... лад і анархія стрілися в останній, може сутичці, в боротьбі не на життя, а на смерть, і від того, хто перемає в останній момент — залежить уся майбутня доля всієї держави», — переконує Єфремов і попереджає, що ця біда не обійде стороною Україну. Він вважає, що політика нейтралітету, яку проголосила Центральна Рада, в протистоянні Тимчасового уряду і більшовиків є хибною. Нейтралітету бути не може, вважає він, бо Україні «загрожує перспектива захлинутися в каламутній хвилі анархії»¹⁰.

В той же час Єфремов явно недооцінював більшовиків як самостійну політичну течію, швидше бачив у них тільки іграшку «в руках чогось більш могутого та стихійного», криваву передтечу неминучої реакції, що «дійсно змете всі здобутки революції, в тім числі і Центральну Раду і комітети порятунку, і виборчу боротьбу до Установчої Ради, і саму Установчу Раду»¹¹.

---

⁹ Там само. — 27 жовтня.

¹⁰ Там само.— 29 жовтня.

¹¹ Там само.

В системі позитивного мислення Єфремова, в основі якої лежали принципи поступового розвитку суспільства, накопичення культурних цінностей, ніяким чином не вкладалися дії більшовиків спрямовані на повний розвал суспільного організму країни, знищення приватної власності, збудованої на її основі економіки, і власне, людської індивідуальності, опертої на приватний інтерес. Внутрішня і зовнішня політика більшовиків для Єфремова позбавлена будь-якого сенсу, вона злочинна: «законодавці з Смольного ще побільшують кризу і немов навмисне роблять усе, щоб зруйнувати до краю промисловість і замість обіцяного раю на землі витворили таке пекло безробіття, убожества і голоду, перед яким усе пережите іграшками здається. Не розбираючи, рубають вони з усього розмаху ті гілляки, на яких сидять самі й на яких держиться громадський лад, і задля мрій руйнують те реальне, що витворила була культура людська в своєму поступовому ході /.../ Зруйнувати їх — значить зруйнувати життя взагалі, довести його до повного розвалу та безладдя й кінець-кінцем оддати на поталу тим самим формам, тільки в понівеченому, попсованому вигляді»¹².

В наступних кількох матеріалах, особливо у статті «По кривавому непорозумінню», Єфремов повертається до петроградських подій, і намагається ще раз і раз їх переосмислити, зрозуміти, що відбулося в країні, які тектонічні зміни сталися у суспільстві і владі та у їх взаємодії, він шукає вихід із неймовірно загрозливого становища і доходить висновку, що першим завданням локалізації руїни «у нас має бути боротьба з більшовизмом»¹³.

Він пояснює свою позицію тим, що прихід більшовиків до влади, який обернувся «кількома дуже непевної вартості декретами» та закриттям небільшовицької преси є неприховане політичне дикунство, «нічим не помазане, ні до якої культури непричетне, цинічне й сліпе в своєму цинізмі».

¹² Там само. — 19 грудня

¹³ Там само. — 29 жовтня.

Вибори до Всеросійських Установчих зборів переконують публіциста в тому, що більшовицький уряд не має переважної підтримки в суспільстві, а його сила полягає лише в тому, що він арештував Тимчасовий уряд, розігнав передпарламент, захопив центральні органи влади, себто дезорганізував весь механізм урядування. В іншому місці Єфремов прямо говорить про відсутність центрального уряду в країні, уряду, який би переймався насущними проблемами сьогодення. Натомість більшовики свідомо під гаслами боротьби з буржуазним ладом підрубують самі основи державного життя. Зокрема, це стосувалось фінансової системи, фактично російський рубль до кінця 1917 р. був знищений, в регіонах місцева влада вимушено заводила сурогатні гроші. «Маємо вже слідом за окупацією банків, декрет про не виплату за купони та заборону всяких біржових діл, — пише публіцист. — Готується ще декрет про державні позички, яким народні комісари мають зрестися од усяких державних боргів. І як відповідь на це маємо звістку з Стокгольму: російського рубля знято з офіційної біржової котировки і сподіваються, що банки припинять виплату російським підданцям з біжучих рахунків»¹⁴.

Для Єфремова стає очевидним, що більшовики ніскільки не дбають про благо країни та її народу, для них «не тільки Росія, а й світ увесь тільки арена для соціологічних спроб непевної вартості»¹⁵. Доказ цього Єфремов бачить не лише в руйнуванні економічного ладу, політичному і культурному екстремізмі, а в злочинному розпалюванні громадянської (хатньої) війни, запровадженні масового терору. Застосування грубої фізичної сили до політичних опонентів, це вже не політика, це — повний розвал, це вже похід на культуру, тому в перспективі «бій ітиме вже за самі основи культури — бути їй чи не бути?», — пише він¹⁶.

---

¹⁴ Там само. — 1918. — 6 січня.

¹⁵ Там само. — 1917. — 16 грудня.

¹⁶ Там само. — 8 листопада.

Жовтневий переворот остаточно завів революцію в глухий кут, зробив її власним антиподом, позбавив керма, і тепер вона «йде без ватажків, без тих, що — не кажу: направляють і керують нею, бо революціями ніхто ніколи не керував — а хто давав би зміст їй, здужав би зібрати коло себе тенденції та можливості й сформулював їх у зрозумілій і для мас приємній формі. І на наших очах революція виродилася у військовий терор та ряд безупинних військових бунтів, що злилися в одну жахливу картину анархії»¹⁷.

Єфремов ставить у провину більшовикам остаточне зруйнування фронту та сепаратні переговори з країнами Четверного союзу. Обставини, серед яких провадяться мирові розмови в Бересті, пише він: «не дають розгорнутись оптимістичним надіям, а не то вже розквітнути їм уповні. З них поки що виходить одно, що німці так само втомлені війною й так само прагнуть мира, як і ми, але задля цього ледве чи зречуться вони тієї переваги, що дала їм війна й фактична перемога над Росією»¹⁸. Не міг оминати Єфремов мовчанкою і факт брутального розгону більшовиками Всеросійських Установчих зборів, за виборами до яких він пильно стежив і на які покладав певні надії нормалізації становища в країні. Він обрушує свій громадянський гнів і пафос на злочинців і насильників: «До історично-кривавого дня 9 січня прибув і другий такої ж ваги страшний день 5 січня 1918 року. В цей день на петербурзьких улицах самодержцї з Смольного інституту розстріляли ту віру в Установчу Раду, якою жили маси з самого упадку самодержавія, розстріляли віру в лад і добрий спокій, за якими тужать серця, розстріляли нарешті віру в соціалізм та його творчі сили. Знеславлені і збещені лежать тепер у поросі революційні знамена пошматовані насильниками. Тепер у мас не лишилось нічого. Досі ще надією світила Установча Рада — на цю останню надію зняли блюзнірську руку нові самодержцї, потопивши в неповинній

¹⁷ Там само. — 1918. — 13 січня

¹⁸ Там само. — 1917. — 17 грудня.

крові і саму надію і ще щось од неї більше»¹⁹. Не міг промовчати Єфремов і з приводу бруталної розправи більшовиків з провідними членами партії кадетів, членами Всеросійських Установчих зборів Федором Кокошкіним та Олександром Шингарьовим, інтелігентами-інтелектуалами, які своє життя присвятили боротьбі з самодержавством. Їх вбили революційні моряки 6 січня 1918 р. на ліжках в лікарні Петропавлівської фортеці.

У світосприйнятті Єфремова революція — це потужна зброя в руках добра у боротьбі зі злом і несправедливістю, це ефективний прискорювач прогресу, двигун суспільного руху вперед. Те, що демонструє революція після Жовтневого перевороту більше схоже на столипінську реакцію, навіть перевершує її. Єфремов відмовляється приймати таку революцію, що грубу фізичну силу, терор зробили найвищим мірилом усіх вартостей людського життя: «Слуги царського самодержавія не завжди зважувались стріляти в наставлені груди. Слуги Леніна не вагаються. І коли винен він найбільше, як призвідник, то винні й вони, ці виродки що втратили образ людський.

„Оновлення”, яке веде до втрати того образу — не оновлення, а атавізм, відродження прастарого прадавнього в людській натурі, того первісного звіра, що дрімав під попелом пережитків. Нині він воскрес і пазурі показав»²⁰. Вже перший рік перебування більшовиків у владі, на думку Єфремова, остаточно знищив російську державу, призвів до найлютішої реакції. Фактично Росія перетворилась у Совдепію, що «сіє отруту й по сусідніх землях, які, рятуючись перед руїною й реакцією, приневолені були одгородитись кордонами од тієї щасливої совітської Аркадії». Єфремова не вводять в оману галасливі декларації більшовицьких лідерів про новий вищий щабель демократії, який являє з себе диктатура пролетаріату. «Державний устрій та його демократичність не залежить од

¹⁹ Там само. — 1918. — 9 січня.

²⁰ Там само. — 1918. — 10 січня.

назв, а тільки од суті, пише Єфремов. — Суть же в совітській республіці — панування одного класу, власне декласованої юрби — не тільки не демократична, а суперечить усім демократичним вимогам, що засновуються на справжньому народоправстві, коли всі верстви народу мають право й голос у державному будіванні та порядкуванні громадськими справами. Де цього нема — там або демагогія, або охлократія, але не демократія, себто не початок нового устрою, але зерно розпаду й вороття до старого»²¹.

Єфремова непокоїть підривна робота, яку розгорнули більшовики проти Центральної Ради в Україні. Їх спроби просунути ідею переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад, чи підготовка збройного виступу у Києві наприкінці листопада 1917 р. та в січні 1918 р. стають предметами його чергових матеріалів. З особливим осудом публіцист зустрів «ультиматум» РНК до Центральної Ради. Він запитує, що це божевілля, провокація чи зрада? І на це риторичне запитання відповідає так: «Що б не було тут, а ясно одно — самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо — бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму — російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави — це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити»²².

Засуджуючи більшовицькі дії, спрямовані на розгортання громадянської війни в Росії, Єфремов на початку грудня 1917 р. констатує факт перенесення більшовиками бойових дій на територію України. Бої на північно-східних кордонах України диверсифікують більшовицькі плани: «Їм мало Петербургу, мало Москви, мало Ростова, — кортить і Київ зруйнувати»²³. Єфремов всіляко підтримує енергійні заходи військової влади УНР спрямовані на роззброєння пробільшовицьких військ у

²¹ Там само. — 1918. — 1 грудня.

²² Там само. — 1917. — 6 грудня.

²³ Там само. — 1917. — 3 грудня.

Києві, і застерігає суспільство не піддаватись на фарисейські плачі та неприхований цинізм більшовицької преси. «Люди, що вже показали себе ясніш од ясного дня розбишаками, насильниками й ворохобниками, що запалили безглузду й злочинну пожежу хатньої війни братовбивчої, що самі воюють тільки гвалтом, насильством, підступом та зрадою, що вільне слово розгромили, що над Установчою Радою знущаються, що линули на всю Росію брудною хвилею погромів і терору — ці люди не мають жодного права скаржитись, коли проти їх виступів несамовитих заздальгедь доводиться вживати відповідних заходів, — пише публіцист. — Несамовитих божевільних убирають у гамуючі сорочки — цим усе сказано. Готуючи розрухи й повстання в Києві, більшовики рахували очевидно, що власть терпітиме це, аж поки вони візьмуть її за чуба, — дитяча наївність, що межує з крайнім цинізмом тих криків про насильство, які чуємо тепер од професіональних насильників. Але не їм кричати про насильство, — не їм, у кого руки не просяхають од братньої крові. Каїнові нема місця в людській громаді»²⁴.

У Єфремова нема жодного сумніву, що в даний момент більшовизм найбільше зло, яке загрожує Україні, і всі українці без винятку на більшовиків «не мають права дивитись інакше, як на ворогів /.../. Хоч би які були кому з українців принадні та любі більшовицькі теорії, але більшовицька практика, що позначає свої сліди кров'ю, пожежами й руїною усього господарського, політичного й культурного життя, не може зустрічати серед українців нічого, окрім одсічі та боротьби. Це, здається, видно тепер кожному, хоч не всім видно було тоді, коли більшовики тільки-но ще лагодилися захоплювати власть»²⁵. Через кілька днів він ще раз повертається до цієї думки: «Признати власть народних комісарів значило б не тільки покласти край розвиткові України, як державного організму, але навіть як

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — 1918. — 6 січня.

культурної одиниці. Більшовизм і культура не вживаються». Практика урядування більшовиків у Петербурзі, передусім червоний терор не залишали у публіциста сумнівів у тому, що несе з собою влада більшовиків. На його думку « Україна, може врятуватися, тільки тоді, коли з огидою од того шляху одвернеться й піде власною дорогою — до розвитку всіх культурних і економічних сил своїх. Всяка згода з большевизмом тільки збила б нас із тієї дороги і за величезні жертви не дала б анічогісінько»²⁶.

Єфремов називає актами відвертого цинізму поєднання, з одного боку, заяв Лева Троцького на мирній конференції у Бресті про визнання незалежності України, а з іншого, — організовану за вказівками Леніна Володимиром Антоновим-Овсієнком та Миколою Криленком збройну інтервенцію України більшовицькими військами. Похід з фронту в тил більшовизованих військ, пише Єфремов, «запишеться в людській пам'яті далеко вимовнішими рисами, ніж давні походи гунів та вандалів, ніж наскоки колишніх диких орд татарських. До звичайної психології погромленого війська додається ще специфічне большевицьке руйніцтво, що заміряється каменя на камені не лишити од “буржуазного” ладу, не тямлячи того, що це тепер значить саму руїну й ніякісенької творчості. І руїна справді жене страшним ураганом»²⁷. Руїну несуть і більшовицькі загони скеровані в Україну з півночі і сходу, це не великоросійський пролетаріат, який йде на допомогу українським робітникам, а загони найманців. Вони «під назвою красногвардейців набираються на службу за великі гроші, взяті з державної скарбниці бувшої Російської держави, де знаходиться немало трудових мільйонів, виплачених потом і кров'ю нашого робітника. Кажуть, що кожен красногвардієць одержує по 30 карбованців на добу». Єфремов переконаний, що ними рухають не ідеї захисту революції, а можливість безкарно

²⁶ Там само. — 1918. — 10 січня.

²⁷ Там само. — 1918. — 4 січня.

грабувати населення. Подібна практика заохочує до красної гвардії безліч непевних і кримінальних елементів. Він відмовляється розуміти як «з такими “братами”, коли вони грабують українські міста й села, чинять насильства, гвалтують жінок і перешкоджають вести творчу працю на користь трудящих мас України» відмовляються воювати деякі з українізованих полків. Публіцист вважає, що подібний «нейтралітет» не байдужість, а злочин²⁸.

Єфремова вражає як швидко бацили більшовицького суспільного розкладу поширюються республікою. «Війна на Україні давно вже точиться, так само й на Дону. А опріч того кожне містечко чи село воює з усіма сусідніми селами чи містечками. А в кожному місті, містечку чи селі воюють між собою українці й більшовики, вільне козацтво і червона гвардія. А з-поміж кожної сторони вирізняються люди, що беруть здобич з ворога, але й свого не помилують, особливо коли на дворі темно та в глухому куточку застугають, — пише Єфремов і не може утриматись від сумної, але їдкої іронії. — *Bellum omnium contra omnes*, війна всіх проти всіх — так звали таку вселюдну, рівну, безпосередню й явну різанину європейці. У нас це зветься — підготовка до соціальної революції. Європейці були одсталі люди. Навіть роблячи революції, вони їх робили егоїстично — для себе самих. Ми ж, коли що починаємо, то можемо робити тільки в світовому масштабі, на меншому не миримось. Не дурно ж ми — більшовики, тобто нас найбільше і ми найдужчі»²⁹.

Захоплення загонами Муравйова Києва призупинило вихід газети більше, ніж на тиждень, але не змінило способу думання Єфремова. В умовах масового червоного терору, який охопив столицю України, це вимагало непересічної громадянської мужності і було пов'язане з ризиком втрати життя. Єфремов, без сумніву це розумів, але продовжував йти обраним шляхом.

²⁸ Там само. — 17 січня.

²⁹ Там само.

Відновлюючи видання газети, він 4 лютого пише у редакційній статті: «сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило — ще не вродилась така на світі сила». Того дня Єфремов публікує в газеті чотири матеріали, в яких розповідає про більшовицьку облогу міста та його взяття. Єфремов певний, що такого побоїща Київ не зазнавав з часів татаро-монгольської навали. Артилерійський обстріл мільйонного міста мав катастрофічні наслідки, центр зазнав величезних ушкоджень, постраждала й значна кількість мирних жителів. Відступ частин армії УНР на зупинив нападників. «26 січня весь Київ був уже в руках більшовиків, захоженого війська та червоної гвардії, і заступила нова, совітська влада, — свідчить публіцист і очевидець. — Канонада вщухла, але раз-по-раз ще кілька днів лунали гучні постріли, особливо біля колишнього царського палацу та в Маріїнському парку: то тріумфували переможці й творили суд і розправу над випадковими жертвами... і ті останні дні забрали чи не більше жертви, ніж попередні дні завзятого бою». Жителі Києва стали чи не першими жертвами застосування масового червоного терору. Ще в період наступу на столицю України командуючий більшовицькими військами Муравйов віддав наказ «нещадно знищувати в Києві всіх офіцерів і юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»³⁰. В результаті за короткий час в місті було розстріляно за різними джерелами від 2 до 3 тис. осіб. Ці розстріли стали причиною публічного, через газету, звернення Єфремова до одного з більшовицьких високо посадовців народного секретаря військових справ Юрія Коцюбинського. Подібні звернення до лідерів більшовизму з осудом їхньої кривавої політики написало чимало провідних російських інтелігентів, так званих моральних авторитетів на зламі 1917–1918 рр. «Лист без конверта», так Єфремов назвав свою статтю, один з них. Він дивовижним чином наповнений гуманістичним

---

³⁰ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне. В 4-х т. — Т. 1. — М., 1924. — С. 158.

світобаченням, глибокою моральністю і відвагою духу, які не дозволяють мовчати навіть в обставинах смертельної небезпеки. Звертаючись до конкретної людини, Єфремов між тим кидає звинувачення і відмежовується від більшовизму як політичної течії: «Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміню її на мою несилу». Публіцист свідомий того, що ефемерне соціалістичне щастя в майбутньому жодним чином не є виправданням руйнування міста і нищення його населення. Він відкидає як облуду демагогію про контрреволюційність і буржуазність страчених. «Ви скажете — то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять день пролито крові пролетарської? А втім для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у їй. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по улицах — вони німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хизацтву своєму не знають».

Не менш важлива роль у «Листі без конверта» належить українській темі, адже він адресований до старшого сина на той час вже покійного видатного українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського, який все своє життя присвятив національній справі і пішов з життя з вірою в світле майбутнє України. І в той момент, коли це майбуття почало реалізовуватися, коли «воля справді засяяла вже була під українським небом» «славного батька виродний син» приходять на чолі людей, які «цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають». Знаючи трагічну долю Юрія Коцюбинського, репресованого сталінським режимом в середині 30-х років, зверну увагу на пророчий характер «Листа без конверта». Єфремов не вірить в добро нав'язане силою, тому завершує лист застереженням: «Але ж і ви знайте, що з насіння,

яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу загіджують, бруднять, каляють. І хоч у десятих водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло»³¹. Важко зрозуміти як Єфремову з його безкомпромісною позицією вдалося уникнути арешту і розстрілу, але відомо, що на початку березня 1918 р. редакція газети зазнала збройного більшовицького нападу.

Підписання Берестейського мирного договору на якийсь час зупинило більшовицьку інтервенцію в Україну, проте непевність, остаточно невизначеність стосунків між двома державами змушували Єфремова з тривогою оцінювати політику експансивного сусіда. Влітку 1918 р. він присвятив кілька матеріалів роботі українсько-російської мирної конференції.

Прибуття до Києва російської «совітської» делегації, для Єфремов очевидний факт того, «од чого ще недавно так завзято відпекувались більшовицькі дипломати: що ніби не Росія провадить війну з Україною і на Україні, а йде повстання українських же щиро соціалістичних частей — большевицьких елементів проти «буржуазної ради». Цей викрут життя так само без жалю розбило, як і всі інші викрути «совітської власті»³². Однак не зважаючи на безжалюну логіку життя, яка для багатьох в тому числі і Єфремова здавалася критерієм істини, більшовики вперто гнули свою лінію. Це стало очевидним одразу на самому початку переговорів. Єфремова здивувала трактовка більшовицькою делегацією терміну «федерація». Він пише, що й наука й політика до цього часу федерацію розуміли «як особливу форму державного ладу, що засновується на спілці держав, у своїх хатніх справах цілком незалежних», тоді як голова більшовицької делегації Х. Раковський пояснив, що радянський

³¹ Нова рада. — 1918. — 19(6) лютого.

³² Там само. — 1918. — 24 (11) травня.

уряд розуміє під федерацією не що інше, як спілку рад. І тільки вони є для нього суб'єктом державного права. Всі інші форми державних утворень, які виникли на території колишньої Росії, для більшовиків не підлягали визнанню і стали предметами агресії. Таке «централістичне», на думку Єфремова, тлумачення федерації є цілком демагогічним і «занадто дорого коштували всім землям колишньої російської держави й зовсім зняли навіть з черги питання справжньої федерації». Волею долі, продовжує публіцист, «совітське» централістичне розуміння федерації дістало великі щербини, і вже на першому засіданні голова совітської делегації повинен був заявити, що «Україна до складу совітської республіки не належить». Але такий негативний спосіб визначування складу тієї республіки має великі невгоди, бо кінець-кінцем невідомо, що саме до неї належить»³³.

В травні 1918 р. Єфремов із занепокоєнням спостерігає за впровадженням в Радянській Росії політики «воєнного комунізму», протиставлення «міста» «селу», розпалювання громадянської війни. Заклик Леніна до робітників, озброюватись і йти походом на село, шукати хліб і відбирати його силою зброї уже од «середньої й дрібної буржуазії», тобто фактично у середнього та найбіднішого селянства, аж ніяк не вкладається в систему моральних цінностей Єфремова.

Публіцист зазначає, що «хрестовий похід» міста на село, організація банд грабіжників та розбишак, що збройною рукою видирають хліб у теж голодного селянства не може мати нічого спільного з соціалізмом. Саме більшовики, а ніхто інший, винні в тій ситуації, що склалася в Росії, «глибока безодня викопана большевицькими руками: голод косить свої жертви, не питаючи дозволу у садівничих того земного раю». Єфремов резонно зауважує, що в новітні часи «гамувати голод буквально вже братовбивчою війною», «поправляти становище нацькуваннями одних трудящих на других — до цього ще ніхто не

---

³³ Там само. — 1918. — 26 (13) травня .

додумався у культурному світі»³⁴. Більшовицька політика й ідеологія повернула життя в передісторичні часи до канібалізму. Єфремов слушно зауважує, що та система влади і соціальних відносин, яку намагаються будь-що запровадити більшовики абсолютно позбавлена внутрішніх пружин самоорганізації, вона працює лише під дією примусу і деформації, « совітська власть, безсила щось інше вигадати, тільки те й робить, що «грюкає дверима». Масовий терор проти всього, що не більшовизм, став звичайною річчю; розбещування робітників отим озброєнням і грабіжництвом украй деморалізувало навіть свідоміші елементи і розпорошило робітництво: частина його, що пристала до більшовиків, давно вже перестала робітниками бути й вернулась до того стану, в якому перебувають озброєні й розбещені ватаги всяких грабіжників і розбишак/.../ цей озброєний і деморалізований «пролетаріат» виказав себе далеко гіршим за всяку буржуазію»³⁵. Ухвала РНК РСФРР 5 вересня 1918 р. постанови «Про червоний терор», яка передбачала організаційне зміцнення ВЧК, створення концентраційних таборів для класових ворогів та запровадження масових розстрілів, були розцінені Єфремовим як «щось тогосвітнє, що лежить за порогом свідомості»³⁶.

Єфремов підкреслює, що все це вже було в історії («і терор, примазаний благородними жестами та словами, і грабіжництво во ім'я кращого ладу») і нічим добрим не закінчилося. В іншій статті, коментуючи новину про замах на Леніна наприкінці серпня 1918 р., Єфремов констатує, «що відповідальність за терористичні акти здебільшого лягає кінець-кінцем на урядові круги, що дають почин системі терору, виключаючи інші аргументи. Це особливо треба поставити на кошт більшовицькому правительству в Росії. Гіршого терору, як завели ці «прихильники волі», ми не знаємо, нема того насильства над волею, за

³⁴ Там само. — 1918. — 29 (16) травня.

³⁵ Там само. — 1918. — 4 серпня (22 липня).

³⁶ Там само. — 1918. — 4 жовтня (21 вересня).

яке б вони не вхопились, — і наслідки бачимо»³⁷. Єфремов звинувачує більшовиків у розв'язанні громадянської війни, найогиднішої і найстрашнішої форми війни. Єфремов переконаний, що громадянська війна є апофеозом озвіріння, люті та вороженечі. Ніде так не загострюються «найрізномірніші інтереси й бажання, як під час хатньої ж таки війни. Переплутується фронт і тил. Гине всяка пошана й жаль до людини. Близькі люди смертельними ворогами робляться. Стає все дозволено, або — краще кажучи — людина просто забуває, чи є на світі щось недозволене, чого не можна робити, аби тільки сила була. Оце — аби сила — цей страшний принцип боротьби без жалю й ощади ніколи не виступав в такій оголеній формі, як під час громадянської, хатньої війни». Єфремов не лише звинувачує більшовиків у розв'язуванні війни, але й таврує їх за лицемірство, з яким вони оголошують себе стороною, яка змушена оборонятися. Більшовики « мають цілу літературу, в якій доводять, що вони, обстрілюючи гарматним огнем міста й села та нищачи все, що тільки можна винищити, — вони тільки обороняються, а нападає — нападає, певна річ, супротивна сторона»³⁸. Для предметності публіцист наводить цитати з пропагандистської брошури О. Шліхтера «Гражданская война», в якій автор закликає червоноармійців змінити оборонну тактику захисту радянської влади на наступальну.

Єфремов постійно звертає увагу на агресію як іманентну рису більшовизму, який в ім'я власних ідеологем ладен знищити решту світу. В цьому контексті Єфремов констатує фактичну зупинку українсько-російських переговорів на самому їх початку. Мертвою точкою переговорного процесу стала проблема узгодження кордону між обома державами. Більшовицька редакція цих кордонів «нехтувала всякі розумні підстави до розмежування і претендувала на українські етнографічні місцевості, як частина Харківщини та Катеринославщини, не

³⁷ Там само. — 1918. — 3 вересня(21 серпня).

³⁸ Промінь. — 1919. — 19(6) жовтня.

кажучи вже про ті, що лежать на північ і схід од них». Затягуючи переговори, більшовики не полишали підривних збройних дій проти України. Єфремов пише, що незважаючи на досягнення перемир'я, «большевицькі відділи подекуди переходять нейтральну зону й чинять свою звичайну роботу, тобто гвалтують і грабують людність. Війни наче й нема, але й до справжнього замирення не доходить». На питання чому саме так розвиваються події у публіциста своя відповідь: «Звичайно, безпосередній привід до такого становища дає большевицька натура, що одкинула всі «буржуазні забобони» і чинить без них, нехтуючи всі звичаї порядних людей. Але вже те, що більшовики так роблять, що вони насмілюються, закриваючись видимо абсурдними вимаганнями, власне далі точити війну — вже це показує, що вони на щось таке важать, що є щось таке, що їм і руки розв'язує, і сміливості додає»³⁹. Дещо пізніше спроби більшовиків встановити власний контроль над територіями колишньої царської імперії Єфремов назве розпачливою спробою «відродити общипаного, зате в червоному плащі, орла панросійського імперіалізму»⁴⁰. Публіцист виніс переконання, що червоний імперіалізм можна зупинити лише збройною силою, «поки більшовиків не поставлено навколішки, вони замирення не підпишуть, бо їм воно не потрібне, як не потрібен і певний лад, що зробив би край їхній самоволі, як не потрібні всі ті «буржуазні забобони», на яких сучасне людське життя засноване»⁴¹.

Восени 1918 р., коли «червоний терор» набрав широкого масштабу, Єфремов звернувся із закликом до світової демократичної громадськості «виступити з протестом проти кривавого божевілля». Особливі надії в цій справі він покладав на колег по журналістському цеху: «І ми, люди пера і журналістики, не виконали б своєї повинності, коли б не підняли

³⁹ Нова рада. — 1918. — 18 (5) липня.

⁴⁰ Там само. — 1918. — 7 вересня (25 серпня).

⁴¹ Там само. — 1918. — 5 жовтня (22 вересня)

перед усім світом голос протесту проти небезпеки, яка загрожує цим діячам розуму, а разом і проти всієї кривавої системи, що не тільки позбавляє людськість кращих її заступників і працівників, але й маси тягне на дно соціального безладдя»⁴².

6 лютого 1919 р. на другий день після захоплення Києва червоними військами наказом Миколи Щорса «Нову раду» було закрито як контрреволюційний буржуазно-націоналістичний орган. В цей день газета ще змогла вийти, в ній Єфремов помістив коротку статтю «Перед невідомим завтра». Чергова далеко не перша зміна влади та пам'ять про страхи перебування більшовиків у Києві минулого року поставила перед киянами драматичне питання, що буде цього разу. Єфремов намагається заспокоїти наляканого обивателя і вселити в нього віру «в непорушні і незмінні закони людського існування, які не одступають перед якими хочете експериментами й експериментаторами»⁴³.

За радянської влади українська незалежна преса потрапила під заборону, а Єфремов втратив не лише роботу, але й можливість формувати чи принаймні впливати на формування публічної думки. Повернутись до осмислення природи більшовизму та радянської влади на сторінках газети Єфремов зміг лише у вересні 1919 р., коли Київ потрапив під контроль денікінської адміністрації. Влада білих носила відвертий українофобський характер, але видавати газету як приватну ініціативу дозволила. 16 вересня 1919 р. газета із назвою «Рада» поновила своє існування. Єфремов одразу публікує в ній три матеріали, один з яких назвав вже згаданим нами заголовком «Перед невідомим завтра». Публіцист повертається до сюжету закриття газети Щорсом, принагідно згадуючи як «Раду» на самому початку Світової війни закривав російський генерал Іванов. В обох випадках, на думку Єфремова, маємо справу з двома різновидами більшовизмів, більшовизмом реакційним і більшовизмом

⁴² Там само. — 1918. — 17 (4) вересня.

⁴³ Там само. — 1919. — 6 лютого (24 січня).

комуністичним. «Справа кожного з них безнадійна. Справа їхня пропаша, — запевняє Єфремов. — В тій боротьбі, що одвіку точиться між темрявою й світлом, між лихом та добром, між Ариманом та Ормуздом — перевага справді-таки завжди і буде за останнім... Так мусить бути, інакше не може бути, бо коли б не було так — рід людський давно б перевівся вже під ударами тих большевизмів, що періодично беруть гору в житті й глушать безтямним обухом усе живе»⁴⁴. Єфремов у черговий раз демонструє позитивістський спосіб світосприйняття та віру в ідеї гуманізму, які жодним чином не корелювалися з ідеями та практикою більшовизму як різновиду соціального екстремізму.

До другої річниці захоплення більшовиками влади у Петрограді Єфремов пише статтю «Серед руїни», в якій намагається дати відповідь на питання, що ж саме сталося два роки тому. Стаття починається з пригадування тих скептиків, які наприкінці 1917 р. відводили перебуванню більшовиків при владі максимум місяць або два. І сам Єфремов у 1917 р. не вірив у довго тривалість комуністичної влади. Однак дійсність виявилась не на користь скептиків. Час довів, що більшовицький режим справді став надзвичайно промовистою, вогнем, слізьми та кров'ю записаною, сторінкою в історії Росії. Єфремов змушений визнати, що соціальний експеримент «зроблено справді в історичному масштабі». Але ж які результати цього експерименту. Єфремов далекий від думки, що вже сьогодні можна підвести остаточні підсумки, але є й цілком очевидним розгром цивілізаційних підвалин життя, його повна деградація. «Грандіозна спроба дала найграндіознішу, яку тільки можна собі уявити, руїну — ось який баланс вже й тепер, не боячись схибити, можемо зробити з активу й пасиву од совітського режиму, — вважає публіцист. — Руїна загальна і з кожного погляду: руїна державного устрою й самої державності, руїна економічна і промислова, руїна ідейна й психічна, руїна побуту й форм життя, руїна моралі й звичаїв... Куди не глянь — усюди

⁴⁴ Рада. — 1919. — 16 (3) вересня

сама руїна, скрізь уламки колишнього вигадливо переплітаються з потворними вигадками, що серед тих уламків силкуються насадити господарі життя, по всіх усюдах дикий хаос руйновища, ніби на початку світоздання»⁴⁵. Руїницьку роботу більшовики проробили блискуче, але ж вони мали й творчі завдання. Що ж в цій царині? — запитує Єфремов і на це питання відповідає строфою Шевченка: «Нічого нема святого на землі». Це єдине, чого досягли більшовики, «безкрайне вичерпання саме творчої сили, страшне зубожіння матерії й духа, загальна порожнеча, якийсь абсолютний nihil ніщо, ось той результат двохрічного хазайнування в державі большевиків, який кидається увічі нам, сучасникам, і над яким довго ще з жахом і огидою ставатиме історія. І трудно думати, щоб самі автори безмірної руїни не помічали діла рук своїх. Напевне, помічають. І може, тому другі роковини минають для них так безвідрадно порожньо, без перспектив. Бо позаду — руїна, бо спереду — безнадія, голе ніщо й погрози мстивій природи, на одвічні закони якої зроблено такий безглуздий замах»⁴⁶. Єфремов приходить до парадоксального на перший погляд, але вірного висновку, що більшовицький режим та йому подібні тільки й можуть «стояти на тому колосальному безладді, що явилось сумою безмежного деспотизму самодержавного, безмежного поневолення всіх народів, безмежної зненависті до гнобительного ладу, безмежного вичерпання і втоми під час безглуздої війни та безмежного фантазування безмежних же апетитів руїницьких». Завершує статтю Єфремов закликком не пророкувати, «чи довго ще на цім світі большевикам панувати». Це питання для нього є не таким вже й важливим. Відповідь на нього дасть час. Але у Єфремова не залишилось жодного сумніву, що справу перебудування світу, про яку так багато говорили комуністи, програно: «Згвалтований нагло закон поступового розвитку за себе помстився й ще раз ствердив непо-

⁴⁵ Промінь. — 1919. — 13 листопада (31 жовтня).

⁴⁶ Там само.

хитність давньої істини, що з нічого нічого й не буває, а з безтямного руйнування задля самого руйнування чогось іншого, опріч руїни, бути не може. На руїні ж може вирости тільки те безладдя, на якому стоїть большевизм»⁴⁷.

В грудні 1919 р., коли Україна стала ареною жорстокої боротьби між білими і червоними, видання газети довелося припинити і тільки у травні 1920 р., після вдалого походу об'єднаних польської та уенерівської армій на Київ Єфремову вдалось в черговий раз його поновити. Нова газета отримала назву «Громадське слово». В її п'яти числах публіцист вміщує ґрунтовну статтю «Недобрі спомини», в якій всебічно розглядає природу більшовизму та спроби його вкорінення на українській землі. Три рази приходила в Україну радянська влада. І кожного разу приходила «вона слабшою зсередини, з меншим розмахом до роботи, з більшою гнилизною всередині, з ущербленими можливостями, з надламанною енергією». Єфремов пише, що в Україні більшовики не змогли знайти соціального опертя, «робітничо-селянська» влада відштовхнула від себе робітників, а селянство відповіло на її політику перманентним повстанням. Держалась влада виключно військовою силою, отже, «з природи була окупантською й зненависною людності». Бідою і разом з тим іманентною особливістю «диктатури пролетаріату» була відсутність у її політиці раціональної основи, із-за чого влада не могла вирішити жодної з нагальних суспільних проблем і лише плуталась у суперечностях між декларованими намірами і реальною практикою. Єфремов вказує на нездатність більшовизму налагодити нормальне природне життя його ірраціональну природу, яка вибудовує інший спосіб утримання влади: опора на армію, каральні органи, передусім «чрезвычайку», а також на повну регламентацію суспільного життя, жорстке обмеження людських свобод та економічного розвитку. «Люди почали з кличу «війна війні» — і розвели таку війну і з такою несказаною лютістю, яких світ не видав, констатує Єфремов. — Люди

⁴⁷ Там само.

оголосили диктатуру пролетаріату — і звели робітничий клас на збіговисько декласованих жебраків, у яких усякий ґрунт висмикнувся з-під ніг. Люди скасували бюрократичний механізм — наплодили таку силу совітських установ та «совітських служачих», яка хмарою обсіла край і перед якою стара бюрократія була перлиною створіння.

Люди заходились коло знищення торгу — і всі почали торгувати, спродуючи все, що можна, аби якось прожити. Люди марили про скасування грошових знаків — і довели число їх до астрономічних цифр, мало не всю друкарську справу звівши врешті до друкування грошей. Люди хвалились просвітніми своїми замірами й планами — і зруйнували цілком усяку школу, а нецтво поставили як непереможний закон життя. Люди боролись з «контрреволюцією» та спекуляцією — й опинились серед «контрреволюціонерів» наголо, а спекуляції дали такий масний ґрунт, що напр., совітську газету з погрозами проти спекулянтів можна було купити лиш за спекулянтську ціну... Кінця-краю немає прикладам тих суперечностей, які гострими пазурями розривали на частки тих гордих та пишних реформаторів, що від себе починали нове життя на світі. І кінець-кінцем сталось те, що совітська власть опинилась бранцем у своєї Червоної армії, а ця остання — у «чрезвычайки». До «чрезвычайки» й звелася власне вся справа перебудування світу. І ніхто й ніколи, ні на мить одну, не міг бути певним, що ось зараз не втиснеться до його хтось із «чекарних» молодців — здебільшого з породи «крававых мальчиков» — і не заявить претензії не тільки на твоє життя, добро, честь, а навіть на твою совість, на твою душу, на внутрішнє твоє свята святих»⁴⁸.

Жахливою стороною комунізму було, на думку Єфремова, його повне нівелювання людської особистості, перетворення людини або у ворога системи (ворога народу), або у гвинтик системи. Єфремов дуже рано розгледів у більшовизмі зародки тоталітаризму: «Ця повсякчасна і повсюдна регламентація, оця

---

⁴⁸ Громадське слово. — 1920. — 14 травня.

вічна погроза втручання у всі найінтимніші закутки твого життя, оце безцеремонне залізання тобі з чобітьми в душу, оці безконечні «учоти», «реєстрації», «мобілізації» — це все каменем лягало на душі й робило сіре животіння просто нестерпним»⁴⁹.

Колючу іронію Єфремова викликає прагнення пролетарської влади видавати бажане за дійсне, її декларації, що не мали зв'язку з реальним життям, та недолуга, але настирлива пропаганда. Одна з сутнісних ознак червоного режиму, за спостереженнями публіциста, глибока схильність до галасливих заяв та імітації творчої діяльності. «Вічні мітинги, кричущі плакати, патентоване неучтво, залива декретів, заїжджені фрази про революцію, що конче «перемагає» — і ні крихти серйозного намислу, доброї думки, певної себе праці, навіть доброї волі до праці. Все з дикту. І все недороблене. І все, під іронічним поглядом Леніна, од першого ж вітру валиться. Валиться, бо не на праці людській, єдиному джерелі вічних цінностей, стоїть, а на безконечному, нудному, одворотному говорінні та порожній балаканині. Це замки з повітря, а не державне будівництво»⁵⁰.

Єфремов приходять до висновку про нездатність системи до творчої діяльності, вживає щодо неї метафору «мертвої руки», дотик якої смертельна загроза для всього живого, «мертва рука» деформує суспільство, губить його здатність до опору та самоорганізації. «Періодичне повертання большевиків на Україну не про їхню свідчить силу — розумію не саму силу гармат — а про те, що до самого вже ґрунту добралась мертва рука й засіяла в його насіння апатії, прострації, тупої байдужості й неробства». Єфремов добре розуміє, що реальне життя суспільства у всіх його найрізноманітніших проявах, тисячолітньому накопиченні культурних цінностей жодним чином не можна перекреслити будь-якою ідеологією, бо така спроба неминуче призведе до гуманітарної катастрофи. Саме туди спрямовують суспільство більшовики. Публіцист малює одночасно і моторошну, і прав-

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — 1920. — 16 травня.

диву картину запровадження комунізму. «Зруйноване, зрабоване, голодне й холодне, темне, без води й світла, повне тифозної нужі й безпритульних людей, що никають без мети й роботи і торгують усі і всім, ціле селище повертаючи на якийсь базар тисячоголовий — місто за большевицького панування все більше поверталось на руїну, — пише він. — Тут виходу не ясно. Роботи нема, транспорт помер, продуктів бруківка не родить, мури без опалу не гріють, дріт без електрики не світить... І колись налагоджене життя розпалось, міцно злітована громада повернулася на дезорганізоване й безладне збіговисько, членам якого нема куди себе подіти. Щасливіші із їх потрапили до совітських установ, міняючи на дешеві папірці свій непотрібний час — самий-но час, не роботу, бо продукційної роботи по тих установах, ще раз кажу, не було. Інші розтеклись по базарах. Нормальне життя припинилось...»⁵¹. Зовнішня розруха, на переконання Єфремова, створює ґрунт для розрухи морально-психологічної, людина, поставлена в умови виживання, втрачає не лише здоров'я та психофізичні якості, але й часто деградує морально і культурно. «Потроху з матеріальним добробутом та з фізичним здоров'ям вигрїбала мертва рука з тих ходячих тіней і саму здатність та волю до життя, до боротьби, до змагання, свідчить публіцист. — Умирав сміх, гинуло завзяття, кам'яніла усмішка, бліді уста могли кривитись тільки од нервової мишки, що тіпала обличчя цим недавно здоровим і радим із життя людям. І чи ж диво, що замість вибраного з організму здоров'я та сили вливалась на порожнє місце втома, безсилля, апатія до всього, повна прострація й нездатність ні до чого...»⁵².

В травні 1920 р. надзвичайної актуальності набуло питання чи повернуться знову більшовики відкинуті на лівий берег Дніпра. Єфремов вважає, що відповідь на це питання слід шукати не у співвідношенні військових сил, їх стратегічному розташуванні, а зовсім іншій, не військовій, площині. Його турбує

---

⁵¹ Там само. — 1920. — 19 травня.

⁵² Там само.

стан суспільства. Чи є в ньому здорові сили, чи виявлять вони волю до боротьби, колективну солідарність, чи зможуть мобілізувати кращі людські якості, чи спроможуться на самопожертву. «Не вернуться, ніколи не вернуться, якщо ми того не схочемо — але то *справді* не схочемо, — якщо ми самі їм не поможемо, якщо не простелимось на ряднину перед совітськими «сатрапами» з їх капралами, профосами, комісарами, чекістами й іншою зграєю непокликаних реформаторів, що мертвою силкуються рукою весь охопити світ, переконує публіцист. — Не вернуться, якщо ми перестанемо нарешті бути людським збіговиськом, «мільйоном свинопасів», кажучи важким шевченківським словом, а хоч на мить одну почуємо себе громадянами. Не вернуться, якщо ми самі спробуємо взяти свою долю в руки й будуватись на твердому ґрунті, і не з дикту ставитимемо собі світлицю-хату, а з добротного матеріалу. Не вернуться, якщо на думці буде у нас не реставрація колишнього — «того, чого нема, що вже минуло і мина», а той щиролюдський план, який ще Драгоманов сформулював був дуже просто: про всіх «поставити дім, у якому можна б жити хоч трохи по-людському і розвиватись безборонно»⁵³. Єфремов добре розуміє, що виявити таку волю і силу в умовах розрухи і занепаду надзвичайно важко, але й іншого виходу не бачив: « Доля наша і держави нашої в наших же й руках. Вибираймо...» . Не певен, що Єфремов мав тверде переконання, що його слова почують і до них прислухаються, що вони надихнуть на боротьбу. Але очевидно, що він не міг цього не сказати.

Єфремов не вірив у швидкі революційні перемоги, віддавав перевагу поступовим еволюційним змінам, вважав їх значно надійнішими, тому дуже скептично, холодно і відверто вороже ставився до більшовицького експерименту, вважав, що рано чи пізно він завершиться. Натомість його не покидала віра у майбутнє України. В одній з останніх статей у травні 1920 р. він відзначає стрімкий ріст національної самосвідомості, яка за

⁵³ Там само. — 1920. — 20 травня.

останні роки «розходиться все більше поміж широкими масами». Більшовицький та денікінський режими в Україні своєю антиукраїнською національною політикою, на переконання Єфремова, лише сприяли поширенню думки про власну державність. Маса на власному гіркому досвіді пересвідчувались, що «тільки власна організація державна може дати їй забезпечити найкращі форми громадського життя й матеріального існування»⁵⁴. Можливо саме завдяки цій вірі для нього не поставало дилеми між еміграцією і адаптацією до більшовизму.

З поверненням радянської влади Сергій Єфремов залишився в Україні, але ніколи не висловлював жодних слів лояльності до більшовицького режиму, він робив свою справу, розбудовуючи інтелектуальну Україну в стінах академії наук, а критичне ставлення до влади фіксував на сторінках свого щоденника, який вів у 20-х роках. Більшовицький режим змушений був якийсь час його терпіти, але лише чекав на зручні обставини для розправи. Протягом 20-х років чекісти не випускали його з свого поля зору, квартиру академіка обшукували, йому погрожували висилкою за кордон. З осені 1928 р. почалася публічне цькування Єфремова, він був різко розкритикований газетою «Комуніст», а згодом звільнений з адміністративних посад в академії наук за контрреволюційну діяльність. У липні 1929 р. Єфремова арештували як організатора та керівника «Спілки визволення України» та наступного року засудили до 10 років позбавлення волі. З в'язниці він так і не вийшов, помер 31 березня 1939 р. Комуністичний режим не прощав своїх ідеологічних опонентів.

---

⁵⁴ Там само. — 1920. — 13 травня.

Діяльність народного міністерства військових справ по формуванню та устрою Армії УНР (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Після надходження у Київ відомостей про більшовицький переворот у Петрограді та подій у Києві останніх днів жовтня 1917 р. до Української Центральної Ради (УЦР) перейшла уся повнота влади. Виконавчий орган останньої, Генеральний секретаріат (ГС), був доповнений сімома новими секретарствами, в тому числі й військових справ під керівництвом С. Петлюри. Оскільки в ніч на 1 листопада начальник Київської військової округи (КВО) зі своїм штабом, у віданні яких було усе військове керівництво, без попереднього повідомлення, залишили підлегли установи, С. Петлюрі було доручено призначити нового начальника КВО. 2 листопада Генеральний секретаріат призначив підполковника В. Павленка на посаду виконуючого обов'язки командуючого КВО.

Головним завданням військового відомства стало відновлення постачання армії на фронті і в тилу. А у заяві голови військового секретаріату про вступ на посаду вказувалося, що на ньому лежить здійснення вищої військової влади в Україні, невтручання у розпорядження головнокомандуючих фронтами та визнання повноти їх влади. До компетенції голови військового секретарства належали усі військові розпорядження у тилу. Тобто, УЦР та її військове відомство стояли на позиції неухильного виконання своїх обов'язків на фронті і в тилу до початку мирних переговорів. Постанову про нагальну потребу припинення війни та підписання мирного договору український уряд ухвалив 9 листопада 1917 р.

Вже 6 листопада було оприлюднено домовленості представників Генерального секретаріату зі штабом Верховного головнокомандуючого — при ньому мав перебувати представ-

ник секретарства військових справ для узгодження роботи по українізації частин фронту та для забезпечення безпосереднього контакту військового секретарства зі штабом Главковерха. Ставка брала на себе зобов'язання по переведенню українських частин на Південно-Західний і Румунський фронти з інших фронтів, а також не заперечувала принцип територіальної комплектації військових частин. Було також досягнуто домовленості щодо схеми формування українських частин; фронтові українські комітети дорівнювалися у правовому відношенні до загальноармійських комітетів. Призначення начальників Київської та Одеської військових округів, а також вищого командного складу українських частин фронту мало відбуватися тільки за згодою ГС. Секретар військових справ отримував право, по згоді з командуванням, викликати на роботу до свого штабу офіцерів та інших співробітників. Від Ставки документ був підписаний заступником верховного головнокомандуючого генерал-лейтенантом М. Духоніним¹.

16 листопада 1917 р. був створений Генеральний штаб для координації дій усіх українських формувань на території України, а також для переведення українізованих частин в УНР з інших фронтів та організації національного війська за територіальним принципом. Очолив його генерал-майор Б. Бобровський.

Наступним кроком військового відомства стало об'єднання 23 листопада Південно-Західного та Румунського фронтів в один Український фронт. Одночасно український уряд брав на себе зобов'язання по переведенню усіх українських частин інших фронтів на Український з урахуванням загального військового стану перших². 4 грудня у відозві Генерального секретаріату про створення єдиного Українського фронту, підписаній В. Винниченко та С. Петлюрою, повідомлялось, що ГС через

---

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1996. — С. 393–394.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997. — С. 472.

неспроможність російського більшовицького уряду забезпечити стабільність фронту та загрозу його розвалу, бере на себе справу ведення переговорів про перемир'я у тісному контакті зі Ставкою верховного головнокомандуючого як технічним центром російської армії: «... Мир повинен бути встановлений негайно». Український уряд перебирав на себе функції постачання та забезпечення Українського фронту. В документі вказувалося і на підготовку реорганізації армії на демократичним принципах³.

Однак, зовнішньополітичні обставини змінювалися дуже швидко. У цей період різко загострилися відносини з Росією. Свідомо намагаючись уникнути конфлікту з новим більшовицьким урядом Радою Народних Комісарів (РНК), Центральна Рада неухильно втягувалася у збройне протистояння. Після обміну низкою документів 6 грудня, згідно відомого ультиматуму РНК, Україна опинилася у стані війни з радянською Росією.

На УІІІ сесії УЦР В. Винниченко 13 грудня вказував, що військова справа, яка є опорою державного існування, знаходиться під пильною увагою, а військове секретарство працює над формуванням української армії для забезпечення утримання Українського фронту. Він також додав, що всі українські військові, що перебувають за межами краю, повертаються в Україну і з них формуються нові частини⁴. 15 грудня був створений Особливий комітет оборони України, до якого увійшли М. Порш, С. Петлюра та В. Єщенко, а 18 грудня командуючим українськими частинами, що протистояли більшовицьким військам, став полковник Ю. Капкан.

Проте, УЦР та її виконавчий орган виявилися неготовими до військової боротьби, яку їй нав'язали. 15 грудня генеральні секретарі В. Єщенко та С. Петлюра на засіданні ГС наголосили, що сил для боротьби з більшовизмом у них немає, становище з кожним днем стає все більш загрозливим. Трохи пізніше

³ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 501.

⁴ Там само. — Т. 2. — С. 19.

С. Петлюра знову доповідав українському урядові про брак українських частин та вимушене залучення військ дієвої армії для охорони кордонів Української Народної Республіки (УНР).

У цих обставинах С. Петлюра разом з командуючим КВО підполковником В. Павленком зробив спробу утворити дві боєздатні українські сердюцькі частини із залученням військових фахівців високого рангу. Наказ про формування I Сердюцької дивізії датується 7 грудня. II дивізія тільки почала складатися. Однак, ці кроки викликали хвилю критики з боку членів ГС та прем'єра В. Винниченка. В результаті конфлікту С. Петлюра пішов у відставку, В. Павленка на посаді начальника КВО замістив М. Шинкар, а сердюцькі частини 18 грудня були приведені до звичайного стану рядових частин російської армії⁵.

Був відсутнім належний зв'язок між генеральним секретарством військових справ, Генеральним штабом, КВО, командуючим українськими військами. Становище ускладнювалося діяльністю великої кількості різних військових комітетів і комісій, що діяли в армії. У доповідній записці начальника КВО до секретаря військових справ від 20 грудня 1917 р. вказувалося на відсутність необхідного військового апарату, що унеможливлювало виконання важливих постанов військової влади, так само і на загрозливий і заплутаний стан справ взагалі. Для виправлення ситуації ним пропонувалася наступна схема побудови системи оборони і охорони країни:

- Генеральний секретар військових справ очолює оборону і охорону краю, причому оборона поділяється на зовнішню та внутрішню. Зовнішня оборона належить до компетенції головнокомандуючого Українським фронтом, внутрішня і охорона порядку в округах — командуючого військовими округами, при яких створюються особливі польові штаби.
- Генеральний штаб при військовому секретарстві виконує обов'язки Головного та Генерального штабів. Оперативні

---

⁵ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918 рр.). — К., 1996. — С. 16.

справи — відпрацювання загальних планів операцій, затвердження їх військовим секретарем — подаються головнокомандуючим фронту та військових округів до виконання. При відсутності таких оперативних планів уся оперативна частина фронтів доручається головнокомандуючому Українським фронтом, а в округах — командуючим військами.

- Командуючі військовими округами підпорядковуються безпосередньо секретарю військових справ та відповідним начальниками служб постачання. Права та обов'язки командуючих військами зберігалися за відповідною статтею Положення про польове управління військами Російської імперії.
- Для боротьби із анархією у розпорядженні командувачів округів мали бути спеціально виділені частини військ з фронту.
- Діловодство у військовій справі передавалося з різних комісій до відповідних польових штабів при командуючих округами⁶.

Невідомо чи був розглянутий і прийнятий цей план військовим керівництвом. Проте, наприкінці грудня М. Порш, який обійняв посаду військового секретаря після відставки С. Петлюри, знову повідомляв уряд про стан справ на фронті і в тилу і його висновок був невтішним — «армія з кожним днем розвалюється». Українізовані частини російського війська не виправдали покладених на них сподівань. В ході обговорення доповіді М. Порша О. Жуковський цілком слушно вказував, що перед ГС стоїть три головних завдання: перше — фронт, друге — боротьба з анархією і більшовиками та третє — організація нової армії. Він зазначив, що на теперішній момент зберегти фронт неможливо, тому «треба будувати армію на нових підставах, однією з них є платність армії». На його думку для її організації треба зберегти штаби фронтових корпусів, як гото-

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 46.

вий технічний апарат, і за півтора — два місяці можна буде мати невелику, але міцну армію у 100 тисяч осіб. Окрім цього, негайно треба було приступити до розробки нового армійського статуту. Цей документ, перш за все, мав забезпечити невтручання військових частин у політичні перевороти. Ця ідея була ухвалена у такому формулюванні: «...приступити до організації добровольческої армії на платних підставах, яко начаток міліційної армії»⁷. Відповідний проект був представлений М. Поршем Генеральному секретаріату 30 грудня. У документі збройні сили називалися «українська міліційна армія» і мали формуватися на основі гайдамацьких корпусів, як кадрів інструкторів армії⁸.

У грудні місяці секретарство військових справ впровадило зміни у військову форму (були затверджені С. Петлюрою 17 грудня). За основу було взяте військове обмундирування російської армії із певними змінами — відмовилися від застосування погонів та петлиць; вид зброї та номер частини позначалися на комірці. А оскільки були скасовані звання і чини, особливим шевроном на рукаві позначалася тільки посада військового (козака). Зовнішньою відміною козака від військових інших країн стала спеціальна нашивка у кутах коміру у вигляді трикутника синього кольору з жовтою смугою по краях, на якому позначалося також вид зброї і номер або назва частини. Посада козака мала позначатися шевронами срібного галуна, що нашивалися на правому рукаві вище ліктя. Шеврони мали відмінності за військовими посадами⁹. До забезпечення новою формою усі співробітники військового міністерства та військові КВО мали носити на лівому рукаві блакитну перев'язь. Старшини додатково мали на цій перев'язі срібний галун¹⁰.

⁷ Українська Центральна Рада... Т. 2. — С. 68–69.

⁸ Там само. — С. 79.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 44–45.

¹⁰ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 2; Спр. 12. — Арк. 27.

Закон «Про утворення Українського Народного Війська» був ухвалений 3 січня 1918 р. Документом передбачалося створення війська «для оборони рідного краю від зовнішнього нападу», для чого секретарство військових справ мало розробити ще один законопроект — про народну міліцію. До його впровадження останнє мало негайно приступити до набору кадрів інструкторів, завданням яких було створення народної міліції УНР. Інструктори об'єднувалися в окремі військові частини — сотні, курені, полки, дивізії, корпуси — за територіальним принципом та набиралися на умовах вільного найму на певний строк із платою у 100 карб. на місяць із повним утримання. Проектом передбачався набір інструкторів з чоловіків не молодше 19 років, які формувалися у три корпуси відповідно до трьох військових округів — Київського (Київщина, Поділля, Волинь), Харківського (Харківщина, Чернігівщина, Полтавщина) і Одеського (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія). Одночасно військове міністерство приступало до демобілізації колишньої російської армії, після закінчення якої регулярна армія скасовувалася. Завданням корпусів, що формувалися, була охорона Республіки «від всяких зовнішніх нападів». Для проведення цієї роботи передбачалося асигнувати 400 млн. карбованців. На військове секретарство покладалося вироблення відповідних штатів і кошторисів для подання їх на затвердження¹¹.

Цей закон виглядає досить дивним, зважаючи на той факт, що УНР перебувала у стані війни з Росією. Більшовицькі війська розпочали наступ по території України 25 грудня і, не зустрічаючи організованого спротиву, все ближче підходили до Києва. Симптоматичними були й виступи Є. Нероновича та М. Рафеса при обговоренні законопроекту, які висловили своє повне «нерозуміння» для чого треба створювати армію, якщо у Брест-Литовському йдуть мирні переговори. Аргументом М. Порша на захист документу стало твердження, що в процесі

---

¹¹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 88–91.

стихийної демобілізації треба зберегти військове майно та врятувати армію, а не оборона України від зовнішньої агресії.

6 січня військовий секретар доповідав Малій Раді про створення партизанських та добровольчих загонів, на які тільки, за його словами, і можна зараз покласти в умовах повного розкладу регулярної армії. Повідомив він і про відновлення посади генерал-квартирмейстера при штабі КВО на основі вже існуючого апарату. Військові частини, що прибували з фронту, після реорганізації по вилученню непевного елемента, поповнювали лави української армії. М. Порш також закликав докласти усі можливі зусилля для формування дійсно дисциплінованої армії¹².

Але спротив українських сил був слабким, частина з них взагалі оголошувала нейтралітет. Як вказують автори колективної монографії «Військове будівництво в Україні у XX столітті...», «захоплення українізацією військових частин без належного організаційного підкріплення на ділі виявилось безрезультатною втратою часу: в перших же зіткненнях із російськими частинами українські підрозділи виявилися деморалізованими, розпорошеними і небоєздатними»¹³. Тим не менш закон УЦР, який в документах, ще раз звернемо на це увагу, має назву «Про утворення Українського Народного Війська», підтверджує курс Центральної Ради на формування саме «народної міліції», а не регулярних військових частин, як можна було б сподіватися, та початок «керованої» українською владою демобілізації старої армії. IV Універсал УЦР знову констатував, що армія має демобілізуватися, а після підписання мирного договору взагалі розпущена. Замість неї на службі «робочого народу», вказувалось у документі, постане народна міліція¹⁴. Зрештою, Цент-

---

¹² Там само. — Т. 2. — С. 94–95.

¹³ Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, події, портрети. — К., 2001. — С. 49.

¹⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 103.

Олександра Кудлай

ральна Рада та український уряд змушені були залишити Київ 26 січня 1918 р.

Отже, розрахунок українського уряду та його військового відомства на бойову силу українізованих частин російської армії, відмова від формування армійських частин з свідомих українських військових та курс на перехід від регулярної армії до народної міліції виявилися хибними.

29 січня 1918 р. у селі Ситняки, за 65 кілометрів від Києва, де опинилася після відходу зі столиці частина міністрів, членів УЦР та її голова М. Грушевський, було проведено спільне засідання, на якому О. Жуковський, на той момент товариш військового міністра, погодився взяти на себе обов'язки міністра*¹⁵. Тоді ж на нараді командирів окремих частин, що перебували у районі містечка Ігнатівка, було вирішено об'єднати розпорошені сили в один військовий підрозділ, що дістав назву Окремого Запорізького загону під командуванням генерала К. Прісовського. Він складався з трьох куренів (полків). Окремо існував Гайдамацький кіш Слобідської України, до якого увійшли вільні козаки М. Ковенка. Із залишків артилерії утворили гарматний дивізіон під командуванням полковника О. Алмазова¹⁶. Ці військові частини започаткували формування нової української армії.

За свідченням О. Жуковського, до евакуації з Києва у військовому відомстві працювало біля 400 співробітників, з Києва вийшло 20¹⁷. Серед них не було міністра військових справ А. Немоловського, який займав цю посаду лише кілька днів, з 18 січня 1918 р. Залишилися у столиці начальник Генерального штабу генерал Б. Бобровський з підлеглими, а також більшість

---

* Офіційно О. Жуковський був призначений на посаду 12 лютого 1918 р.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 28.

¹⁶ Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. — Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. — Б. м., 1947. — С. 41.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3543. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 33 зв.

працівників штабу КВО. За відомостями дослідника Я. Тинченка, серед цих 20-ох, окрім О. Жуковського, були начальник канцелярії матрос С. Письменний, який встиг евакуювати усі військову казну, начальник оперативного відділу Генерального штабу О. Сливинський, генерал В. Бронський та капітан Максимович¹⁸. Отже, новому керівнику довелося фактично все починати з нуля.

Вже 30 січня міністр виступив з військовою програмою, яка передбачала: призначення одного командуючого всіма військовими силами, що вийшли з Києва; формування з них трьох груп — загонів; організацію сторожової охорони на залізничних коліях та шосейних шляхах (вже 10 лютого О. Жуковський доповідав РНМ про призначення комендантів на залізничних станціях з уповноваженнями організувати залізничну міліцію*)¹⁹; запровадження суворой дисципліни і субординації у військах.

У рамках цієї програми було здійснено низку заходів — зорганізований похідний штаб, виданий наказ про скасування усіх комітетів у військових частинах, гарнізонах і штабах; підготовлений статут про право вступу до армії та платню за військову службу. Було також створене центральне бюро по набору поповнення до військових частин; почало діяти управління постачання фронту; проводилося призначення керівників головних управлінь; набиралися фахівці. Міністр особисто почав розробляти головні військові статутні документи та інструкції.

У докладі О. Жуковського українському урядові від 8 лютого повідомлялося, що у розпорядженні військового міністерства було тільки коло 2 тисяч військових та оперативний штаб²⁰. 12 лютого 1918 р. він підписав наказ про створення Генераль-

---

¹⁸ Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., 2009. — С. 195.

* До 15 квітня було сформовано 4 залізничні охоронні сотні.

¹⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 163.

²⁰ Там само. — Т. 2. — С. 157.

ного штабу на чолі з генералом О. Осецьким, 15 лютого — про створення управління постачання армії. Зважаючи на падіння дисципліни у військових частинах, особливим розпорядженням приписувалося дотримуватися суворої субординації. Цікаво, що вказувалося навіть на обов'язок козаків стояти струнко при отриманні наказів, їх повторенні та поведженні зі старшими за званням гідно. Документом підкреслювалося, що у час, коли перед армією стоїть завдання рятування краю від ворога, безлад і порушення військової дисципліни та порядків є неприпустимими²¹. Окремо було приділено увагу щодо чіткого застосування впроваджених раніше військових рангів — хорунжий, півсотенний, сотенний, курінний, осавул, полковник, отаман. Намагалось військове міністерство боротися із випадками грабування вояками як державного, так і приватного майна. 14 лютого за підписом міністра вийшов наказ про сувору відповідальність українських козаків та старшин у разі порушення прав громадян УНР, насильство та інші протиправні дії²².

Підписання Брестського мирного договору між країнами Четверного союзу та УНР, звернення УЦР по військову допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини, повернення української влади до Києва у перших числах березня 1918 р. поклали початок новому етапу діяльності Центральної Ради та її виконавчого органу у військовій сфері. Міністерство розпочало складний процес формування української армії. Новий проект її створення (середина березня 1918 р.) містив наступні положення:

проведення теоретичної і практичної роботи для встановлення принципів організації нової армії;

підготовка для неї нових, переклад та модернізація старих статутів, положень та інструкцій;

встановлення меж корпусних, дивізійних, полкових округів та їх комплектація;

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 111.

²² Там само. — Арк. 5.

розробка плану дислокації військових підрозділів;
складання мережі призивних пунктів та відновлення облікового апарату.

У практичній площині документ передбачав поступове впровадження в життя послідовного розгортання армії, починаючи від розміщення військових частин у місцях дислокації із збереженням невеликих старих частин та доведення їх кількісного складу до повних штатів в умовах мирного часу. Спочатку це стосувалося офіцерського та унтер-офіцерського складу, згодом — повного складу за штатним розписом²³.

9 березня в урядовому засіданні О. Жуковський пояснював, що його відомством проводиться активна робота по створенню Осібної армії, яка включатиме 8 корпусів (по одному у кожній губернії). Міністр доповів принципи, за якими йшла організація інструкторської школи, а також управлінь губернських комендантів. На його думку, тільки після завершення цієї роботи можна буде приступати до першого військового призову²⁴.

Більш докладний звіт військовий міністр зробив 15 березня, вказавши на формування відділів управління по усіх військових галузях, утворення технічного апарату на місцях у формі губернських і повітових комендантів, на яких покладалася робота з обліку військових та формування корпусів. Для підготовки офіцерського складу створювалася інструкторська школа, що мала підготувати 1200 фахівців. Вже 1 травня Інструкторська школа старшин, що відкрилася у Києві 14 березня під командуванням О. Астаф'єва, випустила перші 763 перепідготовлені фахові кадри від хорунжих до осавулів²⁵. У планах міністерства було й відкриття Академії Генерального штабу. 22 березня 1918 р. оголошено текст військової присяги.

Цікаво, що говорячи про призив 1920 р. та додатковий 1919 р., О. Жуковський у докладі спеціально підкреслив, що це

---

²³ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 26.

²⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 188.

²⁵ Тинченко Я. Українські збройні сили... — С. 203.

не означає створення постгійної армії і не суперечить принципу міліційної армії. Він також додав, що армія формується на демократичних засадах, тобто субординація торкається тільки суто військової служби, поза якою усі військові користуються однаковими правами. Отже, керівник військового відомства, фактично працюючи над формуванням національних збройних сил, змушений був робити певні «реверанси» у бік інших членів уряду, стверджуючи, що міністерство не відступає від положення про «міліційну» армію, проголошеного законом 3 січня 1918 р.

Після обговорення доповіді військовому очільнику було доручено представити відповідні законопроекти на затвердження УЦР, а для інструкторської школи відкрили кредит у майже 762 тисячі руб.²⁶. Урядова декларація від 24 березня 1918 р. визначила завдання військового міністерства у формуванні на демократичних принципах регулярної армії з пізнішим переформуванням її на міліційну²⁷. Отже, український уряд ще наприкінці березня не спромігся відмовитися від ідеї побудови армії на «міліційній основі».

Одночасно із заходами по створенню українських збройних сил з березня 1918 р. керівництвом військового міністерства була розпочата робота по приведення до ладу внутрішньої структури відомства. До формування Головного управління Генерального штабу, очолюваного підполковником О. Сливинським, як свідчать документи, приступили 10 березня. Воно поділялося на кілька великих підрозділів. 1-е отаман-квартирмейстерство, очолюване генералом Л. Дроздовським, займалося складною та відповідальною роботою по підтриманню зв'язку з військами союзників та їх командуванням, що знаходилися на території України. До його компетенції входила оперативна робота, розвідка у районах підконтрольних більшовикам та спостереження за Румунією. Займалося це управління розробкою

²⁶ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 207.

²⁷ Там само. — Т. 2. — С. 228.

інструкцій, а також питаннями з'ясування значення для УНР Криму, Чорного моря та Чорноморського флоту.

2-е отаман-квартирмейстерство під керівництвом полковника М. Какуріна розробляло загальні положення формування армії, статут про військовий обов'язок, проект поділу України на корпусні та дивізійні округи, план дислокації військових частин. Оперативне керівництво військовими частинами, перебуваючи на фронті, здійснював Штаб армії.

У 20-х числах березня відповідним наказом міністра при Головному управлінні Генерального штабу створювався Комітет по формуванню та організації армії. Його завданням стала розробка штатів корпусних та дивізійних штабів з урахуванням обліково-призовних органів; підготовка переходу до комплектування армії за територіальним принципом; складання проекту формування армії; встановлення компетенції та взаємодії вищих управлінь військового міністерства та зв'язок з нижчими інстанціями.

До складу комітету входили два отамани-квартирмейстери Генерального штабу (чи їх представники), начальник Головного гарматного управління, помічник начальника Головного штабу, представники Генерального, Головного штабів, Головної шкільної управи, Головної військово-санітарної управи, Військово-юридичної управи, Головного управління повітряного флоту (або його представник), інспектори гарматної частини, Головного управління по ремонту армії, отаман Київської міської бригади та начальник його штабу, а також, за призначенням військового міністра, отамани корпусів, дивізій, штабів. До комітету мали ще увійти представники міністерства внутрішніх справ, земельних справ та освіти. Загальне керування діяльністю комітету покладалося на начальника Генерального штабу. Члени комітету мали зібратися на своє перше засідання 22 березня у Головному управлінні Генерального штабу. Його головою призначався отаман М. Дроздовський²⁸. Пленарні засідання комісії

---

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 42.

скликалися начальником Генерального штабу. 22 березня 1918 р. також було оголошено текст військової присяги.

Початком роботи по формуванню української армії стало збереження найбільш дієздатних військових управлінь та частин, що в умовах загальної розрухи і анархії, за своїми бойовими традиціями та досягненнями мали скласти надійний фундамент майбутньої армії²⁹. Так, наказом від 27 березня усі військові частини, інституції, установи і управління поділялися на дві категорії. Перша — це ті, що не були скасовані українською владою та продовжили свою діяльність. Друга — частини і установи, що організовувалися³⁰.

У цей же час були затверджені списки військових штабів, управлінь і частин, що залишалися на утриманні, як основа майбутньої української армії*. Зберігалися й технічні військові частини — панцирні дивізіони, автомобільні роти та майстерні, інженерні полки, понтонні курені, радіодивізіони тощо. До видання відповідного розпорядження військові підрозділи зберігали старі назви і номери. Для виконання цього наказу отаману постачання надавався кредит на утримання військових підрозділів. Цим же документом діючим отаманам корпусів передавалася уся повнота влади в округах по відношенню до розташованих в окрузі військових частин і інституцій. Їм також підлягали й губернські комісари. Особливу увагу вони мали звернути на охорону та збір державного майна. Планувалося передати до відомства окружних отаманів й усі обліково-призивні органи та створити інструкторські курси підстаршин для підготовки піхотинців, кавалеристів і гарматників³¹.

Були розроблені основи організації військових одиниць:

²⁹ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 25.

³⁰ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 68.

* До одного з перших списків увійшли окремі підрозділи 10-го, 31-го, 25-го армійських корпусів, 2-ої гарматної бригади. (ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 23–23 зв.).

³¹ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 2–3.

Корпус як основна маневрова бойова одиниця.

Піхотна дивізія у складі 16 батальйонів та двох запасних батальйонів — 4 полки по 4 батальйони у мирний час та 4 полки по 3 батальйони — у військовий. У складі полку мала бути кулеметна рота (16 кулеметів у мирний час та 32 — у військовий). Рота у мирний час складалася з 119 багнетів, у військовий — з 237.

Артилерійський полк, як основна тактична бойова одиниця (під керівництвом інспектора артилерійського корпусу). Польовий полк у складі двох легких батарей і однієї гаубичної. Полки важкої артилерії двох типів: 1) 6-дюймові важкі гаубиці та 42 лінійні довгі гармати. Кількість гармат у батареях усіх типів — 4. Загальна кількість артилерії в корпусі — 144 гармати; 2) артилерія спеціального призначення, що складається з протиповітроплавного дивізіону у кількості 3-х батарей по 4 гармати. У мирний час при корпусі мав формуватися мінометний полк з 24-х гармат. Окремі корпуси передбачалося забезпечити гірською артилерією.

Як вказує у своїй монографії Я. Тинченко, через захоплення навесні 1918 р. німецькими військами артилерійських складів, стало неможливо отримати гармати для формування артилерійських частин. Тому організація української артилерії обмежилася лише підготовкою старшинських кадрів³².

Був збережений попередній принцип організації кінноти. Полк складався з 4-х ескадронів; у складі кінної дивізії мало бути по одному самокатному батальйону 4-ротного складу. У кожній дивізії — окремий артилерійський полк з двох кінногірських батальйонів та легкогаубичної батареї (12 гармат)³³. До кінця квітня 1918 р., за даними Я. Тинченка, кіннота Армії УНР складалася з трьох кінних дивізій. До них були включені військові частини російської армії.

---

³² Тинченко Я. Українські збройні сили... — С. 337.

³³ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 26.

1-ша кінна дивізія на початку березня формувалася на базі 9-ої кавалерійської дивізії, двох гусарських та уланського полків і мала у своєму складі чотири кінно-козачих, драгунський та гусарський полки. 15-ий гусарський Український полк був включений у квітні місяці.

3-тя кінна дивізія — з особового складу 10-ої Кавказької дивізії. 29 квітня до неї увійшов 9-ий козачий Тираспільський полк.

4-та кінна дивізія — з кадрів 12-ої Кавказької дивізії, до неї були також включені кінно-козачий та драгунський полки³⁴.

У середині квітня були підготовлені та видані програми по підготовці інструкторів гарматників, кінноти, піхоти, які передбачали викладання основних положень про державний устрій України, завдання козаків, розуміння складу і принципу організації армії, види військ, військові чини та ін. Підготовка кадрів військових складалася з вивчення внутрішньої, гарнізонної, муштрової та польової служб, стрільби, розвідки та спеціальних знань з матеріальної частини відповідних видів військ³⁵.

До 15 квітня був виданий реєстр армійських корпусів, піших, кінних та стрілецьких дивізії російської армії, що залишалися в українській армії із зазначенням штатів полків, гарматних бригад і мортирних дивізіонів. До реєстру були внесені і вже існуючі українські військові частини. Усі призначення робитися відповідно до тимчасового Статуту Осібної Армії УНР^{*, 36}. Вівся також розподіл армійських підрозділів між частинами Армії УНР.

³⁴ *Тинченко Я.* Українські збройні сили... — С. 305–336.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 51.

* Українські військові частини, що вели бойові дії проти більшовиків, зводилися у добровольчу «Осібну армію», статут якої був затверджений О. Жуківським 10 лютого 1918 р. Документом передбачалося її негайне розформування після закінчення військових дій.

³⁶ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 30.

Одночасно зберігалися місцеві військові установи — управління місцевих бригад, повітові військові начальники, завдяки чому продовжували діяти обліково-призивні установи.

До кінця квітня 1918 р. розробка постійних штатів усіх управлінь, установ, стройових частин армії та положень про їх службу завершені не були. Ця робота продовжилася за часів Гетьманату. Остаточний реєстр військових підрозділів російської армії, що включалися до Армії Української Держави було видано 25 травня³⁷.

Паралельно створювалися спеціальні технічні військові частини. Згідно загального плану формування української армії при корпусі мали бути:

- полк корпусної кінноти 4-ескадронного складу;
- інженерний полк у складі 2-х батарея (1-ша батарея з трьох інженерних та однієї шляхо-мостової роти; 2-га батарея з телеграфною та прожекторною ротами);
- автомобільна рота з 4-ох кулеметних та 2-ох гарматних бронеовиків;
- радіо-телеграфний дивізіон з 7-и станцій, у тому числі інформаційної та радіо;
- авіаційний дивізіон (у складі 39-ти літаків та загонів винищувачів, розвідувального та артилерійського); для потреб артилерійського спостереження і розвідки — повітроплавний дивізіон (3 прив'язних апарати).

Передбачалося також сформувати по одному понтонному батальйону на чотири корпуси і по одному залізничному батальйону на два корпуси³⁸. Зберігалися старі хімічні військові інституції — хімічна та біологічна лабораторії, наукова проти-газова частина у Києві, старшинські курси протигазової справи, майстерня з ремонту протигазів³⁹. Таким чином, кожен армійський корпус забезпечувався технічними засобами⁴⁰.

³⁷ Тинченко Я. Українські збройні сили... — С. 203.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 26–27.

³⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 25.

⁴⁰ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 65.

Для полегшення справи військове міністерство рекомендувало скористатися існуючими частинами і їх майном, тобто замість формування нових, йшов процес переустрою визначених частин зі складу військ Південно-Західного і Румунського фронтів. Такий план давав переваги у збереженні кадрів спеціалістів для поповнення та розгортання спеціальних частин. Одночасно засновувалися й учбово-кадрові технічні частини, які мали дбати про підготовку необхідних спеціалістів разом із загальновійськовою освітою. Планувалося відкрити технічно-інструкторську школу.

Головним інспектором військово-технічних частин був підготовлений та затверджений перелік існуючих військових частин, що включалися до процесу складання нових⁴¹, а також вироблені реєстри і штати спеціальних технічних військових частин, учбово-кадрових рот, інструкторських шкіл, технічних парків, майстерень та їх штабів.

В результаті цієї роботи було збережено за скороченими штатами вісім інженерних полків, два понтонних батальйони, вісім автомобільних рот та зведена учбова автомобільна рота, вісім поїздів-майстерень для потреб автомобільних рот та автомобільних броневих дивізіонів, вісім броневих дивізіонів та двадцять вісім радіостанцій. У повітряно-військовій ланці — збережено три авіаційні і дві повітроплавні інспекції із існуючими при них парками машин, вісім авіаційних дивізіонів, чотири корпусних повітроплавних загонів. За оцінками військового міністерства доби Гетьманату така кількість мала забезпечити майбутню армію на 75%⁴².

Начальникам і командирам усіх підрозділів доручалося (наказ від 27 березня) передати до Генерального штабу на затвердження установчі документи та списки особового складу. Після проведення необхідних призначень діючими визнавалися лише затвержені. Подальше комплектування особового складу

⁴¹ Там само. — Арк. 65–66.

⁴² Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 25.

армії мав робити Головний штаб, в тому числі і за поданням командирів окремих частин. Наказом також затверджувалися частини, управління та інституції, що несли службу на користь УНР з часу їх створення⁴³.

З метою залучення кадрів, військових частин, управлінь і штабів до майбутніх формувань української армії 1 квітня 1918 р. було видано наказ про збереження управлінь штабів, корпусів, дивізій і муштрових частин, а також отаманів і старшин. Останні вважалися виконуючими обов'язки до призначення Головного штабу, який мав у короткий строк розглянути кандидатури офіцерів, звертаючи особливу увагу на ті кандидатури, що брали участь у війні з більшовиками, затвердити їх, або призначити нових. Усім старшинам-українцям, що залишалися без призначень пропонувалося подати заяви до Головного штабу.

Старшинам старої російської армії, що висловили бажання служити в українській армії, пропонувалося подати про себе відомості у Головний штаб для формування кандидатських списків. В анкеті треба було вказати як особисті відомості про вік, місце народження, національність, так і свідчення про освіту, місця служби, військову посаду, поранення (наказ від 8 березня 1918 р.)⁴⁴.

Стихійна масова демобілізація вивільнила велику кількість офіцерів колишньої російської армії, в основному середньої і молодшої ланки. Через нестачу національних офіцерських кадрів було збережено за зменшеними штатами офіцерські кадри восьми штабів корпусів, десяти піхотних дивізій, чотирьох кавалерійських дивізій з артилерією, а також кадри 31-ої важкої батареї разом з майном⁴⁵.

Останнім кроком української влади доби Центральної Ради у сфері військового будівництва стала ухвала урядом низки зако-

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 68, 72.

⁴⁴ Там само. — Арк. 37.

⁴⁵ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 25.

нопроектів. Перший, від 24 квітня, — про загальні основи формування Української армії — був розроблений мобілізаційним відділом Генерального штабу на початку квітня 1918 р. Ним передбачалося формування армії УНР на основі загального військового обов'язку та окреслювалося коло питань мобілізаційних заходів. На його основі військовим міністерством був підготовлений законопроект «Загальні підстави військової служби». Другий закон (від 24 квітня) — «Про старшин і козаків та відносини між ними». Через два дні, 26 квітня, РНМ ухвалила закон про політично-правове становище військових⁴⁶.

Результатом роботи військового міністерства у 1918 р. стало формування української армії у складі 8-ми армійських корпусів. Їх командирами 17 квітня були призначені генерал-майори російської армії, учасники бойових дій I Світової війни: І. Мартинюк — Київського, С. Дядюша — Волинського, В. Клименко — Подільського, Ф. Колодій — Одеського, О. Дорошкевич — Чернігівського, О. Осецький — Полтавського, Г. Васильченко — Катеринославського корпусів. До того ж в Армії УНР існували дві окремі піхотні бригади, чотири кавалерійських дивізії та окрема кавалерійська бригада. Строк розгортання армії, відповідно до розроблених штатів, визначався червнем-липнем 1918 р. Отже, було не тільки розроблено і ухвалено план формування національної армії за територіальним принципом у такому вигляді структура української армії була схвалена гетьманом П. Скоропадським у травні місяці, з перенесенням строку розгортання на грудень 1918 р. — січень 1919 р.

Ще одним важливим напрямком роботи військового міністерства було забезпечення майбутньої армії матеріальними засобами. Відповідно до наказу міністра О. Жуковського від 5 березня 1918 р. усе майно військових штабів, управлінь, частин, установ та складів переходило у власність УНР. Воно мало використовуватися виключно українськими військовими частинами та загонами, сформованими для охорони порядку і вій-

⁴⁶ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 304, 311.

ськового майна за відповідними розпорядженнями начальників з правами командира полку. Самочинно захоплене майно треба було негайно повернути на військові склади та взяте на облік⁴⁷.

Відпрацьовувалися тимчасові штати корпусних, дивізійних та полкових складів, що відкривалися за для зберігання майна з відповідних військових частин, управлінь, установ Південно-Західного фронту у процесі часткової та повної демобілізації.

Складним завданням виявилось поповнення армії кіньми відповідного гатунку та у необхідній кількості. Зрозуміло, що головним джерелом став кінський склад російської армії, який після розвалу фронту був розпорошений майже по всій території України. Військове міністерство взяло кредити для організації восьми корпусних ремонтних бригад, восьми корпусних ремонтних комісій та 9-го ремонтного депо із спеціальною комісією для Таврії, що мали у межах корпусних округів відбирати коней для своїх потреб. Для відновлення коней відповідних військових підрозділів було збережено запасні кавалерійські частини, а саме два кавказькі полки за скороченими штатами⁴⁸.

Окремо, для забезпечення вчасної передислокації армійських підрозділів, управлінням начальника військових сполучень було відновлено управління завідуючих переміщенням військ Київського, Одеського, Харківського та Гомельського районів, поновилися й військові переміщення залізницею. Був підготовлений проект створення продовольчих пунктів, а також сформовані робітничі бригади по 250 осіб для дорожніх робіт⁴⁹.

Міністр військових справ О. Жуковський приділив пильну увагу створенню Окремого корпусу кордонної охорони, що підпорядковувався міністерству шляхів. Передбачалось, що у його складі буде дев'ять бригад кордонної охорони та одна

---

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 25.

⁴⁸ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 26.

⁴⁹ Там само. — Арк. 28–29.

Олександра Кудлай

учбова. Начальником корпусу з березня 1918 р. став полковник В. Желяхівський⁵⁰.

Одночасно із заходами по створенню національної армії перед військовим міністерством стояло завдання проведення демобілізації військових формувань Південно-Західного і Румунського фронтів. Ще 29 листопада ГС був обговорений і ухвалений законопроект про демобілізацію, а 19 грудня 1917 р. Мала Рада прийняла закон про демобілізаційний комітет⁵¹. Однак, практично, тільки у лютому 1918 р. військове міністерство впритул підійшло до цього питання.

У зв'язку із демобілізацією армії та перебудовою її на добровольчу «народну міліцію» 9 лютого 1918 р. наказом військового міністра фронтів, армійські, корпусні, дивізійні та інші військові ради фронту і тилу розпускалися. Усі документи та гроші передавалися комісарам Південно-Західного та Румунського фронтів. Діючими залишалися лише фронтів комісари⁵². Вже через три дні, 12 лютого, голова демобілізаційної комісії Південно-Західного фронту мав передати отаману К. Прісовському (командиру Окремого Запорізького загону) усі матеріали та гроші установи відповідно до наказу по військовому міністерству⁵³.

Для продовження роботи по демобілізації армій Південно-Західного і Румунського фронтів, а також штатів, управлінь, частин тилу та інших установ у складі Генерального штабу 5 березня утворювався демобілізаційний відділ, обов'язки начальника якого тимчасово виконував Ф. Кудря⁵⁴. Він складався з підрозділів: загальний відділ, інженерна, санітарна, ветеринарна і гарматна управи та інтендантське управління. Новий підрозділ відав демобілізацією армій всієї України та розформуванням

⁵⁰ Тинченко Я. Українські збройні сили... — С. 348.

⁵¹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 486; Т. 2. — С. 49.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 2–3 зв.

⁵³ Там само. — Арк. 105.

⁵⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 30. — Арк. 10.

військових частин і установ. Під його керівництвом здійснювалися збір та охорона демобілізаційними органами, при підтримці губернських і повітових комендантів, військового майна. Матеріальні засоби, зброя штабів, управлінь, частин, установ оголошувалося власністю УНР.

При Головних начальниках постачання Південно-Західного і Румунського фронтів створювалися демобілізаційні комісії, підзвітні демобілізаційному відділу Генерального штабу. Для згортання роботи штабів, органів постачання та інших установ у їх складі організовувалися ліквідаційні комісії, що підпорядковувалися демобілізаційним комісіям. До складу останніх мали увійти урядовці польового контролю у повному складі.

На демобілізаційні органи покладалося завдання збирання військового майна, організація його надійної охорони, підрахунок зібраних грошей та матеріальних цінностей, заснування тимчасових складів, припинення грабежів. Звіти про роботу надсилалися повітовим та головному інтенданту двічі на місяць⁵⁵. Для охорони зібраного військового майна демобілізаційним комісіям надавалося право створювати спеціальні команди на підставі статуту по формуванню військ для охорони порядку у повітах. Фінансування роботи демобілізаційних комісій здійснювалося військовим міністерством.

Водночас командирам не демобілізованих частин було видано розпорядження негайно зв'язатися із Генеральним штабом для отримання необхідних вказівок. Попереджалося про неприпустимість формування нових бойових одиниць без узгодження із військовим міністерством та судову відповідальність за самочинні формування⁵⁶.

Спочатку планувалося, що демобілізація завершиться ще до 10 лютого 1918 р., однак, як зазначається у наказі по військовому міністерству від 7 березня, на Південно-Західному та Румунському фронтах залишалося ще багато не демобілізованих

---

⁵⁵ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 45–47.

⁵⁶ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 36 зв.

частин. 28 березня О. Жуковський знов звертається до командирів частин Румунського фронту з наказом негайно приступити до демобілізації та розформувати військові підрозділи, нагадуючи про порядок демобілізації та про той факт, що усі військові установи та частини є скасованими з 10 лютого⁵⁷. Штаб самого Румунського фронту був розформований та переданий до ліквідаційної комісії під головуванням отамана В. Тальгрена (колишнього помічника начальника постачання Румунського фронту) 5 березня⁵⁸.

З 28 лютого припинялося фінансування військових частин колишньої російської армії. Службовці, що залишалися для роботи по демобілізації та розформуванню частин і установ мали отримувати з 1 березня 1918 р. платню як за гарнізонну службу відповідно до статуту Осібної армії УНР. А відповідним наказом (від 27 березня) усі старшини, військові лікарі, урядовці, священники та козаки вважалися увільненими з військової служби з 12 лютого 1918 р., окрім тих, що залишалися у нерозформованих військових частинах і установах. Звільнені зі служби отримували документи на місці від командування військової частини, або повітового коменданта. Ті ж, хто мав право оформити пенсію, повинен був звернутися до Головного пенсійного управління Головного штабу⁵⁹. Звільнені військові, посадовці, священники, лікарі при бажанні продовжити службу в українській армії мали право подати відповідні документи до Головного штабу безпосередньо, або через повітових комендантів.

Одночасно у березні розпочалася кампанія по увільненню у запас тих військових, які останні місяці не служили у діючих частинах, перебуваючи у відпустках⁶⁰. Відповідно до розпорядження РНМ від 5 березня 1918 р. видача пайків військово-

⁵⁷ Там само. — Арк. 78.

⁵⁸ Там само. — Спр. 4–4 зв.

⁵⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 65.

⁶⁰ Там само. — Арк. 44.

службовцям через закінчення демобілізації припинялася з 15 березня. Термін їх видачі подовжувався для родин полонених (до їх повернення додому) та без вісті зниклих — на три місяці, до 1 травня. Також міністерству військових справ було доручено розробити законопроект про військові пенсії для громадян УНР — військових та їх родин⁶¹.

Усі частини, установи і заклади, що підлягали розформуванню, мали надіслати до військово-наукового відділу Генерального штабу описи й точні відомості про стан і місце перебування стягів, прапорів, грамот, ікон та інших коштовних історичних документів і речей (картин, портретів, зібрання зразків зброї, одягу, знаряддя) і книгозбірок. Усі ці речі мали бути передані до Державного українського військово-історичного музею та бібліотеки Генерального штабу⁶².

Демобілізації підлягали й усі установи і відділення Земського Союзу, Союзу Міст, «Червоного хреста» та інших воєнізованих громадських організацій, що працювали на допомогу армії та одержували матеріальне забезпечення з державної скарбниці. Ще 24 листопада 1917 р. Генеральний секретаріат розглянув справу ліквідації Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті та інших організацій, пов'язаних із війною. Було вирішено доручити секретарю продовольчих справ скласти комісію для розробки плану їх розформування, а також приступити до поступової їх ліквідації і встановити нагляд за їх діяльністю. 28 листопада до комісії вирішили включити представників секретарств військового, продовольчого, торгу і промисловості, контролю, а також від організацій, що ліквідуються⁶³. Вони підпорядковувалися польовому контролю та передавалися до відповідних демобілізаційних комісій для розформування або зменшення штатів. Нова комісія у справах Союзу міст була заснована 10 квітня під керівництвом уповноваженого

⁶¹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 176.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 17.

⁶³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 474, 481.

Союзу Кирилова у складі: полковника Невдахова, представників від демобілізаційного відділу, за призначенням Ф. Кудрі, державного контролю та Союзу міст⁶⁴.

Наприкінці березня була створена ліквідаційна комісія у справі закриття справ Земсоюзу під головуванням В. Колачевського. До її складу увійшли представники: від інтенданства Іванюк, демобілізаційної комісії — Нікітін, Земсоюзу — Гамбургер й Ентеліс та державного контролю. Майно організації мало реалізовуватися переважно спілкам та кооперативам⁶⁵.

Для ліквідації установ «Червоного хреста» та часткового продажу їх майна 8 квітня запрацювала комісія на чолі з головним уповноваженим «Червоного хреста» Іваницьким. До неї увійшли полковник Мендельов, член демобілізаційної комісії по призначенню Ф. Кудрі, представники державного контролю, Головної військової санітарної управи (2 особи), санітарної управи (2 особи) та «Червоного хреста» (2 особи)⁶⁶.

Для визначення методів роботи та за для ефективної діяльності демобілізаційних комісій на початку березня був розроблений та оповіщений окремий статут⁶⁷.

Демобілізаційний відділ при Головному начальнику постачання припинив своє існування 10 квітня. Його справи передавалися до відповідних відділів Головних управлінь постачання армії, а урядовці ще на один місяць прикріплювалися до останніх із збереженням оплати. Голова відділу Ф. Кудря переходив у розпорядження Головного начальника постачання⁶⁸. Справи, рахунки та інші документи передавалися до архіву Генерального штабу у Києві по вул. Банковій, 2⁶⁹.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 26.

⁶⁵ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 11.

⁶⁶ Там само. — Ф. 1076. — Оп. 2. — Спр. 41. — Арк. 22.

⁶⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 21–22.

⁶⁸ Там само. — Спр. 14. — Арк. 22.

⁶⁹ Там само. — Спр. 4. — Арк. 5.

Отже, фактично демобілізаційний відділ працював трохи більше місяця і за цей час його головні завдання по демобілізації особового складу військових частин російської армії були виконані. Одночасно ліквідовувалися усі демобілізаційні комісії та посади уповноважених. Збирання і охорона військового майна, яке ще залишалось на колишніх Південно-Західному та Румунському фронтах і знаходилося на території України, відповідно до наказу від 15 квітня, продовжувалося вже під керівництвом губернських та повітових комендантів. Для проведення цієї роботи при них утворювалися комісії із залученням до роботи осіб, що працювали до того у демобілізаційних органах. До новостворених установ залучалися фахівці з гарматної, інженерної та інтендантської справи з певними правами та обов'язками⁷⁰.

Таким чином, діяльність міністерства військових справ у листопаді 1917 р. — квітні 1918 р. можна умовно поділити на два періоди. Перший розпочався відновленням роботи військового секретарства у листопаді 1917 р. і завершився 26 січня 1918 р., коли українські підрозділи залишили Київ. Другий — з моменту взяття О. Жуковським на себе обов'язків міністра військових справ до гетьманського перевороту у кінці квітня 1918 р.

Протягом першого періоду провід Центральної Ради і відповідно військове відомство планували неухильно дотримуватися своїх зобов'язань на фронті і в тилу до початку мирних переговорів та поступово переводити українізовані частини на створений Український фронт. Останні мали стати основою майбутньої «міліційної» армії. В умовах розпочатих РНК сепаратних переговорів про мир з країнами Четверного союзу та більшовицької агресії з боку радянської Росії ставка у захисті території УНР робилася на українізовані та добровольчі загони. Спроба голови військового секретарства С. Петлюри утворити дві боездатні сердюцькі дивізії нашттовхнулася на жорстку про-

⁷⁰ Там само. — Арк. 41–41 зв.

тидію українського уряду на чолі з В. Винниченком. У результаті конфлікту С. Петлюра був змушений піти у відставку, а 3 січня був ухвалений закон «Про утворення Українського Народного Війська», за яким військове секретарство мало підготувати законопроект про народну міліцію. IV Універсал УЦР підтвердив курс на демобілізацію армії та заміну останньої народною міліцією. У таких обставинах більшовицькі війська, зустрічаючи на своєму шляху слабкий та неорганізований спротив українських сил, неухильно просувалися до Києва. Не виправило положення створення партизанських загонів в умовах розкладу регулярної армії і врешті українська влада залишила столицю наприкінці січня 1918 р.

Другий період діяльності військового відомства починається під керівництвом професійного військового-прикордонника О. Жуковського створенням з решток українських сил Окремого Запорізького загону та призначенням єдиного командуючого всіма армійськими частинами. Низка заходів нового міністра започаткувала планомірну розбудову української армії.

Навесні 1918 р., за даними дослідника Я. Тинченка, у розпорядженні військового міністерства були:

- Окрема Запорізька дивізія під командуванням О. Натієва, що знаходилася на фронті. Згодом вона була переформована на Запорізький корпус у складі чотирьох піхотних полків, інженерного, гарматного, кінно-гірського полків, автопанцирного дивізіону та повітропальної ескадрильї з п'яти літаків. До нього увійшов і Гайдамацький кіш під назвою гайдамацький піхотний полк⁷¹.
- 1-ий піхотний полк січових стрільців у складі трьох сотен (начальник штабу — А. Мельник), який охороняв Київ.
- Офіцерський полк, складений з офіцерів російської армії.
- Кінно-гонецький дивізіон у складі двох сотень (почав формуватися 12 квітня).

---

⁷¹ Стефанів З. Згад. праця. — С. 44.

- Три дивізії з українців-військовополонених російської армії, створені у Німеччині та Австро-Угорщині. Як вказує З. Стефанів, була сформована I дивізія синьожупанників під командуванням В. Зелінського (з чотирьох полків та гарматного дивізіону) та козацько-стрілецький курінь сотника Ганжи; II дивізія за часів УЦР скластилася не встигла⁷². Після 22 березня ці підрозділи знаходилися у Києві.

На кінець квітня збройні сили УНР склалися з восьми корпусів. До гетьманського перевороту встигли розпочати службу та були включені до лав української армії наступні частини.

У 1-му Волинському корпусі — 1-ша піхотна дивізія з чотирьох піших полків та 2-га піша дивізія, три полки якої знаходились на стадії формування з решток 1-ої Української дивізії.

2-ий Подільський корпус, створений у березні 1918 р., складався з українізованих 12-ої піхотної, 3-ої стрілецької та 12-ої кавалерійської дивізій російської армії.

3-й Херсонський корпус формувався на базі 8-го корпусу російської армії і до нього увійшли ті частини, що на 15 квітня 1918 р. перебували в Одесі — піхотна та стрілецька дивізії, інженерний полк, курінь «Вільної України», автотранспортний дивізіон та авторота.

4-ий Київський корпус утворився з частин та з'єднань X корпусу російської армії і включав пішу дивізію з чотирьох полків, що почали наново формуватися 17 квітня 1918 р.

5-ий Чернігівський корпус розпочав своє складання на початку квітня з рештків трьох піхотних дивізій XXXI корпусу російської армії.

6-ий Полтавський корпус формувався у складі двох дивізій з 15 квітня. До них зарахували чотири піші полки російської армії.

7-ий Харківський корпус розпочав організацію 17 квітня також з двох піхотних дивізій.

---

⁷² Там само.

8-ий Катеринославський корпус був створений на базі V Кавказького корпусу російської армії та з 17 квітня до нього входили дві піші дивізії, окрема кінна бригада та 61-ий піший Павлоградський полк. До їх складу мали увійти сім полків та артилерійська бригада російської армії⁷³.

Отже, до кінця квітня 1918 р. військове міністерство та РНМ, усвідомивши необхідність створення регулярних військових частин, відмовилися від ідеї «міліційної» армії, як неефективної і неспроможної виконувати бойові завдання. Був не тільки підготовлений план формування українських збройних сил, а й розпочався процес створення національної армії за територіальним принципом та закладений фундамент подальшої її розбудови. До нього були залучені офіцери російської армії різних рангів; йшла підготовка українських старшинських кадрів; створено мережу збірних пунктів територіальних округів; призначалися губернські та повітові коменданти. Провідну роль у цій роботі відігравав голова військового відомства у лютому — квітні 1918 р. О. Жуковський.

---

⁷³ *Тинченко Я. Українські збройні сили... — С. 228–304.*

Ознайомлення населення із особливостями виборчого законодавства і виборчим процесом під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні в 1917 р.

Створення умов для вільного формування волі виборців та її вільного виявлення під час голосування неможливе без досконалого знання визначених законом норм, що регулюють права та обов'язки учасників виборчого процесу, від рядових виборців до найвищих посадовців та державних органів, тому що всі ми вже неодноразово переконувались, як їх дії чи бездіяльність впливають на хід виборчого процесу і на його результати та настрої суспільства.

У зв'язку з цим питання підвищення правової культури сьогодні має неабияке значення для організації та проведення виборів таким чином, щоб вони були не джерелом конфліктів та потрясінь, а сприяли подальшій демократизації держави, консолідації суспільства. Тому цілком доцільним є вивчення історичного досвіду ознайомлення населення із особливостями виборчого законодавства і виборчим процесом під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в українських губерніях в 1917 р.

На жаль, в радянській і вітчизняній історіографії запропонована тема розкрита слабо. Лише окремі її аспекти (підготовка і прийняття Положення про вибори та його характеристика як найбільш демократичного на той час закону про вибори) знайшли відображення в працях Є.А. Скрипілева¹,

---

¹ Скрипілев Е.А. Всероссийское учредительное собрание. Историко-правовое исследование. — М., 1982. — 216 с.

Ірина Зенич

О.М. Знаменського², В.Ф. Верстюка³, О.Б. Кудлай⁴, Л.Г. Протасова⁵. Тому спробуємо на основі документальних матеріалів Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), інформаційних повідомлень тогочасної преси та опублікованих досліджень проаналізувати всі основні заходи окружних комісій та державних органів влади, спрямовані на інформаційну підготовку населення до виборів у Всеросійські Установчі збори в Україні.

Розуміючи, що правильність голосування багато в чому залежить від того, наскільки населення поінформоване про вибори до Установчих зборів, обізнане з технікою виборчого процесу, окружні, повітові і міські комісії, на які покладалося забезпечення організації процесу підвищення правової культури учасників виборчого процесу, відповідально підійшли до своїх обов'язків.

Всеросійська у справах виборів до Установчих зборів комісія (далі Всевибори) видавала при газеті «Вестник Временного правительства» особливий інформаційний листок «Ведомости Всероссийской по делам выборов в Учредительное собрание комиссии» (далі «Ведомости Всероссийской...»). Його редагував І.В. Яшунський⁶. В ньому розміщувалися свідчення про хід підготовчих робіт, циркуляри, що роз'яснювали найбільш незрозумілі при використанні на практиці статті Положення. Цей листок надсилався окружним комісіям в кількості

---

² *Знаменский О.Н.* Всероссийское Учредительное собрание. История созья и полит. крушения. — Л., 1976. — 364 с.

³ *Верстюк В.Ф.* Неудавшийся пролог к демократическому обществу // Всероссийское Учредительное собрание. Первый и единственный день его занятий (5–6 января 1918 года). — К., 1991.

⁴ *Кудлай О.Б.* Діяльність народного Міністерства внутрішніх справ УНР. Електронний ресурс: <http://www.history.org.ua/journal/2005/2/6.pdf>

⁵ *Протасов Л.Г.* Всероссийское Учредительное собрание. — М., 1996. — 363 с.

⁶ *Протасов Л.Г.* Вказ. праця. — С. 87.

15 екземплярів, при цьому частину їх комісії зобов'язані були передати редакторам місцевих газет для повідомлення широкому колу населення. Всевибори планували відправляти цей листок повітовим і міським комісіям у кількості по 3 екземпляри кожного, але через брак коштів реалізувати цей задум не вдалося. З метою прискорення ознайомлення членів виборчих дільниць із виборчим законодавством, Всевибори дозволяли при вирішенні якихось питань посилатися на їх циркуляри і розпорядження, надруковані у листку⁷. Проте, «через неакуратність поштового зв'язку»⁸ «Ведомости Всероссийской...» часто надходили із великим запізненням, тому окружні комісії просили Всевибори основні свої розпорядження та відповіді на клопотання телеграфувати до них безпосередньо, незалежно від публікацій у листку.

Виборче бюро при Генеральному секретарстві внутрішніх справ також планувало заснувати свій «періодичний орган для популяризації справи виборів на Україні»⁹, проте через брак коштів зробити це не вдалося, а на шпальтах «Вісника Генерального Секретаріату України» (перший номер вийшов тільки 6 листопада 1917 р.) інформації про вибори до Всеросійських Установчих зборів майже не було, більше висвітлювалася виборча кампанія до Установчих зборів УНР.

Окружні комісії українських губерній розмішували свої офіційні оголошення в місцевих газетах: «Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии» (далі «Известия Подольской...»), «Свободный голос», «Известия Губернского Исполнительного комитета», «Подільська воля»¹⁰ (Подільська комісія); «Вестник Волынского Комиссара», «Вестник Волынского Временного правительства»¹¹,

⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 33.

⁸ Там само. — Арк. 46.

⁹ ЦДАВО, ф. 799, арк. 1, спр. 1, арк. 18.

¹⁰ ЦДАВО, ф. 1141, оп. 1, спр. 5, арк. 25.

¹¹ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 84 зв.

Ірина Зенич

«Вольнь», «Трудовая Вольнь» (Волинська); «Харьковский вестник», «Народное дело» (Харківська); «Последне новости», «Южная газета», «Киевлянин»¹² (Київська); «Черниговская земская газета», «Чернігівські губерніяльні вісті» (Чернігівська); «Одесские новости» (Херсонська); «Южные ведомости» (Таврійська); «Крымский вестник», «Революционный Севастополь», «Известия Севастопольского Совета военных и рабочих депутатов» (Чорноморсько-флотська); «Голос фронта» (комісія Південно-Західного фронту); «Губернские ведомости», «Народная жизнь»¹³ (Катеринославська). Редакція газети «Приднепровский край» відмовилась від розміщення на своїх шпальтах оголошень Катеринославської Окружної комісії¹⁴, хоча про самі вибори писала чимало. Спроби Оквиборів через Губернського комісара нагадати редакції про право комісії передавати в примусовому порядку замовлення у справах виборів до Установчих зборів і про обов'язок позачергового їх виконання не увінчалися успіхом.

В Подільській губернії оголошення про те, в яких газетах друкується достовірна інформація Окружної комісії, розмістили на видних місцях в усіх населених пунктах і установах, що відали виборами¹⁵.

В офіційних оповіщеннях окружних комісій повідомлялося про початок роботи комісій, їх адреси; детально описувався порядок виборів до Установчих зборів¹⁶, процедура голосування; подавалися схеми поділу на виборчі дільниці, інструкції для виборчих комісій, перелік зареєстрованих кандидатських списків, настанови із вказівками як мають виглядати конверти, іменні посвідчення¹⁷, бюлетені; часто розміщувався календар

¹² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 20, арк. 4 зв.

¹³ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

¹⁴ Там само. — Арк. 7.

¹⁵ ЦДАВО, ф. 1141, оп. 1, спр. 5, арк. 26.

¹⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

¹⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 20, арк. 4 зв.

виборів в губернії, тобто повідомлялися законом встановлені строки для всіх етапів виборчого процесу: поділу округів на виборчі дільниці, формування виборчих комісій, складання і оскарження списків виборців, реєстрація кандидатських списків, день виборів тощо.

Часто таку інформацію виборчі комісії, земські управи подавали у вигляді листівок. Так Полтавська Окружна комісія на своєму засіданні постановила: «Таблицю строків для подачі, опублікування і з'єднання кандидатських списків затвердити і надрукувати 1 раз в газетах «Полтавский День» і «Вестник Губернского общественного комитета» та у вигляді листівки в кількості 1 тис. екземплярів»¹⁸. В листівках-поясненнях для населення коротко доносилися інформація про те, що таке Установчі збори, їх значення і завдання. Листівки окружних комісій із списками кандидатів від політичних партій та громадських організацій допомагали виборцям краще ознайомитися із учасниками виборчих перегонів в своїй губернії. Вони були 2 видів: а) один список на маленькому окремому аркуші і б) всі списки однієї губернії на великому аркуші. Другий вид листівок зазвичай вивішували для ознайомлення на видному місці на центральних майданчиках сіл і містечок.

Київська, Херсонська та Харківська Окружні комісії прийняли рішення друкувати оголошення для населення різними мовами. Повідомлення Петроградського телеграфного агенства, розміщене в «Ведомостях Всероссийской...»¹⁹, про ігнорування в Харькові постанови про друк офіційних оголошень різними мовами спростовувалось Окружною комісією: «Не дивлячись на страйк друкарів, відозви російською, єврейською і українською мовами нами були розповсюджені в кількості близько 100 тисяч екземплярів»²⁰. На підтвердження своїх слів до редакції «Ведо-

¹⁸ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 7.

¹⁹ Известия Всероссийской комиссии по делам о выборах в Учредительное собрание. — Петроград. — 1917. — № 11.

²⁰ ЦДАВО, ф. 3156, оп. 1, спр. 31, арк. 101–102 зв.

Ірина Зенич

мостей Всероссийской...» надсилались примірники 7 відозв по м. Харькову, із них 3 російською, 2 українською і 2 єврейською. В газеті «Голос народа»²¹ тієї ж Харківської губернії також можна знайти оголошення місцевої комісії двома мовами.

Комісії самостійно вирішували які інформаційні повідомлення, як часто і в яких газетах подавати. Це залежало від фінансових можливостей окружної комісії та ініціативи місцевої преси.

Херсонська Окружна комісія наперед повідомляла населення про те, що у випадку затримки технічного характеру, вибори до Установчих зборів відбудуться не 12, 13 і 14 листопада, а 19, 20 і 21 листопада 1917 р.»²². В той час як Волинська Окружна комісія у відповідь на звинувачення Житомирської міської управи про несвоєчасне розповсюдження Оквиборами по місту інформації про перенесення виборів на 26–28 листопада пояснювала свої дії так: «До початку виборів потреби в цьому не було, але коли 27 листопада представники кандидатських списків повідомили комісію про те, що голосування по всім міським дільницям йде дуже повільно — голова комісії вирішив надрукувати 3 тис. екземплярів оголошень і розповсюдити їх по місту»²³. Слід зазначити, такі прорахунки в справі інформування населення не були характерними для Волинської Окружної комісії. Взагалі вона багато уваги приділяла цьому питанню.

Незважаючи на активну діяльність окружних і повітових комісій, з містечок і сіл надходила велика кількість скарг на те, що не вистачає інформаційних матеріалів, що «є такі жителі, які ще навіть не відають про дату виборів до Установчих зборів»²⁴. Підтверджував це і член Всевиборів Л.М. Брамсон. Він відзначав, що станом на 1 жовтня 1917 р. «техніка виборів на

²¹ Голос народа. — Купянск. — 1917. — № 52.

²² Державна наукова архівна бібліотека. Листівки спеціального фонду (1917р.). — 9022 сл.

²³ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 31, арк. 89.

²⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 4, арк. 122.

місцях відмінно засвоєна населенням, яке цікавиться виборами. Проте, на жаль, інтерес до виборів у Всеросійські Установчі збори не проник в народні маси, а обмежується верхами. В селах не тільки не знають, а й не хочуть знати про них»²⁵. В зв'язку з цим Всевибори вирішили «посилити інформаційну діяльність, зокрема, потурбуватись про більш широке розповсюдження своїх «Ведомостей»»²⁶.

Байдуже, а подекуди вороже, ставлення населення до виборів змусили окружні комісії українських губерній додатково проводити роз'яснювальну роботу серед людей. З метою найширшого інформування населення і виборчих комісій з розпорядженнями уряду, а також з станом справ з підготовки виборів, центральні виборчі установи вживали різних заходів. В Полтавській губернії член Окружної комісії О.В. Терлецький склав проект звернення до населення з включенням до нього пояснення важливості майбутніх виборів і короткого викладу основних пунктів «Положення»²⁷, в Харківській — розробили рекомендацію «Як подавати виборчі записки?». Голова Волинської Окружної комісії А.А. Багриновський разом із секретарем Гореликом²⁸ підготували «Звернення Волинської Окружної комісії до Громадян Землі Волинської»²⁹ і плакат «Положення про охорону свободи і правильності виборів», виданий в Губернській друкарні в кількості 6 тис. екземплярів³⁰.

В Подільському окрузі за відсутності щоденного губерньського органу, що здатен виконувати інформаційні функції, почали з 19 жовтня 1917 р. видавати щоденні бюлетені «Известия Подольской окружной по делам о выборах в Учредительное собрание комиссии». Відповідальними редакторами

---

²⁵ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 50.

²⁶ Там само. — Арк. 51.

²⁷ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 3.

²⁸ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 103 зв.

²⁹ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 75.

³⁰ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 27, арк. 50.

Ірина Зенич

стали голова Окружної комісії П.А. Самулевич і секретар М.Г. Романов. Обмежена кількість працівників, готових працювати над підготовкою «Известий Подольской...», і погане фінансування, дозволили випускати лише 4 тис. екземплярів й розсилати їх міським та повітовим комісіям для безкоштовного розповсюдження серед установ і осіб, що займалися підготовкою виборів. Щоб якісно виконати роботу з інформування і передвиборної агітації населення, Подільська Окружна комісія у Губернського земського зібрання попросила 60 тис. крб. (з них Губернська Земська управа за відсутності готівки видала лише 1 тис. 500 крб., іншу частину пообіцяла перерахувати за умови отримання нею урядової гарантії на 2 млн. кредиту)³¹, а в Губернського виконавчого комітету на друк і випуску відповідної літератури 3 тис. крб. (з них 650 крб. було виплачено Друкарні Вінницького міського правління за випуск 3 тис. Положень про вибори)³². Ще 3 тис. 40 екземплярів Положення і Наказу на замовлення Подільської Окружної комісії виготовила Курська Друкарня Подільського губернського правління. Щоправда, 11 посилок з цими матеріалами, відправлені до Вінниці 17 жовтня 1917р., через незадовільну роботу працівників залізниці, надійшли до місця призначення лише 4 грудня, коли проходили вибори і особливої потреби в них вже не було. Несвоєчасне отримання законів негативно вплинуло на обізнаність членів дільничних комісій і населення з технологією виборів. Слід зазначити, що рахунки за друкування цих матеріалів довелося оплатити.

Подільська Окружна комісія розробила «Правила для заповнення відомості — Форма № 1» (про поділ на виборчі дільниці), листівку «Що повинен знати кожен громадянин Російської Республіки» і «Від Подільської Окружної комісії», які надрукували в кількості по 1 тис. штук кожної³³ і відправили всім

³¹ Известия Подольской Окружной... комиссии. — 1917. — № 11-12.

³² ЦДАВО. — Ф. 2171, оп. 1, спр. 18, арк. 2.

³³ ЦДАВО, ф. 1141, оп. 1, спр. 5, арк. 56, 57.

повітовим та міським комісіям із зазначенням «Обов'язково доповісти про реакцію населення на ці листівки». Такий надпис є підтвердженням того, що комісія відстежувала ситуацію з ставленням населення до виборів, їх зацікавленістю виборчою кампанією, а значить могла відразу вчасно відреагувати на якісь ускладнення в справі підготовки виборів. Так, у відповідь на повідомлення, що в Кам'янецькому повіті населення не хоче брати участь у складанні списків, помилково плутаючи вибори до Установчих зборів з виборами до земства, Оквибори доручили Кам'янецькій комісії роз'яснити мету складання цих списків³⁴. Найближчим часом списки були складені.

На території всієї Подільської губернії розповсюджували складену Вінницькою повітовою комісією «Інструкцію для голів дільничних комісій Вінницького повіту у справах виборів до Всеросійських Установчих зборів»³⁵, а на Харківщині — 50 тис. екземплярів листівки «Заклик до населення», підготовленої Харківською Окружною комісією³⁶.

Щоб надати населенню можливість отримувати необхідні довідки і свідчення у справах, що стосувалися виборів, Київська Окружна комісія запропонувала повітовим і міським комісіям організувати чергування в міських управах і волосних комісіях³⁷, а щоб успішно пройшли вибори 12–14 листопада провести інструктування голів дільничних комісій (технічний спосіб виконання покладалася на розсуд комісій)³⁸. В Тарашанському повіті (Київська губернія), щоб якимось боротися із негативним впливом чуток, які розповсюджувалися недоброзичливцями і змушували населення ухилятися від складання списків, голова комісії К. Калмаков підготував оголошення про необхідність складання виборчих списків і відповідальність перед законом за

³⁴ ЦДАВО, ф. 2171, оп. 1, спр. 18, арк. 5 зв.

³⁵ ЦДАВО. — Ф. 1141, оп. 1, спр. 6, арк. 42–43.

³⁶ Харьковский вестник. — 1917. — № 54.

³⁷ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 5.

³⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

Ірина Зенич

поширення таких чуток. В ньому він закликав населення не слухатися вмовлянь і залякувань людей «із злими намірами і ворогів народу»³⁹; пропонував виконувати всі вимоги виборчих комісій; нагадав міліції, волосним і сільським радам про обов'язок допомагати енергійно і безвідмовно комісіям, доповідати про порушення, притягувати до закону відповідальності винних; називав всіх, хто намагався завадити успішному ходу виборів до Установчих зборів або ухилився від участі у виборах «ослушниками Тимчасового уряду і зранидниками народних інтересів»⁴⁰.

Крім друкованого слова, широко використовувалося усне. Катеринославська міська комісія 11 листопада 1917р. в 6 год вечора скликала загальні збори голів всіх 30 дільничних комісій для ознайомлення з правилами проведення виборів і затвердження спільного плану дій під час голосування⁴¹. Членам дільничних комісій Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії попередньо прочитали кілька лекцій для ознайомлення їх з основними положеннями закону про вибори, особливий наголос робився на темах «Подання та підрахунок виборчих записок», «Завдання Установчих зборів», «Партійні програми». Всі без винятку дільничні комісії об'їздили інструктори Агітаційної комісії при Виконавчому комітеті. Вони доповнили і перевірили знайомство членів комісії з Положенням про вибори, а за 2 тижні до виборів всі дільничні комісії були забезпечені друкованими «Замітками про найголовніші обов'язки дільничних комісій», складеними головою Новгород-Сіверської повітової комісії. Витрати з улаштування лекцій та інструктування взяло на себе повітове земство⁴². Схожі наради та лекції проводились виборчими комісіями і в інших українських губерніях.

³⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 9, арк. 31 зв.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Приднепровский край. — Екатеринослав. — 1917. — № 6328.

⁴² ЦДАВО, ф. 1167, оп. 1, спр. 2, арк. 20 зв.

В умовах коли мали освіти не більше $\frac{1}{4}$ населення Росії, потрібні були особливі технології, щоб виборці могли проголосувати свідомо і самостійно, без підказок з боку. В Положенні про вибори була розроблена проста і оригінальна система здійснення волевиявлення для виборців. Всевибори відправили в кожную окружну комісію повний текст Положення і Наказу із розрахунком по два примірники на кожную дільницю аж 20 жовтня 1917 р.⁴³ До кінця жовтня обіцяні 4 тис. екземпляри⁴⁴ до Києва так і не надійшли⁴⁵. Не набагато кращою була ситуація в інших округах.

З метою широкої популяризації виборчого закону серед населення, яке «в масі зовсім не підготовлене до виконання такого великого обов'язку перед Батьківщиною, особливо в Україні, де тільки тепер воно отримало можливість придбати книгу доступною йому рідною мовою»⁴⁶, Київська Окружна комісія створила спеціальну комісію із юристів і земських діячів⁴⁷. Щоб секретарь УЦР (в квітні 1917 р.), член УПСФ⁴⁸ В. Бойко зміг виконувати обов'язки консультанта у справі виборів до Установчих зборів, довелося «просити п. Генерального Писаря не відмовитись відпускати його щодня від 2-гої години»⁴⁹. Комісія порушила питання про необхідність перекладу закону про вибори українською мовою. Спочатку планувалося, що цим займатимуться Всевибори⁵⁰, але потім з'ясувалось, що переклад українською мовою і видання за державні

---

⁴³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

⁴⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 21.

⁴⁵ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 2, арк. 45.

⁴⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁴⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 20.

⁴⁸ *Кудлай О.Б.* Протоколи засідань Комітету Української Центральної Ради (квітень 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — 2013. — Вип. 9. — С. 322.

⁴⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁵⁰ Там само. — Арк. 17.

Ірина Зенич

кошти 1, 6–10 глав розділу I Положення покладался на Київську Окружну комісію і Виборче бюро⁵¹.

Комісія підготувала і запропонувала виборчим комісіям інших українських губерній придбати для розповсюдження серед населення 68 тис. листівок «Громадяне землі Української» і 23 тис. брошур, 35 тис. Статутів про вибори до Установчих зборів (видання Київського губернського земства і Окружної комісії)⁵². В них коротко розкривався порядок виборів до Установчих зборів, їх значення. Брошура могла бути інструкцією для волосних і дільничних комісій. Вся ця інформаційна література друкувалась двома мовами (українською та російською) і коштувала — 25 крб. (листівка), 100 крб. (брошура)⁵³ і 170 крб. (Статут)⁵⁴ за тисячу штук.

Пропозицією Київської Окружної комісії вирішили скористатись всі повітові комісії Київщини, окружні комісії більшості українських губерній, Українська Центральна Рада⁵⁵ та Виборче бюро. Останнє повідомляло Київську Окружну комісію про те, що воно одержало чимало листів і телеграм від виборчих установ і органів місцевого самоврядування з проханням вислати примірники «Положення», друковані українською мовою: від Подільської Окружної комісії (400 екземплярів), від Чернігівської і Полтавської (по 1 тис.), Кобелякської, Роменської, Полтавської і Миргородської повітових земських управ (770), від Губернського комісара Біянки м.Сімферополя (300)⁵⁶, від агітаційно-просвітницького відділу Українського Військового Генерального комітету для Виборчого бюро при Комітеті (100)⁵⁷, від повітової управи м.Вінниця (14 тис. листівок українською

⁵¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 43, 112.

⁵² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 14, арк. 7.

⁵³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

⁵⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 35, арк. 53.

⁵⁵ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 20.

⁵⁶ Там само. — Арк. 11.

⁵⁷ Там само. — Арк. 1.

мовою, 6 тис. російською і 3 тис. брошур)⁵⁸. Загалом Виборче бюро замовило 25 тис. екземплярів Положення про вибори, які планувало розіслати «виборчим комісіям Цілої України»⁵⁹.

В Черкаському повіті (Київська губернія) крім 1 тис. 36 листівок і 350 Положень українською мовою і 300 російською для повітової і міської комісій, для голови Черкаської повітової ради, повітової земської управи, інструктора у справах виборів до Установчих зборів Ф. Андрієнко, Черкаської міської комісії, повітового селянського з'їзду додатково відправили 8 тис. 670 листівок, 1 тис. 350 Положень і 564 брошури⁶⁰. Такою була реакція місцевих організацій на масову відмову від складання виборчих списків мешканців сіл Головащин, Бузуков, Гуляйгород Сунковської волості, с. Нечаївка Вергуновської і с. Змагайлівки Царсько-Слобідської волостей Черкаського повіту Київської губернії⁶¹. Розповсюдження великої кількості інформаційної літератури і роз'яснювальні роботи принесли бажаний результат — селяни погодились взяти участь у виборах, а списки склали з відступом від строку, вказаного в Положенні про вибори⁶².

Видання брошури і листівки українською мовою через затримку надходження останнього розділу «Положення про вибори» з Петрограду трохи затягнулося⁶³. Перешкоджав вчасній їх доставці на місце страйк залізничників. За таких обставин, Катеринославська земська управа, не дочекавшись інформаційних матеріалів з Києва, 5 жовтня придбала достатню кількість брошур для розповсюдження серед населення і від подальшої виписки їх відмовилась через брак коштів⁶⁴. Полтавська Ок-

---

⁵⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 6.

⁵⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

⁶⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 14, арк. 7–9.

⁶¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 10, арк. 74 зв.

⁶² Там само. — Арк. 76.

⁶³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 12.

⁶⁴ Там само. — Арк. 14.

Ірина Зенич

ружна комісія самостійно надрукувала розділ I «Положення» брошурами малого формату в кількості 15 тис. екземплярів, російською мовою⁶⁵.

Волинська Окружна комісія згодна була чекати до 10 жовтня, а вже 11 жовтня⁶⁶ отримала 5 тис. екземплярів Положення про вибори українською мовою (по 500 штук в Житомирську міську і повітову, Новоград-Волинську комісії, по 450 — в Овруцьку і Ровенську, по 430 — в Староконстантинівську, Кременецьку, Луцьку, Дубенську, Ізяславську і Острозьку комісії)⁶⁷ та 20 тис. примірників листівки «Громадяне Землі Української»⁶⁸ вартістю 2½ коп. одна на суму 500 крб.⁶⁹ До цього часу серед населення розповсюджували 2 тис. 807 екземплярів Положення про вибори російською мовою та 2 тис. 907 Наказів, які надійшли від Всевиборів, і 10 тис. Положень⁷⁰, що за власної ініціативи надрукував Волинський комітет Партії соціалістів-революціонерів на суму 842 крб.⁷¹

Отже, в умовах, коли Положення про вибори від Всевиборів надходили із запізненням і в недостатній кількості, видання і розповсюдження Київською Окружною комісією та виборчими комісіями інших українських губерній інформаційних матеріалів частково допомогло вирішити питання ознайомлення населення з деталями виборчої кампанії до Всеросійських Установчих зборів. І хоч ці матеріали були різними: великого і маленького формату, у вигляді листівок, плакатів, брошур, книжечок, призначені для продажу за ціною 15 коп. і з написом «роздати даром», на якісному і не дуже папері, найважливішим було те, що вони існували й виконували свою місію —

⁶⁵ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 57, арк. 5.

⁶⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 14, арк. 1.

⁶⁷ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 68.

⁶⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 6, арк. 4.

⁶⁹ Там само. — Арк. 15.

⁷⁰ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 30 зв.

⁷¹ Там само. — Арк. 88 зв.

просвітництва населення у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Новизна виборчої системи потребувала людей, що гарно розбиралися в техніці виборів і проводили б роз'яснювальну роботу, адже більшість населення складали малограмотні селяни, які ніколи раніше не приймали участі в таких виборах і не вміли читати, щоб самостійно ознайомитись із запропонованою їм літературою. До того ж часу для ознайомлення і засвоєння виборчого закону було обмаль. Оцінюючи свої фінансові можливості і ситуацію з підготовкою виборів на місцях, окружні комісії самостійно вирішували скільки їм потрібно було інструкторів. Зазвичай кількість інструкторів окружних комісій відповідала кількості повітів губернії, як на Київщині, де активно працювали 12 інструкторів: А. Батієвський, Н. Скуйбіда, Ю. Сушкевич, П. Варивода, Х. Васич, К. Коробчевський, Х. Андрієнко, В. Діденко, М. Порхун, М. Бал, М. Коваленко і П. Вовченко⁷². Волинська Окружна комісія вважала, що на 10 повітів достатньо 7 інструкторів⁷³, яких слід направляти у найбільш проблемні райони. Такими виявилися Житомирський повіт, де працювали аж два агітатори А.М. Ніштун⁷⁴ і І.К. Каргаретелі⁷⁵, Ізяславський (П.А. Попенко)⁷⁶, Рівненський (Попов), Дубенський (Масюченко)⁷⁷, Овруцький (А.Т. Меленєвський)⁷⁸ і Староконстянтинівський (І.А. Айнгорн)⁷⁹. А в Катеринославській губернії Окружна комісія попросила Московську Всеросійську комісію інструкторів прислати 12 агітаторів, що працюватимуть на території 8 повітів. Хотілося б відмітити, що протоколи засідань Кате-

---

⁷² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 49, арк. 9.

⁷³ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 33, арк. 2.

⁷⁴ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 114.

⁷⁵ Там само. — Арк. 122 зв.

⁷⁶ Там само. — Арк. 214 зв.

⁷⁷ Там само. — Арк. 30 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 81 зв.

⁷⁹ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 33, арк. 15.

Ірина Зенич

ринославської Окружної комісії показують як багато уваги вона приділяла справі ознайомлення населення із виборами до Установчих зборів, особливо роботі інструкторів⁸⁰. На кожному засіданні на порядку денному стояло питання про інструкторів: скільки платити, хто буде старшим інструктором, які права і обов'язки інструкторів тощо. Доки не прибули агітатори з Москви, на посаду інструкторів Окружної комісії взяли А.М. Козлова, Н.К. Борисова і Ф.І. Тимофєєва. Останній виявив бажання бути старшим інструктором⁸¹. Ще 3-х інструкторів Касаткіна, Фоміна і Шапошника відправили відразу в Луганськ, Маріуполь і Новомосковськ для першопочаткового ознайомлення з станом справ на місцях, щоб потім розподілити між ними об'їзд по губернії⁸². Після доповідей інструкторів з'ясувалося, що становище в повітах «через страйк залізничників, вантажників на фоні загального індеферентного відношення населення до виборчої кампанії»⁸³ «зовсім незадовільне, складне і є загроза того, що тут не встигнуть своєчасно скласти і оголосити списки виборців»⁸⁴. За даних обставин Катеринославська Окружна вирішила направити туди інструкторів на тривалий час і наполягала, щоб земська управа додатково запросила на службу 3–4 інструкторів за власний кошт із числа тих, хто прослухав курси Ради Робітничих і селянських депутатів, а також сприяла інструктору у всьому і надавала коней⁸⁵.

Про об'єм робіт, яку доводилось виконувати інструктору окружної комісії, можна судити із доповідної записки інструктора Канівського повіту (Київська губернія) Михайла Бала: «Все треба було організувати, всіх доводилось просити..., знайти з технікою виборів, скрізь треба було побувати і поди-

⁸⁰ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

⁸¹ Там само. — Арк. 5.

⁸² Там само. — Арк. 12.

⁸³ Известия Подольской Окружной... комиссии. — 1917. — № 4.

⁸⁴ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

⁸⁵ Там само.

витись особисто (були дні коли доводилось по 100 верств сидіти на конях)»⁸⁶. Інструктори доставляли до найвіддаленіших куточків губерній і розповсюджували серед населення друковані інформаційні матеріали, консультували членів дільничних комісій, збирали повітові з'їзди, волосні і сільські зібрання, на яких читали лекції, доповіді⁸⁷. Під час виборів вони їздили по селам і спостерігали, щоб ніде не порушувався закон.

В Катеринославському окрузі під час розгляду питання про роль, обов'язки і становище інструкторів через неоднотайність всіх членів комісії зав'язалась дискусія, тому Оквибори запропонували п. Козлову і Борисову, як прихильникам різних поглядів, розробити і надати комісії свої проекти інструкції⁸⁸. Після обговорення затвердили проект, наданий п. Козловим, відповідно до якого головним обов'язком інструктора була технічна підготовка виборів та теоретичне пояснення закону про вибори і питань, що необхідні для повного розуміння населенням суті й значення виборів, не підтримуючи при цьому жодної партії і не торкаючись партійних програм. Якщо хтось із інструкторів поміщався в список кандидатів до Установчих зборів в Катеринославському окрузі, то зобов'язаний був полишити інструкторську службу⁸⁹. Не рідше 1 разу на тиждень інструктор повідомляв Окружну комісію про стан справ на місцях, а кожні два тижні брав участь у з'їзді інструкторів, де обговорювався спільний план роботи і проблеми, що виникали в процесі роботи в повітах⁹⁰.

Така велика увага Катеринославської Окружної комісії до питання інформування населення і активна співпраця з інструкторами дозволяла їй вчасно реагувати на ситуацію, що складалася в повітах, і як наслідок, допомогла їй підготувати і

---

⁸⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 24, арк. 111 зв.

⁸⁷ ЦДАВО, ф. 3261, оп. 3, спр. 56, арк. 50.

⁸⁸ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁸⁹ Там само. — Арк. 13.

⁹⁰ Там само. — Арк. 12, 7.

Ірина Зенич

провести вибори в Катеринославській губернії в законном встановлений строк — 12–14 листопада 1917 р.

За свою досить тяжку і небезпечну працю (непоодинокими були випадки, коли незадоволений натовп селян забивав ледве не до смерті інструкторів, переплутавши їх із партійними агітаторами⁹¹) інструктори отримували по 8 крб. в день і 7 крб. добових, за умови проїзду білетом 1 класу і на конях (оплата здійснювалась лише за 3 коней)⁹², за вечірні заняття — 100 крб. за місяць⁹³. Катеринославська Окружна комісія вважала достойною винагороду у розмірі 450–500 крб. за місяць⁹⁴. Оскільки Катеринославщина — це промисловий район, де звикли матеріально стимулювати працю, то мабуть, і до питання оплати роботи інструкторів і працівників виборчої комісії (керуючий справами отримував 500 крб., в той час як в інших губерніях — від 250 до 300 крб.) зберегли такий підхід. Свою роль відіграло і пізнє надходження постанов і розпоряджень Всевиборів⁹⁵, що передбачало збільшення роботи інструкторів, а значить і збільшення їх окладу. Проте вже в кінці вересня через брак коштів розмір оплати інструкторів Катеринославської Окружної комісії склав 5 крб. в день, а з 15 жовтня його підвищили до 8 крб.⁹⁶ (як в інших губерніях), а під час розгляду кошторису Катеринославської повітової комісії із загальної суми 3 тис. крб. — 1 тис. 200 крб. (по 400 крб. за 3 місяці роботи) на запрошення інструкторів було заборонено до з'ясування з Всевиборами⁹⁷. В Гайсинському повіті Подільської губернії земська управа

⁹¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 12, арк. 18.

⁹² ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 205, арк. 30 зв.

⁹³ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 6, арк. 42.

⁹⁴ ЦДАВО, ф. 1146, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁹⁵ Там само. — Арк. 26.

⁹⁶ Там само. — Арк. 55.

⁹⁷ Там само. — Арк. 35.

виділила вдвічі меншу суму (600 крб.) за такий же період часу для винагороди інструкторам⁹⁸.

Інструктори окружних комісій попри всі їх старання не могли охопити всю територію повітів — занадто багато питань виникало у населення. Тому до Оквирів надходило чимало клопотань про нестачу інструкторів. Підготувати людей, які допомогли б населенню розібратися з особливостями виборчого процесу, пропонували спеціально створені курси інструкторів.

Платні тижневі курси діяли при Виборчому бюро (Генесекревибори) — 70 крб. з чоловіка за проживання і проїзд оплачували дільничні комісії, а 30 крб. за лекції — Виборче Бюро⁹⁹.

Всього Генесекревибори планували набрати від 9 губерній близько 200 осіб (із розрахунку 1 на повіт, хоча спочатку мова йшла про 2 людини) і невеличкий резерв, що буде на поготові для негайних відряджень на допомогу¹⁰⁰. Виборче бюро рекомендувало відправляти на курси людей, бажано із числа мешканців повіту, здатних до агітації і популятизаторської праці, тих, хто працював в міських і земських управах¹⁰¹. До 9 жовтня (перший день курсів) прослухати лекції виявило бажання більше 100 чоловік¹⁰².

Підготовка включала в себе 25 лекцій (по 1 год кожна), практичні заняття, класні роботи, колоквиуми, а також контрольні роботи і екзамени¹⁰³. Лекції на курсах при Виборчому бюро читали відомі громадські і політичні діячі Гермайзе, Ковалевський, Мартос, Мироненко, Садовський, Порш, Ткаченко, Касьяненко¹⁰⁴. Вони коротко знайомили слухачів із проблемами держави і права, виборчого права, історією проведення

---

⁹⁸ Известия Подольской Окружной... комиссии. — 1917. — № 14.

⁹⁹ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 18.

¹⁰¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

¹⁰² ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁰³ Там само. — Арк. 19 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 21.

Ірина Зенич

Установчих зборів, тонкощами технічної організації виборів, а також проводили короткий огляд програм головних політичних партій, їх передвиборчої агітації та політичної боротьби¹⁰⁵. Під час лекцій 2 секретарі записували і обробляли їх для публікації, щоб потім інструктори змогли провести такі самі курси для голів та членів дільничних комісій у себе вдома. Всі лекції по можливості ілюструвались картами, діаграмами.

Видатки Виборчого бюро на курси складали 7 тис. 485 крб.: лекторам — 375 крб. (за 25 лекцій по 15 крб. за кожную); іспити, колоквиум, класна робота на тему, перевірка робіт — 200 крб.; допомога слухачам — 6 тис. (200 чоловік по 30 крб.); помешкання — 70 крб. (7 днів по 10 крб.), двом секретарям — 140 крб. (по 10 крб. за 7 днів); карти, діаграми і т.ін. — 100 крб.; література для лекторів і слухачів — 600 крб. (з них 400 крб. для слухачів і з розрахунку не менше як по 3 крб. кожному)¹⁰⁶.

Інструкторів також готували курси з організації виборів до Установчих зборів при Центральній Раді. Командуючий військами віддав наказ відряджати на ці курси від всіх частин, управлінь і установ Києва, де є українці, по 1 людині на 1 тис. військовослужбовців¹⁰⁷.

Безкоштовні двотижневі (з 16 по 29 жовтня) курси інструкторів з підготовки до виборів в Установчі збори організували при університеті Св. Володимира. На курси запрошувались особи, що вміли гарно усно і письмово викладати свої думки (священники, вчителі, псаломщики, секретарі сільсько-господарчих, кредитних, споживчих та інших громадських установ). Лекції проводили у вечірні години. Оскільки курси були безкоштовними, то питання проживання і харчування курсистів мали взяти на себе організації, що їх направляли¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Кудлай О.Б. Діяльність народного Міністерства внутрішніх справ УНР. Електронний ресурс: <http://www.history.org.ua/journal/2005/2/6.pdf>

¹⁰⁶ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.–20 зв.

¹⁰⁷ ДАЖО, ф. 2149, оп. 1, спр. 1, арк. 126.

¹⁰⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 12, арк. 109.

25 жовтня при Харківському університеті за пропозицією Міністра народної освіти Салазкіна відкрили курси у справі техніки виборів до Установчих зборів. Директор курсів — проф. М.А. Максимейко, секретар А.Р. Гюнтер, лектори — проф. А.В. Маклецов, В.М. Корецький, пр.-доцент О.Л. Кобалевський, А.Р. Гюнтер, А.Ю. Вегнер, М.І. Ржевуський. На організацію курсів передбачали витратити близько 4 тис. крб.¹⁰⁹ До 24 жовтня на курси записалось 467 чоловік¹¹⁰.

На засіданні 13 вересня 1917 р. принципово вирішив утворити курси для інструкторів Київський Губерніальний виконавчий комітет¹¹¹.

Підготувати інструкторів або прислати вже навчених пропонував і Відділ у справі підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів при Всеросійському Виконавчому Комітеті Рад робітничих і солдатських депутатів в Петрограді. При ньому в середині липня 1917 р. відкрились двотижневі курси інструкторів. Слухачі вивчали основи виборчого права, техніку виборів, програми партій і т.ін. До 16 вересня курси прослухали 1 тис. 734 особи¹¹². Виникли подібні курси і в Україні, наприклад в Одесі. На Румунському фронті такі інструкторські курси закінчили понад тисячу осіб.

Для ознайомлення солдат із технікою виборів на Південно-Західному і Румунському фронтах створили Довідкові бюро при армійських і корпусних радах. У війська стали надходити видання з текстами Положення і відповідних постанов Тимчасового уряду, популярна література з теми виборів до Установчих зборів. Спеціально для фронтових виборчих округів Всевибори видали брошуру, яка містила календар виборів на фронті з вказівкою строків всіх етапів організаційної підготовки і проведення виборів; постанови уряду, що стосувалися підготовки

---

¹⁰⁹ Южний край. — Харьков. — 1917. — № 14277.

¹¹⁰ Южний край. — Харьков. — 1917. — № 14295.

¹¹¹ ЦДАВО ф. 1156, оп. 1, спр. 12, арк. 14.

¹¹² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 55.

Ірина Зенич

виборів; Положення про вибори; інструкцію до розділу III Положення; тексти діючих законів, на які були посилання в Положенні; розрахунок числа членів Установчих зборів по окремих округах; Наказ про застосування розділу I Положення про вибори¹¹³.

Незважаючи на велику кількість курсів, що готували інструкторів, чим менше часу залишалося до виборів, тим більше звернень з проханням прислати агітатора надходило до Виборчого бюро. Резервних інструкторів не вистачало, тому Генсекревибори просили Центральну Раду надіслати списки її постійних інструкторів з точними поштовими і телеграфними адресами, щоб мати змогу задовільнити всі численні прохання з місць¹¹⁴. По всіх українських губерніях у вересні пройшли передвиборчі наради інструкторів Центральної Ради кожного регіону вкупі з членами комітету Української Губерніальної Ради Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини. Одним із основних питань порядку денного на цих нарадах були вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів.

Непоодинокими були випадки, коли Оквибори не мали необхідної кількості інструкторів, щоб направити їх в ті села, де було необхідно, а інколи на місцях не завжди знали до кого звертатися за допомогою. Так, 11 листопада, за день до виборів, Комітет с. Савинці на Лубенщині (Полтавська губернія) просив Центральну Раду вислати йому делегата для роз'яснення у виборчій справі. Замісник директора «Генсекревибори» Кас'яненко порадив звернутися до повітового інструктора в Лубнах¹¹⁵.

Там, де інструкторів не було, намагалися вийти із ситуації власними силами. В Херсонській губернії виборча комісія в місцевій газеті розмістила прохання до вчителів взяти участь у

---

¹¹³ Солнцева С.А. «Мы, солдаты-окопники, приветствуем Учредительное собрание...» // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 3. — С. 60–67. Электронный ресурс: <http://regiment.ru/Lib/C/170.htm>

¹¹⁴ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

¹¹⁵ ЦДАВО, ф. 799, оп. 1, спр. 2, арк. 36, 37.

просвітництві селян у справі виборів до Установчих зборів¹¹⁶. В Київському окрузі також вважали вчителів, агрономів і взагалі осіб інтелігентних професій «найбільш підходящими кандидатами на посаду інструкторів», але оскільки завдяки мобілізації всі інтелігентні сили із села були вичерпані, тому знайти 227 інструкторів для всіх волостей Київщини було досить складно. Ситуацію допомогли виправити освічені солдати й інструктори підготовлені на курсах при Виборчому бюро¹¹⁷.

На Поділлі Військовий комісар Південно-Західного фронту відмовився надати солдатів інтелігентних професій¹¹⁸, тому з метою найширшого інформування населення і виборчих комісій із розпорядженнями уряду, а також з станом справ з підготовки до виборів, Подільська Окружна комісія: 1) запропонувала доктору Черняку розробити план агітаторської діяльності; 2) увійшла в контакт з Центральним Виконавчим комітетом з приводу поширення інформації в містах; 3) влаштувала у Вінниці курси для агітаторів¹¹⁹; 4) просила Центральну Раду прислати до Вінниці 15 підготовлених інструкторів, але не партійних агітаторів, яким обіцяли платити не більше 300 крб. в місяць¹²⁰.

Окружні комісії через стислі строки виборчого процесу і дії повноважень виборчих комісій та через значне навантаження не мали можливості щоразу проводити належну підготовку членів виборчих комісій. Їм в цьому часто допомагали громадські організації і місцеві органи самоврядування. Так, в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії за рішенням повітової комісії інструктування членів повітових комісій було зроблено за сприяння Селянської спілки і Ради селянських і солдатських

---

¹¹⁶ Известия Ананьевского уездного земства. — Ананьев. — 1917. — № 46.

¹¹⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 15 зв.

¹¹⁸ ЦДАВО, ф. 2171, оп. 1, спр. 18, арк. 3.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 5 зв.

¹²⁰ Там само. — Арк. 11.

Ірина Зенич

депутатів¹²¹, а в Подільській губернії підготовку населення до Установчих зборів проводили 14 інструкторів-матросів від Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів.

В Херсонській губернії земство направило до Александрійської повітової комісії своїх інструкторів, які не належали до жодної революційно-демократичної організації чи політичної партії, як цього вимагало Положення про вибори. Але саме з цієї причини, на думку Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів м. Новогеоргієвська, вони були «безвідповідальними в своїх виступах»¹²². Голова Ради закликав революційно-демократичні організації відкликати своїх представників зі складу вище вказаної комісії, вважаючи присутність їх безкорисною і вказати населенню, що «земська управа відсторонила демократію від участі в передвиборчій кампанії», і навіть клопотався перед губернським земством про видачу коштів на підготовку населення Александрійського повіту до виборів в Установчі збори Новогеоргіївській Раді, при якій є гарно організована культурно-просвітницька секція¹²³.

Ради солдатських і робітничих депутатів часто критикували земства за нецільовий, на їх думку, розподіл коштів у справі ознайомлення населення із виборами до Установчих зборів, і що земства не платять за агітацію інструкторам, підготовленим на спеціально створених Радами курсах (діяли майже в усіх великих містах Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній). Проте, по-перше, такі звинувачення Рад були безпідставними, адже якщо інструктор від окружної комісії не підтримував жодної політичної партії, то це ще не значить, що він був «безвідповідальним». А по-друге, відповідно до інструкції

¹²¹ ЦДАВО, ф. 1167, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

¹²² *Сергеев В.* На зламі. Нарис історії придніпровських територій Александрійського повіту Херсонської губернії напередодні та під час Національно-визвольних змагань 1917–1920 років. Електронний ресурс: <http://library.kr.ua/elib/sergeev/nazlami.html>

¹²³ Там само.

Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів, що відправила у відрядження до Подільської губернії 14 інструкторів-матросів для підготовки населення до Установчих зборів, інструктор «мав бути безпристрасним до соціалістичних партій, підтримати їх і об'єднати, де потрібно, якщо виявиться, що можуть взяти верх несоціалістичні партії»¹²⁴, а це означало, що інструктор вже автоматично перетворювався на партійного агітатора, а це суперечило вимогам Положення про вибори.

Суперечки, які виникали між Радами солдатських депутатів, земствами, політичні уподобання інструкторів, яких вище згадані організації направляли в села і міста, інколи прискорювали процес інформування населення, інколи, навпаки, уповільнювали. Проте, беззаперечним залишається той факт, що ці організації дійсно суттєво допомогли виборчим комісіям у справі ознайомлення населення з технікою виборів. Просвітницько-агітаційна секція Ради солдатських депутатів м. Одеси видала брошуру «Выборы в Учредительное Собрание. Вопросы и ответы»¹²⁵. З метою ознайомлення населення з законом про вибори Рада селянських депутатів Харківської губернії закупила у місцевої партії соціалістів-революціонерів 20 тис. екземплярів Положення і розіслала його в повіти¹²⁶. В місцевих газетах громадські організації розміщували статті «Що потрібно знати кожному виборцю»¹²⁷, «Обов'язки виборців»¹²⁸ тощо.

Інформаційне Бюро при Губернському громадському комітеті у Полтаві скликав з'їзд всіх повітових інструкторів, щоб встановити тісні контакти з інформаційними бюро, виробити

---

¹²⁴ Известия Подольской Окружной... комиссии. — 1917. — № 4.

¹²⁵ ЦДАВО, ф. 1133, оп. 1, спр. 9, арк. 9–9в зв.

¹²⁶ Труд и воля. — Харьков. — 1917. — № 58.

¹²⁷ Вестник Одесского земства. — Одесса. — 1917. — № 28.

¹²⁸ Известия Александрийского уездного земства. — Александрия. — 1917. — № 78.

Ірина Зенич

загальний план роботи з організації та ознайомлення населення у справі підготовки до виборів в Установчі збори¹²⁹.

Одним із основних завдань матросів-інструкторів Севастопольської Ради солдатських депутатів, направлених в Подільську губернію, було влаштування зборів, на яких доступною мовою вони пояснювали «незрозумілі іноземні слова в наступних питаннях: а) Що таке Установчі збори, де і коли зберуться та які питання будуть вирішувати. б) Хто буде обирати і кого можна обрати. в) Який порядок виборів (виборчий округ, число кандидатів, місце і час виборів), виборчі списки, іменні посвідчення і виборчі записки, підрахунок. г) Про політичні партії»¹³⁰.

Новизна виборчої системи в умовах, коли більшість населення складала малоосвічені селяни, змушувала виборчі комісії і всі організації, що брали участь у виборчій кампанії, докласти чимало зусиль, щоб ознайомити людей із особливостями виборчого законодавства і виборчим процесом. Вони створювали спеціальні комісії, що розробляли план інформаційної роботи; видавали інформаційні листки і бюлетені, в яких розміщували свідчення про хід підготовчих робіт, циркуляри і розпорядження Всевиборів, що роз'яснювали найбільш незрозумілі при використанні на практиці статті Положення; друкували повідомлення в місцевій пресі; готували і розповсюджували серед населення закон про вибори і величезну кількість інформаційних матеріалів (брошури, листівки, плакати, оголошення тощо); організовували чергування в міських управах і волосних комісіях; проводили наради з членами дільничних виборчих комісій, читали їм лекції, доповіді; контролювали роботу інструкторів, на яких покладався основний тягар просвітництва населення у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів; налагоджували тісні контакти із земствами, Радами солдатських і робітничих депутатів, політичними партіями та громадськими

¹²⁹ ДАПО, ф. 1066, оп. 1, спр. 11, арк. 244.

¹³⁰ Известия Подольской Округной... комиссии. — 1917. — № 4.

організаціями для спільних дій у справі найширшого інформування населення з розпорядженнями уряду і технологією виборчого процесу. Вдало реалізовувати інформаційну діяльність окружним комісіям заважали: брак коштів, відсутність достатньої кількості освічених людей через мобілізацію їх до армії, відмова військового керівництва відпустити солдат інтелігентних професій для допомоги дільничним комісіям у справі підготовки виборів та інформування населення; затримка поштових, телеграфних повідомлень; страйк залізничників, вантажників і як наслідок несвоєчасна доставка інформаційних матеріалів. І незважаючи на всі вище зазначені перешкоди, центральні виборчі установи змогли вдало організувати процес ознайомлення населення із особливостями виборчого законодавства і виборчим процесом, щоб забезпечити чесні, прозорі, вільні вибори, які б повною мірою відображали волевиявлення виборців.

Синдром Січневого повстання: Евгеніуш Ромер про революційне суспільство на сході Європи у 1917–1919 рр.

Революція в Російській імперії 1917 р. кардинально вплинула на повсякденне життя простих людей, соціальних класів, етнічних та релігійних груп. Уся імперія Романових зазнавала різних трансформацій суспільного життя. Білоруси, євреї, литовці, поляки, українці та інше населення Західних окраїн імперії виявляли значний рівень національної самоорганізації. Аналогічні процеси відбувалися з високою інтенсивністю в різних частинах Росії.

Життя поляків, їх реакція на перебіг революційних процесів в Росії, розвиток нових гібридних ідентичностей, зміни імперської лояльності на національну становлять особливий предмет дослідження. Під час Першої світової війни в імперії проводилися цілеспрямовані кампанії дискредитації цілих національних меншин¹. Дослідження окремих біографій дозволяє бачити складну мозаїку розвитку різних ідентичностей і показує евентуальні напрями національних рухів.

Життя і діяльність Евгеніуша Ромера детально досліджено в польській історіографії, де він вважається одним з творців польської геополітики, географії та картографії. В оцінці політичних поглядів Ромера більшість істориків інтерпретує його як прихильника національних демократів Романа Дмовського. Деякі дослідники (Рафал Габула, Маріан Мрочко та ін.) вважають Ромера польським патріотом і демократом, міфологі-

---

¹ Лор Э. Русский национализм и Российская империя: кампании против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны. — Москва, 2012. — 304 с.

зуючи його постать². Як раз з цими твердженнями ми будемо дискутувати.

У цій статті спробуємо показати реакцію і сприйняття Євгеніушем Ромером революційних подій в колишній Російській імперії, розкрити зміст його політичних переконань та проаналізувати оцінку ним українського національного руху і ситуації у Східній Європі загалом. Основним джерелом нашої реконструкції буде щоденник Е. Ромера, а також його записи «Pamiętnik Paryski 1918–1919», котрі він вів під час Паризької мирної конференції. Певне значення має його епістолярій з відомими діячами, що зберігається у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки у Кракові.

Методологія статті базується на двох підходах: біографічному та герменевтичному. Французький філософ Ролан Барт дослідив глибоку різницю між текстом і мовою в контексті ідеології. Справа в тому, що текст пропонує рівновагу предметів та акцентів, а мова озвучує контекстуальні дискурси³. Аналізуючи тексти Ромера, опиратимемося на Бартове питання: «Чи дійсно, оповість про події минулого, звикло сприйнята у нашій культурі (починаючи від древніх греків) під рубрикою історичної «науки», що підвладна імперативу «реальності» і виправдана принципами «раціонального» викладу, відрізняється якоюсь специфічною рисою, якою-небудь несумнівною структурною впорядкованістю від оповісті уявленого, що можна зустріти в епопеї, романі, драмі»?⁴

Аналіз ситуації з національними меншинами в Російській імперії можна пояснити роллю різних ситуативних лояльностей. Американський історик Марк фон Хаген визначив, що головну

---

² *Romer Eugeniusz*, *Pamiętnik Paryski 1918–1919*, tom I, Redakcja naukowa Stanisław Sierpowski, Wrocław, 2010, s. V–XIII; *Mroczek Marian*, *Eugeniusz Romer (1871–1954): biografia polityczna*, Słupsk, 2008, ss. 272.

³ Детальніше див.: *Барт Ролан*, *Дискурс истории // Р. Барт*, Система моды. Статьи по семиотике культуры, Москва, 2003, с. 427–441.

⁴ Там само, с. 427.

роль на окраїнах монархії Романових відігравали етнічні, конфесійні та економічні діаспори, які пересувалися по імперським окраїнам і в своїй більшості не належали до російської (руської) національності⁵. Поляки не становили винятку, навіть більше — польське середовище існувало завдяки гібридним ідентичностям, що характеризуються множинною лояльністю. Легітимація і організація тогочасних європейських імперій ґрунтувалася на Государі та династії, становому ладі суспільства й імперській ідеї. Росія не була винятком, тому лояльність по відношенню до Государя (імперії) і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної чи конфесійної групи⁶.

* * *

Майбутній учений народився у Львові в 1871 році. Дитинство юнака пройшло у містечку Коросно у Королівстві Галиції і Лодомерії, яке називали *«parva Cracovia»*. З 1367 р. містечко мало магдебурзьке право. Його батько Едмунд був учасником Січневого повстання 1863 р., а також займав високу посаду в тогочасній галицькій адміністрації. Мати мала угорське походження. Ще зі школи Ромер зацікавився географією і гуманітарним дисциплінами. Майбутній учений вивчав географію, історію, геологію у Ягеллонському університеті у Кракові. У 1894 р. молодий дослідник захистив докторат з філософії у Львівському університеті. Мав кілька наукових стажувань у Відні і Берліні. В габсбурзькій столиці він слухав лекції відомого професора-геополітика Альбрехта Пенка (1858–1945), який географічний підхід поєднував з націоналістичними упередженнями щодо слов'янських народів, де німецький етнічний кордон в рамках

---

⁵ Хаген М. фон, Империи, окраины и диаспоры: Евразия как анти-парадигма для постсоветского периода // Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, 2004, с. 131.

⁶ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы и хохлы: украинцы в этнической структуре Российской империи // [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>. Дата відвідування: 4 квітня 2014.

концепції *Mitteleurope* мав бути по Віслу⁷. У 1899 р. у Львові Ромер захистив габілітаційну працю. Там же молодий дослідник долучився до діяльності *Czytelni Akademickiej* — організації польської студентської молоді (існувала з 60-тих років XIX ст. до 1914 р.), котра з 1888 року була пов'язана з національно-демократичним рухом⁸.

Основною сферою наукових зацікавлень вченого була картографія. В 1916 році він підготував «*Polski atlas statystyczny i geograficzny*», котрий буде активно використаний польською делегацією під час Паризької конференції⁹.

У 1921 році Ромер заснував у Львові Інститут картографії «*Atlas*», де були опубліковано багато мап і атласів. Усі ці факти щодо походження і діяльності Ромера дозволяють зрозуміти найбільш характерні нюанси формування його світогляду та національної ідентичності, допомагаючи пояснити деякі оцінки та реакції на події революційного періоду на сході Європи.

Головну інформацію про оцінки Ромером міжнародної ситуації в Європі, про його життя в Російській імперії надає приватний щоденник. Як і значна частина інтелектуалів його часу, він розпочинає вести щоденник під впливом початку Першої світової війни у 1914 р. з кількома перервами закінчує текст у 1923 р.¹⁰.

Як і більшість поляків, Ромер не сприймав російського самодержавства. У своїх політичних оцінках він був непримиримим прихильником відродження незалежності Польщі. Учений повсякчас наголошував, що польські землі перебувають у складі Росії лише тимчасово. На формування його поглядів впливав міф про першу Річ Посполиту у кордонах 1772 року як

---

⁷ *Mroczek Marian*, dz. cyt., s. 36.

⁸ Там само, с. 26.

⁹ *Romer Eugeniusz*, *Pamiętnik Paryski 1918–1919*, tom I, Redakcja naukowa Stanisław Sierpowski, Wrocław, 2010, s. IX.

¹⁰ *Romer E.* *Dziennik, 1914–1918*, Wstęp Piotr Łossowski, Warszawa, 1995, 646s.

Геннадій Корольов

першу республіку в Європі, а також віра в цивілізаційну місію поляків на її сході. Ромер сприймав ідеологію *Antemurale*, де Польща інтерпретувалася як останній бастион Заходу і латинської цивілізації перед наступом «варварського Сходу». Потужним чинником були русофобські настрої, що жилилися синдромом поразки Січневого повстання 1863 року. Ці риси його політичних уподобань дозволяють зрозуміти його акценти та інтерпретації Великої війни і революції в Росії.

Ромер був палким прихильником національної ідеї, але не був націоналістом в повному розумінні цього слова¹¹. Його націоналізм не пов'язаний із «землею і кров'ю» й не мав етнічного змісту, а радше — імперіалістичне підґрунтя. Ромер повністю сприймав Литву в імперських категоріях, уважаючи, що її землі належать до «етнографічної Литви»¹². Остання була ідеологічною конструкцією з часів Речі Посполитої. Взагалі цей міф був досить популярним в середовищі польських революціонерів та інтелігенції. Литовці розумілися як частина великого річпосполитского світу, де головну роль відіграють поляки. Для Ромера характеристична глибока віра у відновлення історичної справедливості, коли «нова» Річ Посполита постане в кордонах 1772 року. Така історична пам'ять про Польщу формувала політичні уподобання переважної більшості поляків, що мешкали на території східних окраїн (пол. *Kresów Wschodnich*). На основі таких уявлень вчений рахував, що поляки в Литві не є колоніалістами, а радше корінним населенням краю¹³.

Міф про Річ Посполиту впливав на розвиток політичної свідомості поляків. Тому будь-яка ініціатива радикальної зміни або трансформації знаходила підтримку серед них. Фактично, коріння модерного польського націоналізму бере початки від цього міфу, а також від — історичної пам'яті про поразку Січневого

---

¹¹ *Romer E. Dziennik, 1914–1918, Wstęp Piotr Łossowski, T. 1, Warszawa, 1995, s. 8.*

¹² Там само, с. 8.

¹³ Там само, с. 14.

повстання 1863 року. В уявленнях Ромера, польська історія — це минуле Честі, де полякам «нема чого соромитися». На посилення своєї націоналістичної аргументації, він покликається на ідеали «шляхетської демократії», прогресивність Травневої конституції 1791 року¹⁴. На його переконання, тодішня унія Польщі з Литвою була прикладом європейського союзу держав. Характерно, що Ромерове уявлення про можливий «східний кордон» базувалися на критиці концепції «рівноваги», авторство якої належить професорові Янові Чекановському (1882–1965)¹⁵. Її суть полягала в тому, що «14 пунктів» президента США Вудро Вільсона мають бути застосовані по відношенню до кожної народності або народу на східних теренах «уявленої Польщі»¹⁶.

Виходячи з цього, Ромер прихильно сприймав політичну і революційну діяльність Юзефа Пілсудського, хоча ж вони з ним перебували у різних політичних таборах¹⁷. Початок війни учений зустрів у Львові, де працював професором університету. Після наступу російської армії і окупації Галичини (Східної Галіції) він на короткий час від'їжджає до Відня.

Ромер різко критично оцінював розв'язання війни в Європі, звинувачуючи Німеччину і Росію як головних антагоністів. Відсутність більш поглибленого аналізу причин війни пояснюється емоційністю, страхом смерті, а також надіями на відродження польської державності. Узагалі Ромер уважав, що «прусофільство» і «русофільство» у цей період було неможливе для всіх хто розумів підстави політики обох імперій¹⁸. Ідея війни

¹⁴ *Romer E. Dziennik, t. 2, 1919–1923, Warszawa, 1995, s. 239.*

¹⁵ Ян Чекановський (1882–1965) — відомий польський антрополог, етнолог, мовознавець. З 1913 р. був керівником кафедри антропології Львівського університету, де створив Львівську антропологічну школу. Під час Паризької конференції був експертом польської делегації з етнографічних і географічних питань.

¹⁶ *Romer E. Pamiętnik Paryski, 1918–1919, cz. 1, Wrocław, 2010, s. 22–23.*

¹⁷ *Romer E. Dziennik, t. 2, s. 8.*

¹⁸ *Romer E. Dziennik, t. 1, s. 61.*

Геннадій Корольов

у пруських імперських колах пояснювалася захистом малих країн і націй — Сербії, Бельгії і Польщі. У такій ситуації поляки мусіли б зайняти лояльну позицію до Росії, реалізуючи свої громадянські права, але без «поривів»¹⁹.

Під час розгортання активних бойових дій на східному фронті, Ромер прагнув накреслити шляхи відновлення польської державності і пояснити деякі нові феномени національної самоорганізації етнічних груп, соціальних класів і народностей. Матеріалом для його рефлексій була практика польського визвольного руху в Росії. Він уважав, що тільки подолання «крайовості» як політичної програми допоможе вийти з вузьких провінційних кордонів політичного мислення²⁰.

Ромер скептично сприйняв вибух революції в Росії, але завжди конструював можливі варіанти відновлення Польщі. Весь текст його щоденника — це глибока рефлексія над долею поляків в імперії, їхньою боротьбою за мову і католицизм. Зрозуміло, що останнє певною мірою було міфологізовано, адже Католицька Церква мала в імперії значні права, особливо на території своїх канонічних територій. Але логіка Ромера була типовою для більшості тогочасних польських діячів, для них Велика війна — це шанс Польщі, Російська революція — незалежна Польща! Як було відзначено вище, для ученого характерна «травма» історичної пам'яті — поразка Польських повстання в імперії Романових. Усі учасники і діячі повстань були героїчними образами боротьби проти поневолення, тому апеляція до їх авторитету мала сакральний зміст, надавала думкам, тезам, тексту незаперечного значення, значення «істини в останній інстанції».

Аналізуючи Російську революцію, Ромер звертається до цитування слів відомого польського революціонера 1831 року Мауріція Мохнацького: «Сутність революції полягає не у вуличному протесті, не у повішенні шпигунів і зрадників на стов-

¹⁹ Там само, с. 62.

²⁰ Там само, с. 93.

пах, адже це не якась бурхлива нічна сцена, а в вмінні убе-регтися від загальної необхідності у разі нагальної безмірної рішучості...»²¹.

На основі цієї цитати Ромер критикував тогочасне російське суспільство, яке ще не доросло до такого розуміння революції²². Але питання в іншому, він апелював до російського соціуму, як етнічної чи імперської спільноти? Видається, що Ромер виокремлював поляків зі складу імперського громадянства. З іншого боку, така інтерпретація свідчить про досить поверхове розу-міння суспільства, якщо врахувати його наукову діяльність. Фактично вчений у таких розважаннях постає заручником ідео-логічних міфів, що характерні для польського націонал-демо-кратичного середовища. Тому й робить відповідні висновки, що новий уряд не тільки змушений буде уберегти і навести по-рядок, але й реформувати мільйонну армію²³.

За таких умов імперія Романових не зможе збудувати по-рядок і нормальну конституційну (правову) владу. Ромер під-кріплював свою тезу суперечливим твердженням, що Росія не пройшла фазу освіченого абсолютизму²⁴. В таких оцінках учений дуже подібний до Астольфа де Кюстіна й Адама Міцкевича.

Ромер дуже песимістично оцінював російське суспільство. Для нього російський патріотизм мав сумнівний характер, тому трудно вірити його апологетам і прихильникам щодо їх бажання рятувати російську державу. Хоча учений і визнавав, що пат-ріотизм є невідомою рисою для росіян²⁵. Поверховий критицизм Ромера спрямований відносно російського народу, який він ха-рактеризував як некультурну і темну масу, котра слухає тільки провідників, тому хитається у бік чорносотенного радикалізму²⁶.

---

²¹ Там само, с. 515.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само, с. 516.

²⁵ Там само, с. 525.

²⁶ Там само.

Геннадій Корольов

На цій засаді Ромерове розуміння патріотизму тотожне тогочасним уявленням про націоналізм. Фактично він пробував пояснити явище російського патріотизму в межах річпосполитських уявлень про народ (пол. *lud*).

Після перемоги Лютневої революції в Петрограді, у червні 1917 року Ромер передрікав швидке і остаточне падіння російської держави, яка стрімко мчить до повного краху. По всій Росії зароджуються відцентрові тенденції, коли кожна провінція (губернія) бажає самоуправління або автономії²⁷. Він звертав увагу на фінляндський та український випадки, які свідчать про остаточне падіння імперії й самодержавства. Якщо Фінляндія прагнула незалежності, то Україна вимагала якомога ширшої автономії і створила свій автономний уряд, хоча і не прагне «ізоляції від Росії»²⁸.

Аналіз щоденника і паризьких нотаток Ромера черговий раз переконує в його прихильність до ідеології народової (національної) демократії, хоча з певним винятками і зауваженнями. «Кресовий» погляд залишався домінуючим в його оцінках щодо революційного процесу в Росії й Україні. Ромер називав Литву — «нашою», жодного разу, не написавши про можливість литовського національного самовизначення. Такі імперіалістичні уявлення щодо Литви ґрунтувалися на ідеї створення спільної держави. Білорусь взагалі вважав «темним» краєм, де немає потужної інтелігенції²⁹. Очевидно, такий тип світогляду і оцінки тогочасних подій були домінуючими в середовищі польської інтелігенції. Жовтневу революцію Ромер називав повстанням більшовиків, яке сприймалося на плітках, які привезені солдатами з Петрограду³⁰. Тому після кривавої перемоги більшовиків у Росії створилася дивна ситуація, коли поширюється опір і

---

²⁷ Там само, с. 555.

²⁸ Там само, с. 555.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, с. 578.

бойкот новій владі³¹. 1917 рік в оцінці вченого був успішним, адже вимога незалежної Польщі була визнана Антантою та іншими західними країнами, а соціальна революція сприяла відновленню польської присутності на «Кресах»³². Такі його уявлення ґрунтувалися на ідеалістичній оцінці конфесійної, релігійної та етнічної ситуації на окраїнах колишньої Речі Посполитої. Ромер, як і більшість кресов'яків, не помічали кардинальних змін суспільної свідомості за 150 років після трьох поділів Польщі. Як наслідок, події революції в самій Росії сприймалися ним як «перемога поляків» і «люмпенський бунт «руського мужика», при цьому початок війн за незалежність в Центральній Європі оцінювався як неминучий історичний процес.

Ромер уважав, що укладання Брестського миру свідчить про послідовну гру німців щодо дестабілізації Росії, яка дозволяє їм здобувати військові і дипломатичні перемоги на Східному фронті. З жалем учений визнавав, що сепаратний мир легітимізував більшовицький уряд. Ця угода надала більшовикам переваги у реалізації і пропагуванні революційних гасел, особливо, право народів на самовизначення³³. Але навіть мир не зберіг Росію в колишніх кордонах, тому засадниче право на самовизначення було ігнороване більшовиками по відношенню до більшості народностей і народів імперії Романових. Фактично, це право вони визнавали тільки щодо Польщі і Фінляндії. Така історична ситуація вимагала б примирення між революціонерами, але детермінувала початок громадянської війни. Наприклад, політика українського уряду кінця 1917 р. нічим не різнилася від гасел більшовиків³⁴. Можна стверджувати, що Ромер у питаннях східної політики Польщі і реакції на Російську революцію був прихильником Романа Дмовського, котрий уважав, що Росія

³¹ Там само, с. 596.

³² Там само, с. 629–630.

³³ *Romer E. Dziennik, 1919–1923, t. 1, Warszawa, 1995, с. 29–30.*

³⁴ Там само, с. 31.

Геннадій Корольов

«належить до минулого, а на територіях, що вона втратила не проживали державні народи — ergo...»³⁵.

Досить скептично Ромер оцінював роль Антанти на сході Європи, котра пробувала відновити російську державність. Цю позицію він постійно виголошував у середовищі польської делегації на Паризькій мирній конференції. Для нього пропонуваній союзниками проект відродження «великої і єдиної Росії» без Польщі і Фінляндії ніколи не буде федерацією вільних народів. Це він пов'язував з практичною відсутністю програми діяльності Коаліції у Східній Європі, де виник проект створення прибалтійської федерації під протекторатом Великої Британії³⁶.

Під час Паризької конференції Ромер відстоював історичні права Польщі на Східну Галичину³⁷. Питання компенсації і рівності між поляками на сході і русинами на заході розглядалося на основі визнання спільного проживання цих народів на галицьких землях³⁸. Концепція «рівноваги» в Галичині мала би забезпечити домінування поляків в адміністрації, шкільній та університетській освіті. Навіть незначні здобутки для українців в цих сферах ще за Габсбурзької імперії були зігноровані. Зрозуміло, що така логіка мислення в тогочасних нових геополітичних реаліях була хибною, хоча переконувала західних дипломатів і зокрема лорда Керзона в «поверненні історичних земель Речі Посполитої» до Польщі. При цьому Ромер навіть критикував Дмовського за спрощений підхід до східногалицького питання³⁹. Тоді учений виявив прихильність до концепції «Міжмор'я», де Польща мала б стати центром державного союзу між Балтійським і Чорним морем⁴⁰.

---

³⁵ *Romer E. Pamiętnik Paryski, 1918–1919, cz. 1, Wrocław, 2010, s. 261.*

³⁶ *Romer E. Dziennik, 1919–1923, s. 354.*

³⁷ *Бібліотека Ягеллонська, відділ рукописів, акс. 170/81, notes nr 105.*

³⁸ *Romer E. Pamiętnik Paryski, 1918–1919, cz. 1, s. 171.*

³⁹ *Mroczek Marian, dz. cyt, s. 83.*

⁴⁰ Там само, с. 85.

Характерно, що українців Східної Галичини, котрі ще в листопаді 1918 року проголосили Західноукраїнську народну республіку, Ромер принципово називав русинами. Щодо «українського питання» він і надалі залишався консервативним імперіалістом. З погляду кількох десятиліть можна стверджувати, що Ромер був одним з тих, хто заклав передумови українсько-польського конфлікту в першій половині ХХ ст.

В цьому аспекті він критикував антипольські настрої литовців, які «потребують пана з нагайкою»⁴¹. Ромер піддавав сумніву ідею незалежність Литви зі столицею у Вільно, а також будь-який її можливий федеративний зв'язок з Росією⁴². У червні 1919 року вчений покладав певні надії на проведення плебісциту населення «етнографічної Литви», відзначаючи, що польську меншину може задовольнити тільки «Велика Литва в унії з Польщею»⁴³. У своїх оцінках перетворень у Східній Європі вчений орієнтувався на міф про Річ Посполиту і переконання про цивілізаційний месіанізм поляків. Його реакція була типовою для націоналіста початку ХХ ст. У листопаді 1922 року Ромер описував скрутне становище поляків у Литві, де пропонував боротися за їх національні та культурні права, визнаючи, що це може призвести до позбавлення їх громадянських прав⁴⁴.

Висновки. Трудно писати про оцінки поляками революції в імперії Романових без контексту Першої світової війни. Всі тогочасні громадські діячі, представники опозиційних партій і рухів, різноманітні об'єднання національних меншин розцінювали початок світової війни як можливість боротьби за свої національні, культурні і соціальні права. Особливе місце в імперському житті Росії займали поляки, котрі не втратили високий рівень політичної самоорганізації після трьох поділів. Мав рацію американський історик Роман Шпорлюк уважаючи,

---

⁴¹ *Romer E. Dziennik, 1919–1923, t. 1, s. 317.*

⁴² Там само.

⁴³ Там само, с. 329.

⁴⁴ Там само, с. 529.

що у ХІХ столітті поляки не мали держави, але були нацією (домодерною і модерною) а росіяни мали державу, однак не були нацією⁴⁵. Розуміння цього аспекту дозволяє оцінювати політичну і революційну активність поляків як «внутрішніх ворогів» імперії. Недаремно, популярний після польських повстань вираз «такий молодий, а вже поляк» показує різко негативне сприйняття будь-яких проявів проти самодержавства, котрі в категоріях того часу були класичним сепаратизмом. Хоча треба визнати, що значна частина польської спільноти була щільно інтегрована до владних органів, працювала в установах, університетах, підприємствах і проявляла лояльність⁴⁶.

Евгеніуш Ромер був «сином свого часу», належав до покоління, ураженого поразкою Січневого повстання. До кінця життя вчений вважав себе кресов'яком. Він був палко заангажований східною політикою Юзефа Пілсудського і відновленої Польщі. Для Ромера характерний гегельянський підхід щодо оцінки націотворчих і визвольних процесів у Східній Європі. Головним гравцями для нього були тільки поляки і росіяни, за певних обставинах також німці. Всі інші народи він розглядав з позиції «неісторичності». Соціальні, культурні і національні трансформації після Російської революції 1917 р. Ромер оцінював з позиції польського націоналіста. Для нього визвольний рух українців вигідний тільки тоді, коли послабляв Росію і посилював Польщу. Загалом революційний процес в Україні і Білорусі він уважав боротьбою «малих» народів за автономію, фактично, відмовляючи їм у праві на національне самовизначення. Такі уявлення були панівними для тогочасної польської еліти, народженої і сформованої в умовах революційного підпілля Російської імперії.

---

⁴⁵ Див: *Шпорлюк Роман*, Імперія та нації (З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі), Київ, 2000, 354 с.

⁴⁶ Детальніше див.: *Биск И.С.* К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.), Киев, 1920, 18 с.

Чи вважав Ромер революційні події на українських землях колишніх Габсбурзької і Російської імперії Українською революцією? Однозначно, що ні. Відповідь на це риторичне питання показує наскільки різною є оцінка і інтерпретації одних і тих самих подій людьми, що належать до іншої національної, культурної та навіть соціальної ідентичності. Для Ромера 1917–1923 роки були війною за незалежність, де провідну роль відіграла ідея нації, а не соціального визволення.

Одна доба прем'єрства Миколи Устимовича (29–30 квітня 1918 року)

Формування уряду було невідкладним завданням Павла Скоропадського як глави проголошеної 29 квітня 1918 р. Української Держави. В динамічних умовах підготовки повалення Центральної Ради він не мав часу на ґрунтовний підбір членів майбутнього кабінету міністрів. Основним середовищем їх рекрутування була створена П.Скоропадським у березні 1918 р. політична організація — Українська громада (згодом Українська народна громада). Саме найбільш діяльним її членам були запропоновані кілька перших урядових посад: Борисові Бутенку — міністерство шляхів сполучень, Всеволодові Любинському — здоров'я і опіки, Михайлові Гіжицькому — державне секретарство та інші.

Кандидатура Отамана (Голови) Ради Міністрів погоджувалася П. Скоропадським з вищим німецьким командування у Києві (Оберкомандо) і навіть викликала певну затримку оголошення «Законів про тимчасовий державний устрій України», які разом з Гетьманом мав підписати й голова уряду¹. Ним став один з фундаторів УНГ Микола Миколайович Устимович — хорольський поміщик і конезаводчик. У його київському будинку відбулися установчі збори Української громади².

У ґрунтовному виданні «Уряди України у ХХ ст.» вміщені нариси про трьох голів Ради Міністрів Української Держави — Миколу Василенка, Федора Лизогуба і Сергія Гербеля. Про Миколу Устимовича сказано, що «перший отаман-голова Ради

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² *Геращенко Т.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — Вип. 4. — 2000. — С. 207.

Міністрів сформувати уряд не зміг»³. Очевидно, упорядники видання обійшли його увагою з огляду на нетривале виконання обов'язків прем'єра та невдачу з формуванням уряду. Хоч в історичній літературі, зокрема у широко відомій праці Д. Дорошенка описані обставини його вибору та спроби сформувати уряд⁴. Чимало місця М. Устимовичу відвів у своїх спогадах й П. Скоропадський⁵. Особливу цінність складають спогади відомого українського громадсько-політичного і державного діяча Олександра Шульгина, який доводився Устимовичу племінником⁶.

М. Устимович народився у 1863 р., походив з давнього українського козацько-старшинського роду Сахно-Устимовичів. За освітою інженер-технолог, людина енергійна і підприємлива. Він був великим поміщиком, мав понад 3,5 тис. десятин землі, винокурню, конезавод, маєтки у селах В'язівка та Липняги, будинки у Харкові і Києві. М. Устимович взяв шлюб з донькою харківського професора Кузнецова — Любов'ю (по матері князюною Кудашевою). Подружжя мало п'ять синів⁷.

М. Устимович був відомою постаттю на Полтавщині. Брав активну участь у діяльності місцевого земства. Очолював Хорольське сільськогосподарське товариство, яке видавало «Український календарь» і «Хліборобський порадник». У травні 1914 р. Полтавський губернатор у листі до М. Устимовича вказував на «вкрай небажані статті, які вміщені у «Хліборобському пораднику». До речі, деякі з них були підписані —

---

³ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 92.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 35–39.

⁵ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 129, 138, 139, 149, 151 та ін.

⁶ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). — Париж-Мюнхен, 1969. — С. 214–218.

⁷ Там само.

Руслан Пиріг

Гр. Гетьманець⁸. М. Устимович ще з молодих років мріяв про відродження в українського козацтва та гетьманської влади. Очевидно, саме ця обставина привела його до кола фундаторів Української громади. Як і більшість поміщиків, М. Устимович був лояльним до царської влади, проте усвідомлював власну належність до давнього українського шляхетського роду, намагався дотримуватися старих традицій. У маєтку одягався у широкі козацькі шаровари, вишиту сорочку, чумарку та смушеву шапку. Мав довгі козацькі вуса. У його кабінеті стояли бюсти Т. Шевченка і М. Гоголя. П. Скоропадський вважав, що М. Устимович «був прекрасним типом старого українця, дійсно не за страх, а за совість любив Україну»⁹.

Ніякого офіційного акту про призначення М. Устимовича Отаманом Ради Міністрів не було. Його легітимізація на цій посаді відбулася шляхом підписання разом з П. Скоропадським «Законів про тимчасовий державний устрій України», які упродовж усього функціонування Української Держави служили своєрідною конституцією. Більше того, Гетьман пізніше стверджував, що й напередодні перевороту М. Устимович не був посвячений у плани повалення Центральної Ради, гадаючи, що йдеться лише про новий уряд.

Природно, що інспірувавши зміну державного правління в Україні, яка мала усунути від влади апокрифічний уряд українських есерів, німецькі та австрійські військові і дипломати були зацікавлені у створенні дієздатного професійного кабінету міністрів, який би дотримувався взятих П. Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Безперечно, вони були повністю в курсі перших спроб формування нового уряду і намагалися тримати цей процес під своїм контролем.

---

⁸ Ревежук В. Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ ст. (1900–1916 рр.) // <http://histpol.pl.ua/pages.content.php?page.>

⁹ Скоропадський П. Спогади. — С. 129.

Вже на другий день після перевороту, о пів на десяту ранку 30 квітня кандидат у прем'єри М. Устимович і довірена особа Гетьмана Олександр Палтов були викликані на нараду до начальника штабу Оберкомандо генерала В. Гренера. У ній взяли участь посол Німеччини А. Мумм і військовий аташе полковник Ф. Штольценберг, Австро-Угорщину представляли радник посольства Х. Принціг та військовий аташе М. Флейшман. Представники Центральних держав виступали з попередньо узгоджених позицій.

Докладний звіт Х. Принціга до Відня про хід наради засвідчує, що у центрі уваги були два взаємопов'язані питання: формування Ради Міністрів та визнання нею умов надання союзниками військової і економічної допомоги. При відкритті засідання дипломатичні представники наголосили, що з створенням кабінетом вони уповноважені підтримувати відносини лише де-факто, до подальших вказівок їхніх урядів. Це означало, що новий уряд вони вважають тимчасовим і не виключають можливих змін у його складі.

Низку суттєвих вимог щодо політики і складу нового уряду виклав й генерал В. Гренер. Він наголосив, що міністри мали звернути головну увагу на швидке створення консолідуючих умов праці, спочатку орієнтуватися на лівий курс і лише згодом перейти на середню позицію. Саме ця орієнтація мала знайти відображення у доборі міністрів. Генерал також застеріг від надання переваги особистим друзям Гетьмана, наголосивши, що німці будуть протидіяти цим устремлінням. Українська сторона запевнила, що бере ці побажання до уваги.

Звіт Х. Принціга також містить важливу інформацію про час оприлюднення Грамоти П. Скоропадського «До всього українського народу». В історичній літературі її поширення датується 29 квітня. Водночас австрійський дипломат пише, що українці «зачитали текст грамоти, яка сьогодні мала бути опублікована, але затримана з технічних причин»¹⁰. Отже, цілком можна при-

---

¹⁰ Документы о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

Руслан Пиріг

пустити, що Грамота розповсюджувалася не раніше другої половини 30 квітня. Це підтверджується й щоденниковими записами відомого українського діяча Євгена Чикаленка. Того дня він занотував: «Надвечір по місту розклеєно і розкидано такий маніфест (Грамоту) Скоропадського на російській і безграмотній українській мові»¹¹.

Далі учасники наради перейшли до розгляду конкретних кандидатур на міністерські посади. Очевидно, постать М. Устимовича в якості голови уряду при самому претендентові з етичних міркувань не обговорювалася. На відповідальну посаду міністра фінансів був запропонований відомий економіст Михайло Бернацький, останній міністр фінансів Тимчасового уряду. Надаючи великого значення ролі цього відомства у справі реалізації Брестських домовленостей щодо поставок до Центральних держав хліба та сировини, німці наполягали на створенні для міністерства спеціальної фінансової консультації під керівництвом банкіра Абрама Доброго, нещодавно звільненого після викрадення, інспірованого окремими урядовцями УНР. До неї мав увійти й член німецької економічної місії у Києві Карл Мельхіор. Х. Принціг зауважив, що у разі потреби й австрійська сторона направить в якості консультанта свого представника з аналогічними повноваженнями.

На посаду військового міністра М. Устимович запропонував генерала Володислава Дашкевича-Горбацького, фактичного військового керівника державного перевороту 29 квітня. Ця кандидатура не дістала підтримки В. Гренера «як небажана для військових кіл». З запереченнями виступив й майор М. Флейшман. Тим більше, що з'ясувалися наміри П. Скоропадського призначити В. Дашкевича-Горбацького начальником гетьманського штабу. Питання про військового міністра залишилося відкритим.

Кандидатом української сторони на міністерство зовнішніх справ був Кость Лоський — український громадський діяч,

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011. — С. 60.

дипломат УНР. Заперечень проти нього не було. Х. Принціг охарактеризував його як «поміркованого соціаліста-революціонера, без особливого політичного забарвлення»¹². Слід відзначити, що австрійський дипломат недостатньо орієнтувався у партійній належності майбутніх урядовців. Декого з кадетів він вважав соціалістами-федералістами.

Німецька і австро-угорська сторона погодилася з призначенням: міністром освіти Миколи Василенка — відомого ученого і громадського діяча, заступника міністра освіти у Тимчасовому уряді; міністром продовольчих справ Юрія Соколовського — ученого агронома, полтавського земського діяча, близького до М. Устимовича; державним контролером Григорія Афанасьєва — директора відділення Державного банку у Києві; міністром шляхів сполучень Бориса Бутенка — керуючого Подільською залізницею; міністром народного здоров'я і опіки Всеволода Любинського — лікаря-фармаколога, активного діяча УНГ. Перші три належали до партії кадетів.

Навколо посади міністра внутрішніх справ розгорнулася дискусія. Запропонована кандидатура Миколи Антонова — харківського поміщика і земського діяча, колишнього члена Державної думи була категорично відхилена німцями і австрійцями «як яскраво вираженого кадета». Х. Принціг вніс на розгляд особи Сергія Шелухіна — колишнього главу міністерства юстиції УНР, а також Дмитра Дорошенка та Ігоря Кістяковського. В заступники міністра внутрішніх справ був намічений Олександр Вишневський — голова Союзу земельних власників. Морським міністром мав стати адмірал Олександр Колчак — авторитетний воєначальник, колишній командувач Чорноморським флотом.

Вимагаючи від нового уряду забезпечення лівого курсу, німці і австрійці усвідомлювали, що в тогочасному українському політикумі найбільше підходить для цього Українська

---

¹² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 77.

Руслан Пиріг

партія соціалістів-федералістів, яка напередодні повалення Центральної Ради фактично стала в опозицію до есерівського правління УНР. На нараді А. Мумм і Х. Принціг вимагали залишити на посадах представників УПСФ: міністра торгівлі і промисловості — Івана Феценка-Чопівського та судових справ — Сергія Шелухіна, а також призначити міністром праці Андрія Ніковського¹³.

Обговорення кандидатур мало попередній характер. М. Устимович залишив за собою право детально з'ясувати підстави побоювань союзників щодо можливого правого складу уряду і на наступне засідання, яке мало відбутися цього ж дня по обіді, подати на розгляд союзників остаточний склад уряду. Очевидно, М. Устимович значно оптимізував ситуацію з формуванням уряду. Для того, щоб виконати побажання німців треба було залучити до співпраці представників УПСФ. Крім того, кандидатури слід було погодити з П. Скоропадським.

Друга частина засідання була присвячена обговоренню зобов'язань, які П. Скоропадський взяв на себе ще 24 квітня, як умови підтримки Німеччиною і Австро-Угорщиною у здійсненні державного перевороту і приході до влади. Тепер вони були дещо деталізовані і містили 10 пунктів.

1. Визнання умов Брестського мирного договору.
2. Розпуск Центральної Ради і відмова від скликання Установчих зборів. Проведення нових виборів до законодавчих зборів після заспокоєння краю і за погодженням з Oberkommando.
3. Створення української армії, її чисельність і спосіб використання мають бути встановлені за згодою німецького командування.
4. Всі правопорушення щодо представників німецьких і австро-угорських військ підсудні виключно польовим судам союзних держав.

---

¹³ Там само. — С. 78.

5. Видалення з державних установ усіх неблагонадійних осіб, розпуск земських та інших комітетів і заміна їх надійними державними комунальними органами управління.

6. Допоки в Україні немає законодавства про натуральні повинності у військовий час, будуть застосовані відповідні закони, які діють на батьківщині окупаційних армій.

7. Відміна всіх розпоряджень, які перешкоджають торгівлі продовольчими товарами, сировиною і вивозу їх до Німеччини та Австро-Угорщини. Скасування будь-якого залізничного контролю.

8. Розв'язання земельного питання шляхом встановлення права власності і оплати селянами отриманих земельних ділянок. Збереження великих сільськогосподарських помість і документальне закріплення прав колишніх великих земельних власників.

9. Врегулювання фінансових і валютних відносин в руслі підписаних з колишнім урядом угод

10. За надання військової допомоги Україні союзники отримують відшкодування, характер і розміри якого мають бути визначені окремими угодами. Крім того буде украдено окремий господарський договір на кілька років про поставки надлишків харчових продуктів і кормів. Ці угоди мають передбачити пільгові умови для союзних держав щодо зборів і тарифів¹⁴.

М. Устимович і О. Палтов прибули на нараду з письмовими зауваженнями П. Скоропадського до згаданого документу. Зокрема, він викреслив п. 9, в якому йшлося про виконання угоди, нещодавно укладеної німцями з урядом УНР і невідомої Гетьманові. А. Мумм і Х. Принціг рішуче заперечили проти вилучення цього пункту, наголошуючи на його виключній важливості для забезпечення платіжних операцій при виконанні господарських угод. Врешті сторони дійшли згоди, що це питання буде розв'язане на першому ж засіданні нового уряду. За такою ж схемою погодили й викреслений Гетьманом другий

---

¹⁴ Там само. — С. 75.

Руслан Пиріг

абзац п. 10 про довгострокові господарські угоди з Центральними державами. У пунктуально веденому німцями протоколі наради записали, що «це буде однією з перших і найважливіших завдань нового уряду»¹⁵.

Того ж дня М. Устимович відвідав засідання ЦК УПСФ і запропонував міністерські посади окремим діячам, в тому числі й своєму племінникові Олександру Шульгіну, але провід партії зайняв радикальну позицію щодо державного перевороту і заборонив своїм членам займати відповідальні пости в структурах нової влади.

Х. Принціг після наради у штабі Оберкомандо доповідав до Відня про суперечливі враження від нового гетьманського прем'єр-міністра. З одного боку — схвальне, розуміє німецьку мову, однак говорить погано. З іншого — «він не особливо презентабельний»¹⁶. У розпорядженні дослідників немає даних про реакцію німецької сторони, але оскільки цього ж дня М. Устимович був усунутий від формування уряду, то цілком вірогідно, що без їхнього впливу на таке рішення П. Скоропадського не обійшлося. Адже з квітня й до жовтня 1918 р. він не міг призначити жодного міністра без погодження з німцями.

Іншим важливим спонукальним мотивом до відставки М. Устимовича став візит до Гетьмана 30 квітня групи полтавських діячів, серед яких був граф Іпполіт Капніст — хорольський поміщик, колишній депутат Державної думи. Він навів П. Скоропадському «цілий ряд доказів, що Микола Миколайович Устимович не годиться для посади голови ради міністрів»¹⁷. Цілком вірогідно, що П. Скоропадський задав графу питання: «А хто ж достойний прем'єрства?». Не виключено, що І. Капніст назвав кандидатуру Федора Лизогуба — довголітнього голову Полтавського губернського земства. Адже сам граф був гласним цього земства, як і Лизогуб належав до партії октябристів.

¹⁵ Там само. — С. 79.

¹⁶ Там само. — С. 77.

¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 161.

П. Скоропадський у спогадах писав, що й сам бачив нездатність «добрейшого Николая Николаевича» справитися з такою складною справою. Більше того, від самого початку розглядав М. Устимовича як перехідну постать: «Я взяв Устимовича з тим, щоб пізніше, коли справа отримає розголос і можна буде працювати відкрито, я йому підшукаю інше почесне призначення»¹⁸. Не виключено, що цим вже ретроспективно колишній Гетьман намагався пояснити власні прорахунки у виборі другої особи у владній ієрархії Української Держави. Однак незаперечним залишається гострий дефіцит часу і професійних кадрів, з яким зіткнувся П. Скоропадський напередодні приходу до влади. Адже від заяви Оберкомандо про готовність його підтримати (24 квітня) і телеграми-згоди імператора Вільгельма II щодо кандидатури майбутнього гетьмана (26 квітня) до здійснення державного перевороту (29 квітня) було лише кілька днів.

30 квітня ввечері під приводом хвороби М. Устимович був відставлений від справ. Пізніше він заявив, що саме відмова соціалістів-федералістів від роботи в уряді «позбавила мене можливості здійснити мій план і примусила мене одмовитись од пропонованої мені високої чести»¹⁹. Подальше складання уряду Гетьман доручив Миколі Василенку — вихідцю з дворянсько-чиновницької родини, членові ЦК партії кадетів. На той час він погодився взяти портфель міністра освіти, а його кандидатура дістала схвалення штабу Оберкомандо.

П. Скоропадський сподівався, що М. Устимович образиться, але той заявив: «Я Вам, пан Гетьман, людина віддана. Якщо Ви вважаєте, що я не годящий, наказуйте. Я особисто нічого не добиваюся»²⁰. Він дійсно залишався вірним П. Скоропадському, хоч і не отримав високих урядових посад, а повернувся до міністерства земельних справ на посаду завідувача відділом конярства. Адже до революції він був відомим конезаводчиком.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Нова рада. — 1918. — 9 травня.

²⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 161.

Руслан Пиріг

Після провалу «отаманської» місії ставлення до М. Устимовича в опозиційно налаштованих до Гетьмана українських колах було негативним, оскільки його ім'я постійно зв'язувалося із П. Скоропадським. Навіть такий доволі поміркований і авторитетний діяч, як Євген Чикаленко, у середині травня за нотував у щоденнику, що Скоропадський «думав за поміччю українського чорносотенного поміщика Устимовича скласти кабінет»²¹. Безперечно, він не був чорносотенцем у загальноприйнятому розумінні. Володимир Винниченко з приводу відмови соціалістів-федералістів від участі в уряді писав: «сама фігура цього прем'єр-отамана була настільки безглузда і навіть образлива для всякого політика, що психологічно есерів легко зрозуміти»²². Однак слід зауважити, що залучити представників УПСФ до роботи в уряді не вдалося ні М. Василенку в наступні дні, ні Ф. Лизогубу аж до кінця жовтня.

Працюючи у міністерстві земельних справ, М. Устимовичу червни звернувся до Ради Міністрів з ґрунтовною доповідною запискою, у якій наголошував, що роки війни негативно відобразилися на забезпеченні України кінським складом. Тому нині заходи з відновлення кінського багатства краю і правильна організація завідування конярством вимагають від уряду пильної уваги. Оскільки пропоновані заходи вимагали значних асигнувань, записка була відправлена на розгляд Малої Ради Міністрів.

21 червня на її засіданні відбулося обговорення даного питання. Заступник військового міністра генерал О. Лігнау доводив, що саме у складі цього відомства має функціонувати структура опікування конярством. Адже армія є найбільшим покупцем коней. Однак ці пропозиції не зустріли підтримки інших членів Малої Ради. Було констатовано, що завдання відновлення кінського поголів'я мають узгоджуватися з загаль-

²¹ Чикаленко С. Щоденник. — Т. II. — К., 2004. — С. 30.

²² Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ-Відень, 1920. — С. 29–30.

ним напрямком сільськогосподарської політики держави. Тому було ухвалено створити у складі міністерства землеробства департамент державного конярства. Міністр Василь Колокольцев мав внести на розгляд уряду план сприяння розвитку конезаводів і конярства в країні, проект штатів департаменту і кошторис витрат до кінця року. Мала Рада постановила негайно виділити міністерству 4 млн. крб. на заготівлю фуражу, купівлю коней, ремонт конюшень, утримання працівників конезаводів тощо²³. Таким чином, М. Устимович отримав підвищення свого службового статусу і головне — можливість займатися улюбленою справою. Він підтримував активні стосунки з Союзом землевласників і Протофісом, входив до близького оточення П. Скоропадського.

Щодо ж до обіцяного ним «почесного призначення», то 5 листопада наказом Гетьмана всієї України та військ козацьких М. Устимович був введений до президії Великої козацької ради «як генеральна старшина з правом рішучого голосу». Слід відзначити, що до цього органу ввійшли співробітники гетьманської адміністрації, особи з ближчого оточення П. Скоропадського — Іван Полтавець-Остриця, Євген Лібов, Олександр Сахно-Устимович, Сергій Моркотун та інші²⁴. Це була запізніла спроба відродити козацький стан як соціальну і збройну опору гетьманської влади. Реальної сили і впливу у суспільстві Велика козацька рада не мала. За умов розгортання антигетьманського повстання вона спромоглася на початку грудня 1918 р. видати відозву з закликом уникнути кровопролиття та намаганнями покласти вину за критичну ситуацію на певну «течію європейської політики», натякаючи на Антанту²⁵.

---

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 69–70 зв.

²⁴ Державний вістник. — 1918. — 14 листопада.

²⁵ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 144.

Руслан Пиріг

У найскладніші для Української Держави грудневі дні, коли загроза взяття Києва повстанцями Директорії ставала все більш реальною, а сподіваний десант військ Антанти не дістався столиці, М. Устимович був поряд з П. Скоропадським. Разом з іншою довіреною особою Гетьмана Петром Дорошенком він намагався виконати делікатне доручення — підібрати групу поміркованих українських діячів, які стоять на позиції української самобутності і водночас не противляться рішуче федеративному устрою Росії. З приходом військ Антанти з цих людей мав бути сформований уряд, який би міг виторгувати у нових союзників «максимум самостійності Україні»²⁶.

4 грудня М. Устимович і П. Дорошенко розпочали консультації з авторитетними українськими діячами Володимиром Леонтовичем та Євгеном Чикаленком. Ті переконували, що важко знайти людей, які б погодилися разом з Антантою боротися проти Директорії, адже вона виступила за самостійність України. Врешті домовилися скликати більш широку нараду з представників різних політичних партій.

У будинку М. Устимовича 6 грудня зібралися відомі політичні діячі Володимир Леонтович, Петро Стебницький, Максим Славинський (всі недавно відставлені Гетьманом з міністерських посад), Євген Чикаленко, Сергій Шелухін, Володимир Королів, Федір Матушевський, Богдан Кістяковський та інші. Вони усвідомлювали всю складність ситуації і вихід вбачали у пошуку примирення Гетьмана і Директорії. Посланці П. Скоропадського М. Устимович і П. Дорошенко стверджували, що в даний момент такі контакти не можливі, оскільки влада втратить підтримку російських добровольців. І все ж вирішили, що у разі приходу військ Антанти центристські українські партії (соціалісти-федералісти, демократи-федералісти, хлібороби-демократи, можливо й соціал-демократи) виділять своїх представників до коаліційного уряду²⁷. Та сподівання на рятівну

²⁶ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 183.

²⁷ Там само.

місію Антанти не справдилися. 14 грудня 1918 р. війська Директорії оволоділи Києвом. Гетьман зрікся влади, констатувавши, що Бог не дав йому сили впоратися з цим завданням.

Епілог долі першого Отамана Ради Міністрів Української Держави виявився трагічним. П.Скоропадський у своїх спогадах присвятив йому чимало уваги. Зокрема, про смерть М. Устимовича він писав: «Тут тепер (у Відні на початку 1919 р. — *Р.П.*) розлетілася звістка, що його розстріляли українці за те, що він був за мене і бився у Дарниці у грудневі дні»²⁸. У той же час Є. Чикаленко свідчить, що після переходу Петра Болбочана на бік Директорії і захоплення його військом Полтави М. Устимович збирався виїхати для переговорів з бунтівним полковником, «хоч я лякав його тим, що там його петлюрівці захоплять заложником»²⁹. Але сталося гірше — він був позбавлений життя повстанцями. О. Шульгин пише, що директор департаменту конярства М. Устимович у кінці 1918 р. виїхав з великою сумою грошей на Полтавщину для закупівлі коней для війська і «десь над Дніпром банда повстанців захопила його, пограбувала і живим пустила під лід»³⁰.

Трагічною та складною виявилася й доля п'яти синів Миколи та Любові Устимовичів. Найстарший — Юрій поліг на фронті у перший рік Світової війни. Василь і Марко загинули на Кавказі в лавах Добровольчої армії. Проти більшовиків воювали Кирило та Адріян, які опинилися в еміграції. Любов Олександрівна жила самотньо і померла на Харківщині вже у роки Другої світової війни. До самої смерті не знала про трагічну загибель сина й мати М. Устимовича, сподіваючись, що йому вдалося виїхати за кордон.

---

²⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 129.

²⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 184.

³⁰ Збірник на пошану Олександра Шульгина. — С. 217.

Родинні світлини Скоропадських як джерело до вивчення суспільної характеристики української аристократії

Збирання сімейних архівів, відтворення художніми засобами побуту, способу життя і діяльності найбільш відомих представників аристократичних родин було невід'ємною складовою українського консерватизму, який протягом століть забезпечував неперервність національного розвитку. Починаючи від найкращих зразків української парсуни — портретів відомих репрезентантів української аристократії, які набули популярності за часів Гетьманщини, їх оселі зазвичай прикрашали зображення славних представників роду, виконаних митцями на замовлення. Із розвитком технологій портретний живопис замінили на фотографії, які починаючи від кінця XIX ст. стали доступними і для менш забезпечених верств населення. Сімейні світлини стали таким же невід'ємним атрибутом селянської вітальні як і ікона з рушником та лампадкою. Кожна з таких фотографій це жива історія родини, яку можна було розповісти з різними подробицями та побутовими деталями. Для аристократичних родин, у тому числі й українських, сімейні фотоальбоми суттєво доповнили домашні архіви, які збиралися багатьма поколіннями протягом тривалого часу і стали розмаїтим і багатобарвним свідченням історичного минулого.

Яскравим свідомством доби є фотоальбоми Скоропадських, яким судилося відіграти одну з ключових ролей в Українських національно-визвольних змаганнях. Досі сімейна фототека цієї родини ще не була предметом спеціального дослідження. Загалом архівній спадщині відомого українського козацько-старшинського роду присвятили свої праці Г. Папакін та В. Кугай¹.

---

¹ Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоро-

Одиною спробою публікації сімейних світлин з колекції Скоропадських є каталог виставки «Гідний роду свого» (до 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського), впорядкований Т. Ралдугіною².

Проте, зазначенні видання залишають поза увагою родинні світлини Скоропадських як джерело до вивчення суспільної характеристики української аристократії. Тому темою нашого дослідження є спроба на підставі світлин, уміщених у виданні «Скоропадські: Родинний альбом» (Книги 1–2. — К.: Темпора, 2014), прослідкувати наскільки повно приватні фотографії всіх членів родини, близьких та друзів, а також інтер'єрів міських помешкань і маєтків Скоропадських і Дурново дореволюційної доби відображають їх побут, традиції та звичаї.

З покоління в покоління всі представники роду Скоропадських зберігали родинні документи, передавали своїм нащадкам сімейні реліквії, на основі яких ця династія зуміла затримати свою українську ідентичність і увійти в українську історію як державотворці. Дід майбутнього гетьмана — Іван Михайлович Скоропадський відомий як колекціонер українських артефактів прищепив сину, а згодом і онукові любов до історії та старовини. Батько Павла Петровича Скоропадського — Петро Іванович багато зробив для пошуку та дослідження архівних матеріалів з історії їх роду. Наслідуючи батьківську традицію, майбутній гетьман долучився до створення фамільної колекції Скоропадських, намагаючись відшукувати документи, які на-

---

падських. — К., 2004; *Його ж.* Доля архівної спадщини Скоропадських у сховищах України // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945).* — К., 1993. — С. 198–246; *Його ж.* Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських // *Рукописна та книжкова спадщина України.* — К., 2003. — Вип. 8. — С. 28–57; *Кугай В.* Поповнення архівного фонду Скоропадських // *Архіви України.* — 2010. — Чч. 3–4. — С. 306–317.

² Гідний роду свого: Каталог виставки до 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського. — Укладач, автор коментарів Т. Ралдугіна. — К., 2004.

Тетяна Осташко

лежали різним гілкам цього великого роду. Упродовж усього свого життя він збирав та вивчав архівні матеріали про свій рід, про що зокрема свідчать сторінки його спогадів³.

До збирання і впорядкування архіву родини Скоропадських приєдналася й дружина гетьмана Олександра Петрівна Скоропадська (уроджена Дурново). Вона з дитинства захоплювалася генеалогією, колекціонувала та вивчала архіви своєї родини. Як відомо, засновником роду Дурново вважається граф Індрис, який прибув з Фландрії й разом зі своїми синами оселився у Чернігові. Від нього, з Дурново, походили деякі інші знамениті роди, які виявили себе в російській і українській історії, серед яких, зокрема, Толсті, Олсуф'єви, Демидови. Дурново брали собі жінок з місцевої знаті, серед якої були предки Рюриковичів, київських князів і литовських Гедиміновичів⁴. Захопившись історією свого роду, Олександра Петрівна прослідкувала всі сімейні зв'язки, детально дослідила шлюби та нащадків кожної з гілок та уклала повну схему родинного дерева Дурново від XIV століття. Вона також склала родовід Скоропадських, а згодом об'єднала дві схеми в одну у вигляді кола, в якому одну півкулю складає рід Дурново, іншу — Скоропадських⁵. Крім того, Олександра Петрівна ретельно впорядкувала архіви по кожній окремій гілці родів Скоропадських і Дурново. Поряд з цим вона з різних джерел ретельно збирала інформацію про генеалогію роду Скоропадських і Дурново та споріднених родів, тому її дослідження фамільної генеалогії, на думку сучасних фахівців, можна порівняти з працями О. Лазаревського та В. Модзалевського з українського родознавства, оскільки вони охоплюють історію великого кола української шляхти, а також російських князівсько-боярських та дворянських фамілій, що мали сімейні

---

³ Там само. — С. 41.

⁴ Докладніше див.: *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. — Львів, 2013. — С. 310–311.

⁵ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США) (далі — Архів СЕДІ). — II-1-21.

зв'язки з українською елітою. Разом з тим, дослідження О. Скоропадської носять абсолютно самостійний і завершений характер, вона вдало поєднала у собі риси власника фамільного архіву і його найпершого дослідника, «камерального археографа та генеалoga»⁶.

Доля архівної колекції склалася непросто. Попри те, що родина з покоління у покоління збирала і досліджувала свої архіви, революційна стихія не могла не позначитися на цілісності колекції. Під час селянських заворушень був спалений дерев'яний будинок Скоропадських у Тростянці. Численні експонати родинної колекції загинули при пожежі, серед них були й родинні альбоми фотографій, впорядковані Олександром Петрівною Скоропадською. Розуміючи яку загрозу для родинних колекцій має більшовицька окупація України, родина спробувала зберегти те, що ще залишалося не знищеним. Олександрі Петрівні Скоропадській вдалося переправити за кордон значну частину родинної колекції. Як згадує, гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, це зробила колишня гувернантка її матері, а згодом — найближча подруга Пауліна Шульц⁷. Очевидно, що серед цього родинного скарбу були й альбоми із сімейними світлинами.

Опинившись в еміграції, Скоропадські почали формувати новий архів, і відновлення та дослідження родоводу отримали новий імпульс. Для Олександри Скоропадської та її чоловіка було важливим, щоб їх діти добре знали історію свого походження. Для кожного з них вона виробила окремий примірник родового дерева і схеми роду Скоропадські-Дурново. Сьогодні екземпляри генеалогічного дерева славного українського роду зберігаються у колекції Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАК України), а один примірник у доньок гетьманівни Олени Отт-Скоропадської. Крім того, Олександра Петрівна уклала шість об'ємних збірок джерел і мате-

⁶ Кугай В. Вказ. праця. — С. 308.

⁷ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. — С. 339.

Тетяна Осташко

ріалів про рід Скоропадських та рід Дурново, а також — роди Кочубеїв, Волконських, Демидових, Бібікових, Апостолів, Розумовських, Безбородьків, Олсуф'євих та інших, з якими Скоропадські мали родинні зв'язки. У цих томах зібрано як документи, так і мемуари, виписки з історичних і генеалогічних праць, часописів та довідників, зображення родинних гербів, портрети, малюнки, фотографії тощо⁸.

Усвідомлюючи велику відповідальність за збереження фамільних архівів перед нащадками, члени родини Скоропадських попри надзвичайні умови революційного, а згодом еміграційного життя та лихоліття Другої світової війни змогли затримати фамільний архів, а з відновленням державної незалежності України передати його на батьківщину. Без сумніву, ця справа була важливою для всіх членів сім'ї, тому зберігання родинних архівів після смерті матері перебрали на себе її доньки Марія, Єлизавета та Олена. Кожна з них по черзі внесла свою лепту у збереження архіву Скоропадських.

Так, гетьманівна Олена Отт-Скоропадська у своїх споминах згадує, як напередодні від'їзду з Ванзее вона допомагала пакувати речі для евакуації. «Я їздила тепер майже щовечора до Ванзее, — зазначає вона, — щоб допомогти при впорядкуванні речей, які там залишалися, й пакуванні тих, які мали їхати з нами... Коштовніші предмети з нашого дому й пам'ятки вже давно були переправлені до Оберстдорфа або ще раніше перевезені для зберігання в інші місця, де всі вони, однак, пропали»⁹. У свою чергу, відомий український вчений Наталія Полонська-Василенко, яка була дуже близькою до Єлизавети Кужім-Скоропадської у 1950-х рр. в одному з нарисів про неї писала, очевидно зі слів самої гетьманівни, що напередодні від'їзду з

---

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 1219 «Скоропадські — поміщики Полтавської, Чернігівської губерній».

⁹ *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. — С. 161.

Ванзее у лютому 1945 р. вона «пакувала цінні архіви, книжки і сама під обстрілом ровером відвозила їх на двірць...»¹⁰.

У такий спосіб члени родини (гетьман з доньками Єлизаветаю та Оленою) змогли вивезти, на жаль, лише решту сімейного архіву, серед якого були численні фотографії. Натомість, за згадкою гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, «великий політичний архів мого батька, який ще залишився в Берліні, був спалений», оскільки «забрати його з собою було неможливо»¹¹. На користь цього є її свідчення, хто з них які саме речі ніс до поїзда у Платтінгу. «Батько взяв з собою куфер з документами й архівом, — зауважує гетьманівна Олена. — Я несла його портфель»¹².

Як відомо, відчуваючи близький кінець війни, гетьманова Олександра Скоропадська разом із сином Петром переїхали до Оберстдорфу у Баварії, де мешкала її близька приятелька Ольга Мордвінова. Тоді ж вона забрала з собою найбільш коштовні речі та частину фамільного архіву, в якому були кілька родинних альбомів. Згодом ці альбоми переходили від однієї доньки до іншої. Зараз два з них, один із світлинами пращурів гетьманової Олександри Скоропадської, інший — гетьмана Павла Скоропадського та фотографіями інтер'єрів їх першого помешкання після шлюбу, та знімками маленьких Маріки, Лілі, Петра і Данилка зберігаються у гетьманівни Отт-Скоропадської. Ще частину родинного архіву Олександра Петрівна, прагнучи його зберегти, переслала друзям у Дрезден. Проте матеріали цієї колекції були повністю знищені під час бомбардування міста. За останніми свідченнями гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, частину архіву було передано також друзям родини, які мешкали у баварському місті Фрайбург. Що сталося з цією колекцією достеменно встановити не вдалося.

---

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Українська різьбarka [Єлизавета Кужім-Скоропадська] // Наше життя (Філадельфія). — 1954. — Ч. 2. — С. 10.

¹¹ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. — С. 161.

¹² Там само. — С. 261.

Тетяна Осташко

Як відомо, у 1963 р. групою українських громадських діячів (В. Коструб'яком, Д. Левчуком, В. Лотоцьким, В. Чумою) на чолі та з ініціативи редактора Євгена Зиблікевича було засновано Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського (СЄДІ) — українську наукову установу у Філадельфії (штат Пенсільванія, США). Є. Зиблікевич започаткував вивчення наукової й епістолярної спадщини засновника українського модерного консерватизму, видатного українського мислителя В. Липинського, який був ідеологом української дідичної монархії, персоніфікованої родом Скоропадських. Тому його не могла не зацікавити перспектива придбання інститутом архівів Скоропадських та їх наукового вивчення. Президент СЄДІ доклав також значних зусиль для збирання та збереження родинного архіву гетьмана. Перша частина архіву Скоропадських надійшла до СЄДІ у січні 1971 р. від гетьманівни Єлизавети Кужім-Скоропадської¹³.

У листопаді 1975 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська надіслала з Цюріху до інституту певну частину батьківського архіву, яку зберігала у себе¹⁴. Крім того, вона висловила щире бажання сприяти перенесенню архівів Гетьманича Данила з Детройту до СЄДІ у Філадельфії¹⁵. Як можна з'ясувати з кореспонденції гетьманівни Олени Отт-Скоропадської з головою Української гетьманської організації Америки (УГОА) М. Гаврилівим-Бояром, у цьому архіві «знаходяться також документи на маєтності Скоропадських і Дурново в Україні і Росії, альбом фотографій дому Дурново в Петербурзі і багато інших фотографій і т.д.»¹⁶. Отже, можна припустити, що родинні альбоми з фотографіями родини Скоропадських 1920–1945 рр. та сторінки з альбому з оригінальними фотографіями Скоропадських у 1915–1929 рр., а також альбом з фотографіями будинку

¹³ Архів СЄДІ. — III-2-10.

¹⁴ Там само. — III-1-5.

¹⁵ Там само. — III-2-10.

¹⁶ Там само. — IV-5-3.

П. Дурново у Петербурзі та дачі Кочубеїв на Крестовській наб. (Охта) як і малюнки олівцем членів родини Скоропадських, роботи Ольги Мордвінової, а також живописні роботи Олександри Петрівни і гетьманівни Єлизавети спочатку були в Лондоні у гетьманича Данила, а після його смерті відіслані гетьманівною Марією до УГОА в Детройті¹⁷.

Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська прагнула упорядкувати всі матеріали про їх рід, які збирали Олександра Петрівна. Донька гетьмана дивилася на родинну спадщину як загальнонаціональне надбання та історію не лише їх славетного роду, а й цілого українського консервативного руху в еміграції. «Взагалі, на мою думку, ми мусимо на наші архіви дивитися в історичному сенсі..., — наголошувала гетьманівна Олена у своєму листі до Управи УГОА. — Ці архіви належать до історії Української Еміграції і є доказом діяльності Гетьманського Руху і членів нашої родини, і чи там є неприємні історії, чи ні з історичного погляду ніякої ролі не грає»¹⁸. 30 травня 1978 р. за домовленістю з Оленою Павлівною Є. Зиблікевич перебрав у М. Гавриліва-Бояра архівну колекцію¹⁹.

Як відомо, СЕДІ в свій час працював над виданням споминів Павла Петровича Скоропадського мовою оригіналу — російською та у перекладі двома мовами — німецькою й українською. Є. Зиблікевич замовив переклад з російської на українську відомій правозахисниці і дисиденту, яка в той час працювала перекладачем у Гарвардському університеті — Надії Світличній. Переклад на німецьку мову здійснювала особисто гетьманівна Олена Отт-Скоропадська²⁰. Кожне видання, за задумом Є. Зиблікевича, мало бути проілюстроване фотографіями з родинних альбомів Скоропадських. Відібравши певну кількість знімків, які, на його думку, дозволяли розкрити головні події в

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. — П-1-3.

Тетяна Осташко

житті родини, Є. Зиблікевич розпочав їх ідентифікацію²¹. Три видання мали супроводжуватися різними фотографіями. Водночас, президент СЄДІ згадує про підбір фотографій «до великого альбому Родини Скоропадських та їхніх Родів», який він створював для науковців і відвідувачів інституту²². В одному з своїх листів Є. Зиблікевич просив гетьманівну Олену подати підписи під фотографіями з атрибутикою їх місця і часу, імен та прізвищ, відзнятих осіб. Також він прохав зробити такі ж підтекстівки до знімків німецькою мовою²³.

Робота СЄДІ поступово ставала все менш активною, переважно через відсутність кадрів і фінансування. Тому спадкоємиця родинного архіву Скоропадських — гетьманівна Олена прийняла рішення передати його в Україну. Колекція Скоропадських, як і раніше, залишається приватною власністю роду. Але, усвідомлюючи значний інтерес серед науковців до історії славетного роду загалом та окремих його діячів зокрема, гетьманівна Олена Отт-Скоропадська відкрила колекцію для вивчення науковцями.

Нині збірка документів Скоропадських зосереджена переважно у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК України). Це найбільший комплекс джерел з історії родини Скоропадських, який зібрано у колекції «Скоропадські — поміщики Полтавської, Чернігівської губерній». Матеріали цього зібрання висвітлюють життя та різнобарвну діяльність багатьох поколінь роду Скоропадських на протязі двох століть. Серед переданої гетьманівною Оленою Отт-Скоропадською у червні 1993 р. до київського архіву частини родинної колекції, зокрема, — численні документи, зібрані її матір'ю Олександрою Скоропадською, що присвячені історії цього роду та споріднених родів — Миклашевських, Апостолів, Розумовських, Безбородьків, Олсуф'євих, Дурново, Волкон-

²¹ Там само. — II-1-16, 22.

²² Там смо. — III-2-10.

²³ Там смо.

ських, Бібікових, Кочубеїв, Демідових, Білосельських-Білозерських та ін.²⁴

У червні 2006 р. зі Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського (м. Філадельфія, США) до ЦДІАК України надійшла решта архівних матеріалів Скоропадських, які за дорученням спадкоємиці передав інститут. Переважну більшість цієї частини колекції складають приватне листування між членами родини, документи про їх громадсько-політичну діяльність, зокрема, гетьманича Данила Скоропадського та участь гетьманівни Єлизавети Скоропадської у допомогівій та протестній акціях, як під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та ін.

Ще одна невелика група фотоматеріалів родини Скоропадських надійшла до ЦДІАК України від гетьманівни Олени Отт-Скоропадської два роки тому. Серед них, зокрема, світлини чоловіка гетьманівни Марії — графа Адама Мотрезора від дитячих років до шлюбу, членів його родини та їх посілостей. Поряд з ними — світлини з панахиди на цвинтарі в Меттені у першу річницю смерті гетьмана Павла Скоропадського. (Меттен, 26 квітня 1946 р.).

Слід зазначити, що у ЦДІАК України зберігаються лише окремі альбоми із зображенням краєвидів та фасадів будинку Дурново у с. Рябово Шліссельбурзького повіту Петербурзької губ. та с. Чутово Полтавського повіту, а також сторінки з альбомів, які були очевидно вилучені за нез'ясованих причин²⁵. Слід згадати, що маєтки у селах Чутове, Кочубеївка, Іскрівка, Скороходове на Полтавщині були успадковані Олександром Петрівною Дурново від матері уродженої — княжни Кочубей, статс-дамі, фрейліни великої княгині Марії Павлівни. Княжна успадкувала ці посілости від батька — князя Василя Вікторовича Кочубея, камергера, дійсного статського радника, відомого нумізмата та археолога.

²⁴ Детальніше: ЦДІАК України. — Опис ф. 1219.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1219. — Оп. 1. — Спр. 543, 547.

Тетяна Осташко

Серед цієї групи світлин особливу цінність має альбом зі світлинами с. Чутове. Очевидно, альбом був складений безпосередньо Олександрою Петрівною Дурново зі світлин, які вона особисто робила, або робила її найближча подруга і гувернантка Пауліна Шульц. На світлинах зображення селянських будинків, сільських пейзажів, а також селян у під час свят та за роботою. В альбомі вміщені також світлини Олександри Петрівни Дурново на фоні сільських ландшафтів, під час рибалки, прогулянки на ставку тощо. Подібні знімки свідчили, що майбутня дружина гетьмана любила сільську природу, не нехтувала спілкуванням з сільськими мешканцями, любила оглядати і фотографувати їх оселі, спосіб життя та звичаї. Олександрою Петрівною була зроблена також серія знімків будинку Дурново у с. Чутове, його околиць. Можна припустити, що були зроблені й світлини інтер'єрів садиби, але вони, на жаль, не збереглися²⁶. Вказані фото свідчили про близькість Скоропадських до українського села, зацікавлення його традиціями, культурою, побутом тощо, були важливим джерелом українськості родини.

Окремі фото Олександри Петрівни Дурново та її брата — Павла Петровича, були зроблені у садибі мизи Рябово Шлісельбурзького повіту Петербурзької губ. (нині у складі м. Всеволозьк), який належав родині тітки Олександри Петрівни Дурново — Олені Василівні Всеволожській (уродженій — Кочубей). У дитячі роки діти Дурново проводили багато часу у цьому маєтку, який розбудував чоловік тітки — дійсний статський радник, предводитель дворянства Шлісельбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, засновник міста Всеволозька. У дитячі роки майбутня дружина гетьмана Павла Скоропадського часто відвідувала родинний маєток у с. Димитровка Саратовської губ. Цей маєток Олександра Петрівна Дурново отримала у придане і, згідно записів, продала після весілля з Павлом Скоропадським²⁷.

²⁶ Там само. — Спр. 547 та ін.

²⁷ Там само.

Серед дитячих фотографій Олександри Петрівни Дурново, які зберігаються в колекції ЦДІАК України, фото кузинок Олександри Петрівни Дурново: Олени та Ольги Білосельських-Білозерських, а також доньок графа Миколая Петровича Клейнміхеля — російського генерал-майора, одруженого з графинєю Марією Едуардівною Келлер — господинею великосвітського салону у Петербурзі, який відвідували впливові політичні діячі Росії. Під час відвідин Білосельських-Білозерських Олександра Петрівна заприятелювала із сестрами Клейнміхель і згодом зустрічалася з ними вже на урочистостях при імператорському дворі.

На жаль, світлин із зображенням гетьмана Павла Скоропадського у дитинстві та членів його родини у ЦДІАК України збереглося дуже мало²⁸. Чи не одним дитячим знімком є світлина Марії Андріївни Скоропадської (уродженої — Миклашевської) з сином Павлом, знята у Баден-Бадені (Німеччина). Мати Павла Петровича Скоропадського відзначалася блискучою освітою, вільним володінням німецькою, англійською і французькою мовами. Тривалий час жила в Парижі. Після смерті чоловіка виявила неабиякий господарський хист і упорядкувала фактично збанкрутілі господарства чоловіка. Успішно управляла успадкованими її дітьми маєтками свого свекра Івана Михайловича Скоропадського після його смерті до їхнього повноліття.

Як відомо, майбутній гетьман України Павло Петрович Скоропадський народився 3 травня (за новим стилем — 16 травня) 1873 р. у німецькому курортному містечку Вісбадені, де у зв'язку із тяжкою хворобою старшого сина Михайла змушена була тривалий час проживати М. Скоропадська. Протягом п'яти років свого життя Павло Скоропадський жив у Німеччині, згодом — до 12 років майже безвиїздно — у маєтку дідуся І. Скоропадського — в Тростянці.

---

²⁸ Там само. — Спр. 543.

Тетяна Осташко

Серед нечисленних знімків маєтків Скоропадських у селі Полошки та хуторі Тростянець (кілька фотографій), — фото Івана Михайловича Скоропадського — діда гетьмана по батькові²⁹. Іван Михайлович Скоропадський, який справив великий вплив на майбутнього очільника Української Держави 1918 р., був відомим українським громадським й освітньо-культурним діячем та меценатом. Одержавши у спадок від батьків невеликий хутір на берегах річки Тростянець (притока Лисогору), заснував тут дендрологічний парк, де пройшло дитинство Павла Скоропадського. Маєток у Тростянці став одним з осередків українства на Чернігівщині. Дід гетьмана брав активну участь у селянській реформі 1861 р. і опікувався освітою українського селянства. Його донька — тітка гетьмана — Єлизавета Іванівна Скоропадська (по чоловіку — Милорадович) — була також відомим українським громадським діячем і меценатом. Вона відіграла значну роль у заснуванні та розвитку найбільших культурно-наукових організацій українців: фінансуванні українського руху у Галичині, зокрема, товариства «Просвіта», журналу «Правда» та Наукового товариства ім. Т. Шевченка. З 1878 р. очолювала Полтавське філантропічне товариство. На честь своєї матері і тітки гетьман Павло Скоропадський назвав своїх старших доньок Марію та Єлизавету. Натомість молодша — Олена отримала ім'я на честь прабабусі Олени Кочубей (уродженої — Бібікової).

Збереглася також фотографія батька Павла Скоропадського — Петра Івановича. Як військовий, він відзначився у бойових діях під час Кавказьких походів (1854, 1863, 1864 рр.), а на громадській роботі — стародубський земський діяч й повітовий маршалок — брав активну участь у селянській реформі 1861 р. Він доклав значних зусиль до пошуку і дослідження архівних джерел з історії роду Скоропадських і передав своє захоплення цією справою сину.

²⁹ Там само.

Поодиноким знімком інтер'єру садиби Скоропадських у Тростянці дає уявлення про те, що у маєтку зберігалася колекція українських національних килимів, рушників, кераміки та інших творів національного декоративного мистецтва. Дружина Павла Петровича Скоропадського — Олександра Петрівна Скоропадська систематизувала архів фотографій цілої родини і створила окремі альбоми знімків, присвячені гілкам роду та їхнім маєткам. Вона безпосередньо фотографувала інтер'єри та кімнати помешкань, а також краєвиди навколишніх місць. А потім створила альбом фотографій, який давав змогу уявити, як виглядала садиба Скоропадських у Тростянці і яким був інтер'єр палацу. Під час селянських заворушень 1918 р. палац Скоропадських у Тростянці був знищений. Разом з численними історичними цінностями загинув і альбом з фотографіями садиби.

Так само не залишилося знімків с. Понурівка Глухівського повіту Чернігівської губернії, яке належало діду гетьмана по матері Андрію Михайловичу Миклашевському — українському землевласнику та меценату. Походив зі старовинного козацько-старшинського роду, який брав початок від київського князя Мстислава — сина Володимира Мономаха і литовського князя Гедиміна. Оселившись у родовому маєтку в с. Волокитне, збудував першу на Лівобережній Україні порцелянову мануфактуру, а у 1857 р. на його кошти в садибі було споруджено Покровську церкву з унікальним фарфоровим іконостасом (не збереглася). У 1875 р. в маєтку збудовано т. зв. Золоті ворота в неоготичному стилі, які стали унікальною архітектурною пам'яткою.

Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська у своїх спогадах писала, що її батько вже «в дорослому віці... побачив, яким сильним був вплив і цього діда на його розвиток». «Обдумані дії, тверезе зважування різних можливостей, система й порядок у повсякденних справах, — усіх цих речей, дуже важливих для мого батька у пізнішій військовій кар'єрі, він навчився передусім на прикладі цього діда»³⁰.

---

³⁰ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. — С. 378.

Тетяна Осташко

Бабуся Павла Петровича Скоропадського — Марія Василівна Олсуф'єва, за словами гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, «була великосвітською дамою, як і чоловік, мала західні погляди». Сам же гетьман, за словами гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, стверджував, що «ця бабуся була єдиною справжньою росіянкою у всій родині. Саме через неї батько був кровно пов'язаний з литовським князем Гедиміном і великими київськими князями»³¹. На жаль, її фотографій віднайти не вдалося в жодній колекції.

Серед світлин Скоропадських, які зберігаються в ЦДІАК України особливий інтерес викликають фото гетьмана у різні періоди військової служби. Зокрема, світлини після призначення його у грудні 1905 р. флігель-ад'ютантом Миколи II і підвищення до звання полковника. Як відомо, 4 вересня 1910 р. П. Скоропадський прийняв командування 20-им драгунським Фінляндським полком, а в квітні 1911 р. — лейб-гвардії Кінним полком. Кілька фотографій ілюструють демонстрацію майбутнім гетьманом кавалерійського вишколу (1910 р.). 25 березня 1912 р. П. Скоропадський був підвищений у званні до генерал-майора і зарахований до імператорського полку. На фото, яке зберігається у ЦДІАК України, можна побачити генерала П. Скоропадського разом із імператором Миколою II після урочистостей на честь приїзду до Росії короля Румунії (Петроград, 1913 р.), а також свідлину, на якій зображено імператора Миколу II з престолонаслідником та генерал-лейтенантом П. Скоропадським.

На фотографіях часів Першої світової війни П. Скоропадський зображений разом із офіцерами гвардійської кавалерійської дивізії, якою командував у 1914–1915 рр. Збереглися також світлини окремих офіцерів цієї дивізії, фото, на яких зображено П. Скоропадського під час інспекції військової частини (1915 р.).

³¹ Там само. — С. 358.

Варто наголосити, що при передачі від СЄДІ до ЦДІАК України архівної колекції Скоропадських невелика частина матеріалів, яка належить родині гетьмана, залишилася в інституті. Це пояснюється насамперед тим, що на той час Управа СЄДІ вже прийняла рішення про продаж будинку, в якому розміщувався інститут разом з архівом, і мала його терміново звільнити. Всі колекції СЄДІ переміщалися до іншого приміщення — Товариства святої Софії у Філадельфії, де нині інститут орендує кілька кімнат. Протягом кількох років архівні документи, періодичні видання та книги бібліотеки СЄДІ залишалися невпорядкованими. Лише у 2012 р., коли автор цих рядків дістав можливість відвідати інститут і ознайомитися з його колекціями, виявилось, що вони потребують опису та впорядкування. Протягом 2-х років після сортування та експертизи документів, фотографій та матеріалів архіву СЄДІ, складався опис колекцій інституту.

Серед інших цінних документів, які належать родині Скоропадських, зокрема, оригінал родоводу Скоропадських-Дурново, складений гетьмановою Олександрою³²; оригінали (автограф) «Споминів» гетьмана (16 записників і 4 книжки з покажчиками до них); оригінал і машинопис з правкою споминів П. Скоропадського «Мое детство», різного роду його записи і нотатки³³; телеграфні стрічки розмов між Павлом Скоропадським та його дружиною Олександрою, оригінальні поштові листівки П. Скоропадського до неї, а також пайова і польова книжки гетьмана та ін.³⁴

Особливу увагу слід звернути на оригінальні альбоми світлин родини Скоропадських, які досі зберігаються в архівній колекції СЄДІ. Мова йде про родинний альбом з фотографіями членів сім'ї Скоропадських, 1920–1945 рр. та сторінки з альбому з

---

³² Архів СЄДІ. — П-1-21.

³³ Там само. — П-1-2, 4.

³⁴ Там само. — П-1-1.

Тетяна Осташко

оригінальними фотографіями Скоропадських у 1915–1929 рр.³⁵, автентичний альбом з фотографіями інтер'єрів будинку і дачі Дурново у Санкт-Петербурзі³⁶. Як згадувала у своїх споминах гетьманівна Олена Скоропадська, гувернантка її матері Пауліна Шульц, «відкрила для себе і для своєї вихованки нове гобі (хобі — *Т.О.*): фотографування», усіх тонкощів якого «їх обох навчав спеціально запрошений фаховий фотограф»³⁷. Наслідком хобі стали дуже гарні фотографії, особливо, інтер'єрів. За згадкою доньки, Олександра Петрівна продовжувала це хобі й після свого одруження.

Альбоми ці унікальні за своїм змістом. Зокрема, фотографії із зображеннями інтер'єрів помешкань, в яких жила родина Дурново до революції, відкривають світ, в якому зростала і формувалася як особистість дружина Павла Скоропадського — Олександра Петрівна Дурново. Як вже зазначалося, вона мала родинні зв'язки зі знаними аристократичними родинами Кочубеїв, Олсуф'євих, Білосельських-Білозерських, Волконських та інших, які виявили себе в російській і українській історії. Їх портрети, оздоблення та обстановка помешкань детально ілюструють спосіб та умови життя української і російської аристократії напередодні 1917 р. Крім того, фотографії будинків, які нині змінили первісний вигляд або подекуди зовсім не збереглися, самі по собі є свідченням історії.

Справжньою скарбницею до вивчення побуту російської і української аристократії до 1917 р. є альбом з фотографіями інтер'єрів будинку Петра Павловича Дурново у Санкт-Петербурзі (Англійська набережна, 16) та дачі в Охті на Палюстрівській набережній у Санкт-Петербурзі, де виростала Олександра Петрівна Скоропадська³⁸. У цьому будинку вона меш-

³⁵ Там само. — П-1-18.

³⁶ Там само. — П-1-21.

³⁷ *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. — С. 339.

³⁸ Архів СЄДІ. — П-1-21.

кала разом з дітьми у 1917–1918 рр. і звідси виїхала до Києва, після того, як її чоловіка було проголошено гетьманом України.

Родина Дурново на початку XIX ст. придбала одноповерховий дерев'яний будинок, побудований у XVIII ст., який належав княгині К. Дашковій. З 1857 р. у ньому постійно мешкав Петро Дурново, який у 1872 р. замовив архітектору Л. Фонтана перебудову інтер'єру. В результаті був створений комплекс парадних віталень, танцювальний зал, великий зимовий сад на другому поверсі. Більшість приміщень і фасад залишилися фактично неушкодженими до цього часу. Донедавна на фасаді особняка була дошка, яка зазначала, що будинок належав П.П. Дурново. Слід згадати, що Петро Павлович Дурново — батько Олександри Петрівни Скоропадської був досить впливовим російським військовим і державним діячем, генерал-ад'ютантом, харківським (1866–1870) і московським (1872–1878) губернатором, у 1905 р. — московським генерал-губернатором. Його дача в Охті на Палюстрівській набережній у Санкт-Петербурзі теж є історичною спорудою³⁹. Будівля розташована на Палюстрівській (нині — Свердловській) набережній Петербурга, яка тягнеться уздовж правого берега Неви до річки Охта. За іменем цієї річки в родині Дурново назвали цю, на той час, заміську дачу. Будівля була збудована на замовлення П. Бакуніна по проекту М. Львова у 1780-х роках у стилі класицизму. З 1813 р. — власність родини Дурново. Двічі перебудовувалася, останній раз на замовлення Петра Павловича Дурново по проекту архітектора Л. Фонтана. У 1917 р. у будинку містився штаб анархістів, згодом — склад зброї. У радянські часи пам'ятка була напівзруйнована, у цьому стані перебуває й досі.

В альбомі збереглися також світлини кімнат будинку княгині Олени Павлівни Кочубей (бабусі Олександри Петрівни Дурново по матері) на Мільйонній вул., 22 в Петербурзі. Будинок на розі наб. Мойки, 21 та Мільйонної вул., 22 збудований у 1735–

---

³⁹ Там само.

Тетяна Осташко

1737 рр. архітектором Г. Крафтом для графа Ф. Апраксіна у стилі класицизму. У 1802 р. був викуплений В.П. Кочубеєм. Згодом належав членам відомих аристократичних родин Потьомкіних, Ігнат'євих та ін. У 1904 р. цей будинок разом із сусідніми придбав князь С. Абамелек-Лазарев. Світлина вітальні цього будинку супроводжується коментарем Олександри Петрівни Дурново: «Будинок був куплений Кн. С.С. Абамелеком-Лазаревим. Портрет кн. Вас[иля] Віктор[овича] Кочубея. Потім знаходився у маєтку Рябово — Ол[ени] Вас[иливни] Всеволозької. Інша картина описана в [...] та зображення її у Родинному Архіві Дурново, частина ІХ».

Серед окремих світлин Скоропадських, які збереглися в колекції СЕДІ, слід виділити фотографії, які були зроблені під час світських подій. Зокрема, знімки Олександри Петрівни Дурново на «Ситцевому балу» у великої княгині Марії Павлівни у костюмі «Kate greenway», 1897 р.⁴⁰ Варто згадати, що «Ситцеві бали», або «Ситцеві вечори» — благодійні заходи, які влаштовувалися як у столиці, так і губернських містах для збирання коштів на добродійні акції набули популярності у другій половині ХІХ ст. Кожна з таких подій для російської аристократії була присвячена збиранню коштів для якоїсь визначеної добродійної акції.

Поряд з цими фото заслуговують на увагу світлини, зроблені для костюмованого балу, який відбувся 11 та 13 лютого 1903 р. у Зимовому палаці і був присвячений династії Романових. Цей маскарад став одним з найбільших костюмованих балів доби Миколи ІІ. Костюм Олександри Петрівни Скоропадської в альбомі світлин учасників балу означений як «Плаття княгині доби Дмитра Донського». За іншими джерелами, зокрема, свідченням її доньки гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, її мати була у костюмі княгині Ольги⁴¹ Натомість, майбутній гетьман ІІ. Скоропадський був одним з призначених імператрицею Олександ-

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

рою Федорівною 65 «танцюючих офіцерів» (переважно лейб-гвардії кавалергардського полку). До числа цих офіцерів також входили кінногвардійці та улани. Балу передували численні репетиції, а журі очолювали безпосередньо імператриця та вел. княгиня Єлизавета Федорівна. Після балу за розпорядженням імператриці Олександри Федорівни найкращі фотографі відзняли серію світлин учасників балу, які увійшли до альбомів (загалом 173 знімки), які розповсюджувалися за благодійні внески. Хоча гетьманівна Олена Отт-Скоропадська стверджує, що батько був вдягнений у костюм простого польського шляхтича, згідно з каталогом світлин балу, він був у костюмі посадського, у які були вдягнуті переважно офіцери лейб-гвардії кавалергардського полку.

Частина фотоальбому, присвячена еміграційному періоду життя Скоропадських, у 1919–1945 рр.⁴². Серед них оригінальні фотографії гетьмана та членів його родини після виїзду з України. Як відомо, 31 грудня 1918 р. Павло Скоропадський оселився в Берліні, а 8 січня 1919 р. до нього приєдналася дружина. В цей час вони не мали жодної звістки про перебування дітей, яких відправили з України напередодні антигетьманського повстання. Лише на початку травня 1919 р. стало відомо, що вони успішно через Крим, Константинополь та Афіни перебралися до Італії і мешкали у Римі. Звідти діти гетьмана П. Скоропадського мали переїхати до Швейцарії, де планувалося возз'єднання родини після народження Олени 5 липня 1919 р. Світлини прослідковують найголовніші події родинного життя: народження молодшої доньки Олени; перебування у пансіоні «Villa la Bruyere» (Лозанна 1920–1921 рр.; переїзд і життя у будинок на вул. Альзенштрассе, 17, у Ванзее, поблизу Берліна. Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська писала, що на «гроші, здобуті від продажу великої низки маминих перлів, було куплено велику земельну ділянку на Альзенштрассе, 17 у Ванзее і розширено для нашої родини побудований

⁴² Там само. — II-1-18.

Тетяна Осташко

на ній будинок. З багатьох пропозицій мама вибрала цю ділянку... Батьки тішились, облаштовуючи будинок, що нарешті знову знаходяться у власному домі, обладнаному за їхнім смаком. Разом вони шукали у берлінських і швейцарських антикварних крамницях меблі, які б туди пасували. Ті мали їм подобатись і бути не надто дорогими, оскільки фінансові засоби були обмеженими»⁴³.

В альбомі зберігаються світлини саду та городу при будинку Скоропадських у Ванзее. Зокрема, фото груші — дерева, яке посадив гетьман (Фото 1939 р.). Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська згадує, що сад у їхній садибі Ванзее був «спільним витвором її батьків, яким вони гордились». «Правда, була одна суттєва відмінність: для батька робота в саду — він виконував важку фізичну роботу: копав, косив, возив гній і т. п. — була свого роду спортом і відпочинком, тоді як для мами це часто було обов'язком, який обтяжував її до краю фізичних сил. Влітку поливання цілими годинами чи виполювання бур'янів було стомлюючою працею, яка іноді давалася їй дуже тяжко. Але, як і батько, вона любила сад і свої рослини, які доглядала з любов'ю та знанням справи. Так часто я бачила, як вони удвох ішли поруч садом і тішились зі своєї роботи. Та сад був не лише джерелом радості, а й дуже важливим чинником для поліпшення нашого фінансового становища. Лише завдяки вирощеним мамою овочам та власним фруктам, які закривали на зиму у незліченних великих слоїках, ми мали змогу виявляти щедрю гостинність, яка при політичній діяльності батька була необхідною. Наш великий пташиний двір, який належав до батькових робочих обов'язків, був теж дуже важливим. Батько регулярно прибирав його від посліду й білів великий курник. Хто б міг подумати, що те, чого мої батьки ще дітьми навчилися у діда в Тростянці чи в саду Охти з мадемуазель Шульц, стане таким важливим в еміграції. Взагалі я вважаю дивовижним, як ці обоє людей і, особливо, мама, яка виросла серед такої

⁴³ *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. — С. 407–408

неймовірної розкоші, так добре адаптувалися до цілковито змінених життєвих обставин їхнього світу»⁴⁴.

В альбомі зберігаються чимало знімків друзів, родичів та політичних однодумців Павла Скоропадського з консервативного табору. Насамперед, засновників Українського союзу хліборобів-державників (Райхенау 1921 р.): В'ячеслава Липинського, гетьмана Павла Скоропадського, Сергія Шемета, Олександра Скоропис-Йолтуховського, Людвіга Сідлецького (Сави Крилача), Миколи Кочубея, Михайла Тимофіїва. Одна з унікальних фотографії розповідає про учасників установчого з'їзду Українського союзу хліборобів-державників (Райхенау, 4–8 червня 1922 р.): Івана Леонтовича, гетьмана Павла Скоропадського, В'ячеслава Липинського, Людвіга Сідлецького (Сави Крилача), Михайла Тимофіїва, Миколи Кочубея, Адама Монтезоро та ін. Ще одне фото засвідчує, що у будинку Скоропадських поблизу Берліну досить часто бували: небіж відомого дипломата Івана Коростовця, який у часи Української Держави (1918 р.) очолював українську делегацію на переговорах з Антантою, Коростовець Володимир Костянтинович (1888–1953) — український громадсько-політичний діяч і журналіст, активний діяч гетьманського руху та його дружина Коростовець Олександра (Ара) Костянтинівна (уроджена Случевська) — донька російського поета і прозаїка К. Случевського, художник-реставратор, іконописець, відома також своєю поетичною творчістю. У 1922 р. родина Коростовців оселилася в Берліні й була у близьких стосунках з родиною Скоропадських. Проводила літературні світські вечори, збирала і вела альбоми, в яких залишили свої записи чимало відомих російських діячів культури, літератури й політики (П. Врангель, К. Маннергейм, П. Мілюков, Ф. Шаляпін, Б. Собінов, О. Купрін, З. Гіппіус та ін.). У своєму архіві мала нотатки родини Скоропадських, їхні фотографії та вірші⁴⁵.

⁴⁴ Там само. — С. 414–415.

⁴⁵ Архів ССДІ. — II-1-18.

Тетяна Осташко

Серед інших — світлина приятеля гетьмана Павла Скоропадського — Вернера фон Альвенслебена — сина відомого німецького дипломата і розвідника Фрідріха-Йоганна Альвенслебена, капітана німецької військової розвідки. За деякими джерелами, за часів Гетьманату за дорученням німецького військового керівництва постійно наглядав за П. Скоропадським. В еміграції був у близьких приятельських стосунках з цілою родиною.

Фотографії Скоропадських дозволяють прослідкувати коло близьких і друзів родини в еміграційний період. Серед них, зокрема, Родзянко Марія Павлівна, по чоловікові — княгиня Чавчавадзе, у другому шлюбі — Трубецька (до 1917 р. — фрейліна імператриці Олександри Федорівни, племінниця голови Державної Думи М.В. Родзянка); Дьяков Іполит Миколайович — київський міський голова у 1906–1916 рр., великий домовласник Києва, чиновник при різних відомствах (зокрема, при Управлінні кіннозаводства), звідки, очевидно, і почалися його зв'язки з П. Скоропадським, а у 1919 р. обіймав посаду київського міського голови за часів денікінської окупації Києва; Тарновський Василь (Васюк) Васильович — далекий родич гетьмана Павла Скоропадського, співак, син Василя Васильовича Тарновського (молодшого) — відомого мецената і колекціонера; Рєпнін (Рєпнін-Волконський) Дмитро Вадимович — князь, прапорщик кавалергардського полку, згодом — військовий чиновник, з яким П. Скоропадський був знайомий ще з дореволюційних часів. Серед інших на фотографіях — Пешехонов Володимир — син управителя маєтків гетьмана Павла Скоропадського у дореволюційний час, лікар за фахом. П. Скоропадський мав до нього велику довіру і наприкінці 1918 р., коли дедалі гострішою ставала небезпека протигетьманського повстання, доручив йому вивезти своїх дітей з України за кордон.

Олександра Петрівна намагалася відтворити оточуючий її світ не лише за допомогою фотографій, але й малюнків. Вона дуже гарно малювала і любила це заняття⁴⁶. В родинній колекції

⁴⁶ *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. — С. 338.

збереглося чимало малюнків дружини гетьмана. Серед них будиночок сина Петра на території їх маєтку у Ванзее. Суттєво домашню колекцію родини гетьмана поповнили твори близької подруги господині будинку у Ванзее — російської художниці Ольги Карлівни Мордвінової (у дівоцтві — Хіз). Батько майстрині — Чарльз Хіз був особистим вихователем дітей російського імператора Олександра III, мати — тітка російського художника Олександра Бенуа. Вона ще у дитячі роки заприятелювала з Олександром Дурново і разом з нею брала уроки малювання. Чоловік — Анатолій Мордвінов — флігель-ад'ютант Миколи II. Після зречення імператора продовжував службу у Ставці верховного головнокомандувача у Могильові. У 1918 і 1919 р. родина Мордвінових намагалася втекти з більшовицької Росії, але натомість її члени були неодноразово заарештовані і лише у 1920 р. їм вдалося виїхати до Латвії, а звідти — до Німеччини. В еміграції О. Мордвінова разом з чоловіком та донькою тривалий час мешкала в оселі Скоропадських у Ванзее. На замовлення гетьмана Павла Скоропадського і за фотографіями оригіналів, зробленими Олександром Скоропадською, вона виконала копії п'яти портретів гетьманів (Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Данила Апостола, Павла Полуботка, Івана Самойловича) та двох жіночих портретів (Насті Скоропадської та Наталії Розумовської), які зберігалися у будинку його діда у Тростянці. Крім того, вона виконала олівцем серію портретів членів родини гетьмана: Павла Петровича і Єлизавети Скоропадських, гетьманівен Марії та Єлизавети, а також Петра Павловича Скоропадського⁴⁷. Досить відомі роботи О. Мордвінової: портрети маслом гетьманівни Єлизавети в українському строї і портрет гетьманової Олександри Петрівни. Слід згадати, що перед написанням портрету гетьманівни Єлизавети Скоропадської було зроблено цілу серію її фотографій в українському національному вбранні. Очевидно, О. Мордвінова обирала найкращий ракурс для зобра-

⁴⁷ Архів ССДІ. — П-1-21.

Тетяна Осташко

ження Єлизавети Павлівни. З репродукції портрету у Берліні у 1922 р. було надруковано поштову листівку, яка мала велику популярність серед українських емігрантів. Про це зокрема свідчить той факт, що у 1925 р. зі світлини гетьманівни Єлизавети в українському строї було зроблено фотоколаж, на звороті якого було видруковано цитату з листа В. Липинського від 30.05.1924 р. до «Її Світлості Єлизавети Скоропадської (з Ванзее-Берлін до Фльоренції — 20, Віоле Принципе Євгенія): “Прийміть, Вельмишановна Єлизавета Павловна, мій низький поклон і щирий привіт з дому, в якому на кожному кроці відчувається Ваша велика любов до України і присутність чисто українського духу Вашого...”»⁴⁸.

Серед родинних фотографій Скоропадських, які зберігаються в архіві СЕДІ, декілька висвітлюють військову службу Павла Петровича та доби його гетьманування в Україні у 1918 р. Особливу цінність цих світлин становлять власноручні підписи Олександри Петрівни, ідентифікація нею осіб, зображених на фотографіях. Зокрема, вона ідентифікувала всіх офіцерів гвардійської кавалерійської дивізії, якою командував її чоловік, на фото 1915 р. Поряд з ними близько десятка світлин про військову службу гетьмана до 1918 р. наклеєні на папір. Можна припустити, що Олександра Петрівна прагнула їх також упорядкувати в хронологічній послідовності, а крім того ідентифікувати. Так само важливими є її записи на фотографії дипломатичного прийому у залі гетьманського палацу у Києві влітку 1918 р., на якій гетьманова Олександра Скоропадська вказала осіб присутніх на урочистості⁴⁹. Це значною мірою дозволяє ідентифікувати закордонний дипломатичний корпус в Українській Державі та почт гетьмана. Зокрема, на одній із світлин, зроблених у Києві у 1918 р., можемо ідентифікувати Кочубея Василя Васильовича (1883–1957) — українського військового діяча, який походив з давнього козацько-старшин-

⁴⁸ Там само. — I-5-11.

⁴⁹ Там само. — II-1-17.

ського роду, спорідненого зі Скоропадськими. Він був знайомий з П. Скоропадським від часів своєї військової служби ротмістром у кавалергардському полку. На Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва в Чигирині (3–6.10.1917) був обраний генеральним писарем. У 1918 р. — діяльний член Української народної громади. Осавул (особистий ад'ютант) гетьмана Павла Скоропадського в ранзі сотника.

Судячи з деяких матеріалів, родина Скоропадських збирала весь матеріал з періодичної преси, який стосувався часів гетьманування Павла Скоропадського. Зокрема, в архіві збереглися копії з журналу «Око», який видавався у Києві у 1918 р., із зображенням гетьмана П. Скоропадського та його оточення⁵⁰. Варто зазначити, що цей часопис тривалий час був самотнім джерелом друкованих світлин про добу П. Скоропадського в Україні. Серед фотографічних зображень почту гетьмана та його найближчого оточення слід згадати поштові листівки, які були надруковані у Німеччині у 1918 р. На них, зокрема, — Павло Скоропадський в робочому та урочистому вбранні; генерал-фельдмаршал Пауль фон Гінденбург зустрічає гетьмана Павла Скоропадського у м. Спа (Бельгія), 6 вересня 1918 р. та ін. Цінність має також оригінальне фото гетьмана Павла Скоропадського з автографом (Київ, 1918 р.). На фотографії слова посвяти: «Другу і співробітнику полковнику Гнату Зеленевському від щиро його люблячого і поважаючого Павла Скоропадського. 10.I.1921». Збереглася також друкарська листівка із зображенням гетьмана Павла Скоропадського, яку останній очевидно подарував Д. Дорошенку, з словами посвяти: «Пану Міністру закордонних справ Дмитру Дорошенку на добрий спомин. Павло Скоропадський. 7.8.[1]918 Київ»⁵¹.

Серед інших фотографій, які збереглися у СЄДІ, окрема збірка висвітлює візит гетьмана Павла Скоропадського та його

---

⁵⁰ Там само. — II-1-20.

⁵¹ Там само.

Тетяна Осташко

сина Данила до Лондону у 1934 р.⁵² Зберігся також альбом зі світлинами про побут вояків армії генерала О. Кутепова у 1920–1921 рр., з яким гетьман Павло Скоропадський був знайомим ще з часів Російсько-японської війни 1904–1905 рр.⁵³

Слід зазначити, що окремі світлини Скоропадських з українськими консервативними діячами зберігаються також в Українській вільній академії наук у США (Нью-Йорк) в різних колекціях гетьманців, у тому числі в колекціях гетьмана Павла Скоропадського (ф. 17), Союзу гетьманців-державників (ф. 111) та Наталії Полонської-Василенко (ф. 340)⁵⁴. Остання була дуже близькою до гетьманівни Єлизавети Кужім-Скоропадської. Тому в її архіві збереглося чимало світлин з дарчими написами від гетьманівни Єлизавети.

Сьогодні вже важко сказати скільки загалом було укладено Олександрою Петрівною Скоропадською родинних альбомів. Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська зберігала два з них. Перший — це альбом із світлинами родини Дурново, другий — родини Скоропадських. Переважну більшість фотографій другого альбому складають знімки зроблені вже після шлюбу Олександри Петрівни з Павлом Петровичем Скоропадським. До цього ж альбому увійшли нечисленні знімки пращурів та родичів гетьмана. Зокрема, фото тітки по матері — Олсуф'євої Олександри Андріївни (уродженої Миклашевської), фрейліни імператриці Олександри Федорівни. Інтерес викликають фото Ганни Едуардівни Стіфель — гувернантки Павла Петровича Скоропадського, зроблене у Тростянці 1895 р. За свідченням гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, її батьки сплатили певну грошову винагороду в Державну скарбницю СРСР за дозвіл Г. Стіфель виїхати за кордон. У 1930-х роках вона мешкала у будинку Скоропадських у Ванзее.

⁵² Там само. — II-1-14.

⁵³ Там само. — II-1-15.

⁵⁴ Архів ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США. — Ф. 17, 111, 340.

Серед нечисленних світлин — фото Марії Олександрівни Васильчикової, княгині — кузинки Петра Павловича Дурново і одночасно — далекої родички Павла Петровича Скоропадського. Марія Олександрівна Васильчикова справді є легендарною особою. Вона належить до нащадків гетьмана Кирила Розумовського. Донька гофмейстера, з 1880 р. — фрейліна імператриці Олександри Федорівни, з 1884 р. — великої княгині Єлизавети Федорівни, її близька подруга. Після початку Першої світової війни була затримана у своєму маєтку Клейн-Вартенштейн у Глогніцу в Австро-Угорщині. З цього скористався німецький уряд, залучивши її в травні 1915 р. як посередницю у переговорах з Росією. Наприкінці 1915 р. вона повернулася до Росії з листом великого герцога Гессенського до своїх сестер — імператриці Олександрі Федорівні і вел. кн. Єлизаветі Федорівні. Після цього була відправлена на заслання, яке відбувала у маєтку своєї сестри — поетеси і перекладача Олександри Олександрівни Милорадович (у дівочтві Васильчикова) у Хорольському пов. на Чернігівщині. Там вона жила до самої революції. Згодом виїхала у свій маєток в Австрії. Родина Скоропадських декілька разів відвідувала садибу Кораллово (Караулово) неподалік Звенигорода Московської губернії, яка належала М. Васильчиковій.

Родинні альбоми, які уклала Олександра Петрівна Скоропадська, були посортовані не лише за хронологією, а й тематично. Так, зокрема, альбом під назвою «Скоропадські», в якому збереглося декілька вцілілих зображень пращурів гетьмана Павла Скоропадського, головним чином присвячений молодій родині. Поряд із світлинами інтер'єру першого помешкання Павла Петровича та Олександри Петрівни Скоропадських на Фурштатській у Санкт-Петербурзі в альбомі вміщено дитячі фотографії дітей гетьмана Марії, Єлизавети, Петра і Данила.

Альбом зі світлинами Скоропадських є унікальним зібранням фотографій родини від часу укладання шлюбу майбутнім гетьманом з Олександрєю Дурново і до революції 1917 р. Олена Павлівна Отт-Скоропадська у своїх споминах записала, що,

Тетяна Осташко

наскільки їй вдалося встановити, у її батьків не було весільної подорожі. За її словами, «молода пара відразу після вінчання перебралася до свого нового помешкання на Фурштатській вулиці, великої квартири на першому поверсі з одинадцяти кімнатами й допоміжними приміщеннями». Олександра Петрівна Скоропадська сфотографувала всі кімнати їхнього першого сімейного дому. Кожна світлина підписана Олександрою Дурново.

Фотографії цього альбому розповідають про дитинство доньок і синів подружжя Скоропадських, подорожі та сімейні свята. Серед них, зокрема і світлини, які засвідчують перебування Олександри Петрівни Скоропадської у Красному Селі у 1900 р. Як відомо, Красне Село — район Санкт-Петербурга, околиці якого разом із долиною річки Дудергоф були визначені Олександром I для постійної літньої дислокації петербурзького гарнізону. З середини XIX ст. ця місцевість набула популярності як літня військова столиця Російської імперії, на території якої сформувався великий військово-учбовий комплекс для проведення маневрів, табірних зборів тощо. Кілька років, Олександра Петрівна Скоропадська з дітьми оселялася на дачі в Красному Селі під час літніх зборів полку, в якому служив Павло Петрович.

Варто зазначити, що Павло Петрович Скоропадський зголосився до добровільної участі у Російсько-японській війні 1904–1905 рр. За мужність і героїзм, проявлені у бойових діях, він був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ст. і золотою Георгіївською зброєю. Водночас він одержав відпустку і зміг запросити до Маньчжурії дружину. З цієї подорожі збереглася фотографія, де Олександра Петрівна Скоропадська сидить у паланкіні, «довкола неї стоять китайські достойники у високих гостроконечних хутряних шапках»⁵⁵.

Чимало світлин присвячено спостереженню за тим, як росли діти Скоропадських, їх оточенню та забавам. Вона багато

⁵⁵ *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. — С. 370–371.

фотографувала у Тростянці й Полошках (маєтках Скоропадських)⁵⁶. Село Полошки (нині — Сумська обл.) розташоване на річці Вербовитець за 9 км від районного центру — міста Глухів. Було успадковане Павлом Петровичем Скоропадським від батька, як й інші великі землеволодіння у Полтавській та Чернігівській губерніях (Тростянець, Полошки, Ярошівка, Восковці, Дунаєць, Кубаров). У с. Полошки добувалася високоякісна глина, яка використовувалася на власному заводі для виробництва цегли. У маєтку в Полошках пройшло дитинство дітей Скоропадських. Тут вони за підтримки дорослих збудували українські хатки під стріхою, упорядкували і обробляли город (див. фото 376–377 та ін.). Тут мали змогу спілкуватися із селянськими дітьми та вивчити від них українську мову. Єлизавета Павлівна на одному з відбитків фотографії писала, що хатку діти будували самі. Поруч хатинки був город, який вона висаджувала та обробляла разом із сестрою Марією та братами Данилом і Петром. На окремих світлинах можна побачити, що старша донька гетьмана Марія, яка з дитинства мріяла стати лікарем, лікує селянських дітей. На інших світлинах діти Скоропадських разом з селянськими дітьми ловлять рибу тощо.

Останні світлини цього альбому завершуються Гетьманатом 1918 р. Варто зауважити, що за винятком фотографій інтер'єрів, всі інші невеликого, або малого розміру, переважно зроблені самою Олександрєю Петрівною Скоропадською. Частина фотографій нею і прокоментовано, а також ідентифіковано осіб та вказано дату світлин. Тому ці фото альбому мають надзвичайно важливе значення для пізнання історії всіх членів родини останнього гетьмана України.

Надзвичайно інформативним є родинний альбом, в якому представлені світлини членів роду Дурново. Це одна з двох сімейних збірок, які залишилися у родині наймолодшої доньки гетьмана — Олени Павлівни Отт-Скоропадської. Значну частину складають знімки Олени Павлівни Білосельської-Білозер-

---

⁵⁶ Там само. — С. 339.

Тетяна Осташко

ської (уродженої Бібікової, у другому шлюбі — княгині Кочубей) — бабусі Олександри Петрівни Дурново по матері. Ця жінка сама по собі була легендарною особою як в історичному, так і великосвітському житті російського імператорського двору. Падчерка графа О.Х. Бенкендорфа — шефа жандармів і головного начальника III відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, Олена Павлівна Білосельська-Білозерська була фрейліною, статс-дамою двору імператриці Марії Федорівни, обер-гофмейстром. У першому шлюбі з князем Еспером Олександровичем Білосельським-Білозерським мала чотирьох дітей, двоє з яких доньки Єлизавета (у заміжжі — Трубецька) та Ольга (у заміжжі — Шувалова) належали до найвищого російського аристократичного середовища. У другому шлюбі з Василем Вікторовичем Кочубеем народила двох доньок: Марію Василівну (у заміжжі — Дурново), матір Олександри Петрівни Дурново та Олену Василівну (у заміжжі — Всеволозьку). Вважалася однією з перших красунь імператорського двору, портретні зображення якої прагнули зробити як російські, так і зарубіжні митці. В альбомі поряд з оригінальними світлинами Олени Павлівни Кочубей представлені репродукції з гравюри Г. Робінсона, портрета К. Робертсона та інших її зображень.

Великий інтерес викликають світлини Олени Павлівни Кочубей у парадних сукнях обер-гофмейстера імператриці Марії Федорівни та під час офіційних балів в імператорському домі. Більшість з них підписані рукою Олександри Дурново, як то: «У зеленому бархатному вишитому золотим придворному шлейфі Обер-Гофмейстера Імператриці Марії Федорівни. На грудях портрет останньої. 1885–1886 рр.».

Варто згадати, що майбутня дружина гетьмана — Олександра Дурново через свою бабусю Олену Павлівну Кочубей була поріднена з найбільш відомими російськими аристократичними родинами. Так, зокрема вона була кузинкою Аврори Павлівни Демидової-Сан-Донато — донька Павла Павловича Демидова 2-го князя Сан-Донато (титулатура Демидових, куп-

лена ними у середині XIX ст.) та його другої дружини Олени Петрівни Трубецької (доньки князя Петра Микитовича Трубецького та княжни Єлизавети Есперівни Білосельської-Білозерської). Їм'я одержала на честь бабусі по батьковій лінії — шведсько-фінської філантропки Аврори Карамзіної. У 1892 р. Аврора Павлівна Демидова-Сан-Донато вийшла заміж за князя Сербії Арсена Карагеоргієвича. Їх син Павло Карагеоргієвич став регентом Югославії. У другому шлюбі з графом Ніколо Джованні Марія ді Ногера Аврора Павлівна мала доньку Олену Аврору ді Ногера.

Опис світлин виходить за межі нашої теми. Ми торкнулися лише окремих сюжетів зображень, які ілюструють обраний нами сюжет. Загалом Олександра Петрівна Дурново (у заміжжі — Скоропадська) була в близьких товариських стосунках з дітьми графа Іларіона Івановича Воронцова-Дашкова — міністра імператорського двору та намісника на Кавказі, синами Миколи Петровича Балашова — обер-егермейстера, члена Державної Ради та інших відомих вельмож, близьких до імператорської родини. У дитинстві вона мала можливість відвідувати свою бабусю — княгиню Олену Павлівну Кочубей у будинку Білосельських-Білозерських на вул. Караванній. Цей палац Білосельських-Білозерських був відомий також під назвою Сергієвський палац на перехресті Караванної і Невського проспекту в Санкт-Петербурзі. Перший палац у стилі класицизму був збудований за проектом архітекторів Тома де Томона і Ф. Демерцова на замовлення Білосельських-Білозерських наприкінці XVIII ст. У середині XIX ст. будівля була перебудована в стилі необароко. Олена Павлівна Кочубей використовувала палац для проведення балів та світських вечорів. Оскільки він був розташований по сусідству з імператорським Анічковим палацом, його часто відвідували царські особи. Варто зазначити, що з 1884 р. палац належав молодшому брату Олександра III — вел. кн. Сергію Олександровичу і з того часу називається «Сергієвський».

Яке вже зазначалося, Олександра Петрівна Дурново окрім фотографій любила малювати приміщення помешкань, в яких

Тетяна Осташко

пройшло її дитинство. Збереглися зокрема, зроблені нею у 1892 р. копії з малюнків Садовнікова (1844 р.) малої та великої віталень її бабусі — княгині Олени Павлівни Кочубей у будинку Білосельських-Білозерських на вул. Караванній.

Сьогодні вдалося віднайти основний корпус унікальних фотографій цілої родини Скоропадських. Поряд із найбільш відомими представниками династії останнього гетьмана України на них зображені близькі особи із споріднених родів Дурново, Кочубеїв, Білосельських-Білозерських, Олсуф'євих та ін. Родинні фотографії дозволяють значною мірою охарактеризувати суспільну значущість Скоропадських наприкінці ХІХ ст. та протягом ХХ ст., визначити соціальне середовище, побут, спосіб життя родини у цілому та окремих її представників.

Аналіз світлин Скоропадських, які зберігаються у різних колекціях дозволяють зробити висновок, що російська аристократка Олександра Петрівна Скоропадська (уроджена Дурново) була справжньою опорою своєму чоловікові та душею родини, у якій панувала українська духовність, усвідомлення суспільної ролі Скоропадських в українському історичному процесі, а також у тогочасному політичному житті. Цю традицію вона передала своїм дітям.

**Українсько-російські відносини
(кінець 1918 — початок 1919 рр.):
дипломатичний аспект**

Українсько-російські відносини доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. зумовлювались насамперед тими кардинальними геополітичними змінами, що виникли внаслідок триваючої світової війни, розпадом єдиної Російської імперії на окремі складові, поширенням національно-визвольних рухів у її національних регіонах, а згодом поразкою Четверного союзу у війні. Слід зауважити, що характер цих взаємовідносин відбивав етапи становлення української державності у цей період.

Перші контакти між офіційними представниками України і Тимчасового уряду Росії відбулись ще за часів Центральної Ради, коли остання намагалась вирішити проблеми українсько-російського співіснування на автономістських засадах.

Вагомий прорив на дипломатичному рівні у відносинах між обома сторонами відбувся улітку 1918 р., коли отримавши міжнародне визнання у держав Четверного союзу внаслідок підписання Брестського мирного договору, відбулись мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Формально більшовицький уряд радянської Росії був вимушений визнати існування незалежної України. Були підписані умови перемир'я і декілька угод. Однак до основної мети переговорів — укладення мирного договору на міждержавному рівні справа так і не дійшла внаслідок кардинальної розбіжності поглядів обох сторін на перспективи українсько-російського співіснування, а головним чином — з причини навмисного зволікання та затягування переговорів російською делегацією. А на початку листопада 1918 р. відносини між Україною та РСФРР фактично взагалі були припинені.

Тим часом, восени 1918 р. докорінним чином змінилась зовнішньополітична ситуація у зв'язку із занепадом Четверного союзу і його неминучої поразки у Першій світовій війні.

14 листопада була утворена Директорія, яка очолила повстання проти гетьманату П. Скоропадського і вже через місяць була відновлена Українська Народна Республіка.

В такій ситуації більшовицький уряд РСФРР, використавши поразку Німеччини, міг звільнитися від виконання умов Брестського договору, зокрема тих, що зобов'язували його визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, в свою чергу, надавало йому змогу відмовитися як від дотримання брестських угод, так і тих, що були досягнуті у ході українсько-російських мирних переговорів, припинити зносини з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні.

Наприкінці 1918 р. одночасно з падінням гетьманського режиму і відновлення УНР розпочався наступ радянських військ на Україну. Він здійснювався у двох напрямках: 1) Гомель — Чернігів — Київ; 2) Ворожба — Суми — Харків. Ведення воєнних дій покладалось на так звану групу військ «Курського напрямку», яка була сформована ще влітку 1918 р.¹

Ситуація, що утворилася була вельми несприятлива для української державності. Німеччина та Австро-Угорщина не могли вже відігравати роль «стабілізуючого чинника», а з їхньою поразкою та евакуацією військ з території України, УНР загрожував в перспективі повномасштабна війна з РСФРР. Міжнародне становище УНР було вкрай заплутаним. В умовах нових

---

¹ Соловійова В.В. З історії дипломатичних відносин Директорії УНР і радянської РСФРР у 1919 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. [Електронний ресурс] — Вип. Ш: Міжнародні відносини і проблеми державного будівництва в країнах Європи і Америки. — Бердянськ; Запоріжжя. — 1998. — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/3/.soloviova.pdf — Дата доступу: 01.05.2014.

геополітичних реалій, що склалися після закінчення Першої світової війни, Україна у здійсненні власного зовнішньополітичного курсу мала орієнтуватися або на РСФРР, або на Антанту. Остання, підтримуючи антибільшовицькі сили, які виступали за відродження «єдиної і неділимої» Росії вбачала в діях України елементи «сепаратизму» ще з часів укладення нею Брестського миру з державами Четверного союзу.

Антантівські кола розглядали повстання Директорії в Україні як різновид більшовизму і так само поставилися до відновленої УНР. Свої подальші плани відбудови єдиної небільшовицької Росії вони пов'язували з Білим рухом, тому слідом за ним сприймали Україну лише як південь Росії².

Загальний стан республіканського війська, що брало участь у протигетьманському повстанні, не давав вагомих підстав вірити в те, щоб Україна могла втриматися власними силами без союзу з одним з головних центрів у Східній Європі — Антантою, РСФРР чи «білою» Росією, адже жоден із них не відзначався прихильністю до української незалежності³.

Захоплення Директорії загальними гаслами боротьби з гетьманським режимом, обіцяння повернути політичні і соціальні здобутки революції призвели до того, що перший програмний документ — Декларація Директорії — з'явився лише 26 грудня 1918 р., через півтора місяці від початку повстання і через два тижні після відновлення УНР. В цьому програмному документі офіційно проголошувалось скасування гетьманського режиму і відновлення УНР, перетворення у державному секторі, політичній системі, соціальній сфері та намічались орієнтири у

---

² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Книга друга. — К., Наукова думка. — 2012. — С. 19.

³ *Дорошко М.С.* Відносини Директорії УНР з урядом радянської Росії в кінці 1918–1919 рр.: незасвоєні уроки історії // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми міжнародних відносин». Вип. 117. У 2-х ч. Ч. II. — К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. — 2013. — С. 4.

зовнішній політиці. Так, зокрема в ній зазначалось, що «в сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілкового нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставлячи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла спрямувати піднесення національно-визвольного руху «не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим»⁴.

Таким чином зовнішньополітичний розділ декларації виглядав зовсім відірваним від життя. Попри вкрай складне становище, в якому перебувала УНР наприкінці 1918 р., цей програмний документ проголошував мирне співжиття з народами всіх держав, мав суто декларативний характер, а проголошені в ньому принципи були відірвані від тогочасних реалій⁵.

Тим часом на грудень 1918 р. радянські війська вже контролювали певну частину території України. 25 грудня 1918 р. у Харкові було проголошено Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Її уряд у програмному документі висловився за федеративне об'єднання обох республік, що знайшло підтримку і схвалення Раднаркому РСФРР⁶. Відтепер більшовицький уряд радянської Росії мав формальне виправдання, ніби то військові дії в Україні ведуться виключно від імені українського радянського уряду, а інші дії з боку РСФРР — як надання допомоги робітникам і селянам України у встановленні радянської влади.

До того, що Директорія не мала чітко визначеної зовнішньополітичного курсу. Давала ознаки й відсутність єдиного погляду на пріоритети у міжнародних справах. Тогочасне українське керівництво поділилось на два табори: голова Директорії В. Винниченко і прем'єр-міністр В. Чехівський схилилось до

---

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 2. — К., вид-во ім. Олени Теліги. — К., 2006. — С. 394.

⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років ... — С. 9.

⁶ Соловйова В.В. — Вказ. праця.

союзу з більшовиками проти Антанти, а головний отаман військ УНР С. Петлюра дотримувався протилежної думки — йти на зближення з Антантою проти більшовиків.

Позиція В. Винниченка мала під собою певне підґрунтя, оскільки ще за часів гетьманату, перебуваючи в опозиції до діючої на той час влади, від імені представників української демократії, що об'єднались в Український Національний Союз, неофіційно вступав у контакти з представниками уряду РСФРР на українсько-російських мирних переговорах. Він зазначав, що ініціатором встановлення контакту з представниками російської мирної делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації дій українських демократичних сил з більшовиками під час антигетьманського повстання виступили українські кола. Російська сторона ніби погодилася підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський навіть запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії, натомість, обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію. Він також пропонував укласти договір. Але, як згадував сам В. Винниченко «не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, — а їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір залишався договором»⁷.

Після нетривалої боротьби за владу проти гетьманського режиму Директорія не розраховувала на перспективу нового воєнного конфлікту з прорадянськими силами в Україні.

---

⁷ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Київ-Відень, 1920. — С. 159.

Знаходячись в певній ейфорії від отримання влади, захоплюючись революційною демагогією, внаслідок недалекоглядності у визначенні існуючою ситуації і тогочасних політичних процесів як і перспектив їх розвитку, українська влада не помічала присутності більшовицьких військ на власній території, вважаючи інформацію про факти їхньої діяльності, неправдивою, провокативною чи сфальсифікованою⁸.

Лише після того, як 3 січня під більшовицьким контролем опинився Харків уряд УНР отямився і більш виважено поставився до більшовицької агресії. Міністр закордонних справ УНР В. Чехівський у нотах від 31 грудня 1918 р., 3 і 4 січня 1919 р. до Раднаркому РСФРР висловив стурбованість тим, що регулярні війська радянської Росії у складі 9 Курської дивізії, 4 Брянської дивізії, 17 Стрілецької дивізії роблять наступ на Україну. До того ж, за отриманими українською стороною даними, попереду регулярних військ висилались партизанські загони, що постачались зброєю і підпорядковувались військовому командуванню. Були вже зайняті Валуйки, Куп'янськ, Білгород, Новгород-Сіверський та інші міста, розташовані на українській території.

Проте, всупереч логіки, що впливала з даної ситуації, українське керівництво, не бажаючи загострювати конфлікт, не застосовувала ніяких дій для оборони власної території. Така позиція частково пояснювалась сподіванням голови Директорії В. Винниченка, який підтримував ідею мирного врегулювання ситуації, на досягнення порозуміння з більшовицьким керівництвом. Такої думки дотримувався і В. Чехівський, який наголошував, що було б злочином «вирішувати стосунки штиком, мирний вихід є цілком можливий»⁹.

У відповіді нарком закордонних справ РСМФРР Г. Чичерін 5 січня 1919 р. заперечував претензії українського уряду щодо перебування військових формувань РСФРР на території України. Зокрема в офіційній ноті російської сторони зазначалось, що

⁸ Там само. — С. 160.

⁹ Соловйова В.В. Вказ. праця.

наведені вище факти не відповідали дійсності. Зазначені військові формування РСФРР не знаходились на Україні, та й взагалі не стояли близько її кордону, а військові дії на українській території кваліфікувались виключно як конфлікт між військами Директорії і «цілком незалежного» українського радянського уряду. Констатувалось, що уряд РСФРР ані трішки не зазіхає на самостійність України. Однак це твердження стосувалось лише України в формі радянської соціалістичної республіки, а не УНР на чолі з Директорією, яка, на думку російської сторони, вживала репресивну тактику щодо рад і застосовувала тактику насильного придушення трудових мас України, що прагнуть до заведення радянського устрою. Висловлювалась можливість налагодження діалогу з офіційними представниками УНР, але на умовах кардинальної зміни політики Директорії щодо партії більшовиків і Рад робітничих депутатів¹⁰.

Таким чином уряд РСФРР від початку окреслив своє бачення розвитку ситуації в Україні і перспектив її подальшого розвитку, заперечував свою причетність до збройного протистояння на її території, вважаючи його виключно внутрішніми справами України, кваліфікуючи його як конфлікт між двома урядами. Саме існування українського радянського уряду використовувалось російською стороною для створення видимості невтручання у внутрішні справи України. Однак вимога зміни політичного курсу Директорії, саме і являло собою намаганням контролювати і підпорядкувати собі розвиток внутрішньої ситуації на її території.

5 січня В. Чехівський відправив уряду РСФРР чергову ноту, в якій констатував подальше зростання напруженості внаслідок продовження наступу збройних сил РСФРР і висунув пропозицію про відновлення переговорів на міждержавному рівні між УНР та РСФРР. Однак більшовицький уряд Росії залишив це звернення без відповіді, очевидно, намагаючись виграти час,

---

¹⁰ Винниченко В. Вказ. праця. — С. 206–207.

протягом якого зможе контролювати всю Наддніпрянську Україну і тим самим вирішити проблему¹¹.

9 січня Директорія надіслала свою відповідь на ноту голови зовнішньополітичного відомства РСФРР, в якій спростовувались заяви про непричетність радянської Росії до військових дій в Україні, ніби на її території воює виключно військо незалежного робітничо-селянського уряду України. Зокрема зазначалось, що ці військові частини є регулярним військом російської армії, яке складається переважно з китайців, латишів, мадярів та росіян і утримується за кошти уряду РСФРР. Українська сторона кваліфікувала подібні дії, як протиправні і визнавала їх втручанням у внутрішні справи українського народу, намаганням за допомогою багнетів встановити в Україні такий лад, який був би бажаним більшовицькому уряду Росії. В документі йшлося про право українського народу вільно розпоряджатися власною долею і прагнення мирного вирішення будь-яких конфліктів. Директорія вимагала в ультимативній формі протягом 48 годин відповісти на питання щодо припинення воєнних дій проти УНР і негайного виводу своїх військ з її території. З свого боку Директорія заявила про те, що в разі виконання оголошених нею умов уряд УНР готовий приступити до мирних переговорів і товарообміну¹².

Така конкретизація ситуації була необхідна Директорії, щоб довести державам Антанти, що УНР перебуває у стані війни з радянською Росією і бажанням отримання від першої технічної допомоги, а також з метою вплинути на власні військові частини, в яких починалось бродіння під впливом більшовицької агітації¹³.

Відповідь наркома Г. Чичеріна на ультиматум уряду УНР і цього разу не була оригінальною. Як і в попередніх заявах, більшовицький уряд наполягав на непричетності Росії до воєн-

¹¹ Соловійова В.В. Вказ. праця.

¹² Винниченко В. Вказ. праця. — С. 217.

¹³ Соловійова В.В. Вказ. праця.

них дій в Україні, вважаючи їх суто внутрішньою боротьбою, звинувачував українську сторону в наклепі. Проте, як заявлялось в ноті, «з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо вашим делегатам прибути в Москву, не дивлячись на те, що вашою останньою телеграмою, замість того, щоб іти назустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам оголошенням війни, ми лишаємось при нашій пропозиції, яка має на меті усунення сутички між Світською Росією та Україною»¹⁴.

Дипломатичне листування між урядами обох держав чітко виявило позиції і підходи обох сторін до вирішення українсько-російського конфлікту.

Незважаючи на проголошену більшовиками прихильність лозунгу про право націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, ліквідація української державності була ключовою передумовою для встановлення їхньої влади над всією територією колишньої Російської імперії. Для реалізації цієї задачі більшовики застосовували весь можливий спектр заходів від воєнних до дипломатичних. Аналіз політичних кроків обох сторін дозволяє не тільки розкрити стратегію та методи двох дипломатій, але й збагнути світоглядні засади на яких вони базувалися.

Навряд чи можна було вважати щирими і відвертими запевнення більшовиків, як і їхні демагогічні заяви про визнання незалежності, необхідності встановлення демократичного ладу і невтручання у внутрішні справи УНР. Реальний розвиток ситуації показали справжню ціну більшовицьким запевненням.

Єдиною формою влади, яку на справді визнавали більшовики, була лише диктатура їхньої партії. У ставленні до інших політичних партій більшовики вважали можливими контакти лише з тими, що стояли на платформі радянської влади і могли прислужитися в боротьбі за повалення існуючого в Україні ладу

---

¹⁴ Винниченко В. Вказ. праця. — С. 221.

(тобто йшлося про тимчасове співробітництво). При цьому більшовики наголошували на своєму лідерстві в процесі боротьби за радянську владу.

Що стосується порозуміння з українськими соціалістичними партіями демократичного напрямку, яких більшовики вважали «буржуазно-націоналістичними» й «контрреволюційними», то тут взагалі не могло бути будь-якого компромісу. Дії національно-демократичних українських кіл могли бути корисні більшовикам лише тимчасово в тактичному плані.

Ставлення більшовиків до проблем національно-державного відродження України обмежувалось лише голосливими заявами про визнання ними права на самовизначення. Реально більшовики вважали національне питання взагалі не настільки значущим в епоху прийдешньої світової соціалістичної революції та встановлення світової пролетарської комуни.

Слід зауважити, що більшовики вже не в перше використовували подібну тактику по відношенню до України. Підписавши в березні 1918 р. Брестський мирний договір з державами Четверного союзу і формально визнавши факт існування суверенної й незалежної Української Народної Республіки, більшовицький уряд Росії не збирався випускати Україну зі сфери своїх геополітичних та економічних інтересів.

Унікаючи звинувачень у порушенні умов миру, більшовики та радянський уряд РСФРР заявляли про свою непричетність до організації і підтримки антиукраїнських заходів і зображували справу таким чином, ніби наступаючим німецьким військам протистояли українські радянські військові формування. З метою політичного камуфляжу, було вирішено переформувати радянські військові частини на «український лад», а на провідні посади поставити осіб з українськими прізвищами.

Показовою обставиною діяльності більшовиків навесні 1918 р. була інспірація створення штучних окремих радянських республік на території України. Раніше керівні більшовицькі органи негативно ставились до утворення радянських формувань за економічно-територіальним принципом, вбачаючи в

цьому елементи сепаратизму і вважали Україну радянською республікою в складі загальноросійської федерації. Тактична хитрість полягала в тому, що проголошення окремих територій України самостійними радянськими республіками на весні 1918 р., в умовах протидії більшовиків наступаючим німецьким військам, виключало можливість звинувачень РСФРР в порушенні брестських угод. Так, зокрема, Донецько-Криворізька республіка, яка була створена і перебувала раніше у складі РСФРР, в нових умовах проголошувалась автономною частиною України. Так само, як в кінці 1918 р., з території РСФРР в Україну надсилались зброя, боєприпаси, військові інструктори, фінансові кошти тощо.

З травня по жовтень 1918 р. у Києві тривали українсько-російські мирні переговори, метою яких було вирішення на вищому міждержавному рівні нагальних питань двостороннього співіснування. Однак, в першу чергу внаслідок непоступливої позиції повноважних представників РСФРР, які навмисне зволікали справи переговорів, вони, за винятком укладення умов перемир'я і декількох угод не привели до головної мети — укладення мирного договору, встановлення державних кордонів і тим самим остаточного визнання незалежності України.

Проте, не маючи можливості легальної боротьби за владу в Україні протягом дії Брестського миру, більшовицький уряд РСФРР не полишав зазіхань на Україну, висуваючи на перший план подальшої боротьби за владу військовий чинник. Саме в нейтральній зоні поблизу кордону ще з літа йшло формування радянських військових частини, які з денонсацією брестських угод були трансформовані в українські радянські повстанські дивізії, що слухний час повели боротьбу за встановлення в Україні радянської влади.

Щодо Директорії і представників українського уряду, які в переважній більшості були вже при владі за часів Центральної Ради, слід зазначити, що вони, почасти в наслідок особистих поглядів, або світоглядних переконань виявились нездатними засвоїти уроки попереднього правління, зокрема в протиборстві з прорадянськими силами в Україні.

Взявши на озброєння попередній досвід, коли 9 лютого 1918 р. УНР уклала Брестський мирний договір з державами Четверного союзу і тим самим отримала надійну опору своїй владі в Україні в особі німецьких та австро-угорських військ, так і тепер Директорія, усвідомлюючи неспроможність самотійно протистояти більшовицькій агресії, змушена була шукати союзників.

До того ж національна демократія, яка одноставно підтримувала курс на незалежність УНР, так само, як і в попередні етапи Української революції, була поділена на окремі табори, що мали протилежні погляди щодо внутрішньої політики і зовнішньополітичної орієнтації України. Праві та центристи бачили її демократичною республікою Європейського рівня, тоді як ліві прагнули побудувати соціалістичну державу на основі класового принципу, за прикладом радянської Росії¹⁵.

Через складну міжнародну ситуацію УНР опинилась у ворожому оточенні: на заході польська армія, ведучи війну з Західноукраїнською Республікою, намагалась просуватися вглиб території України. Румунія анексувала Бесарабію, на узбережжі Чорного моря висадився десант Антанти, на південному сході активізувались частини Донської та Добровольчої армій, а найбільш активними були дії прорадянських сил, інспірованих і безпосередньо підтримуваних урядовими і партійними інституціями РСФРР.

Недолугість українських керманців у визначенні зовнішньополітичного курсу УНР, що вони, будучи нездатні усвідомити всю небезпечність війни з РСФРР, намагались одночасно вести переговори між урядами більшовицької Росії та Антантою. Остання виступала за відновлення єдиної Росії, підтримувала антибільшовицькі сили на її території, тому вбачала в політиці Директорії різновид більшовизму і «сепаратизму».

Проте, провідники УНР все ж таки сподівались отримати від Антанти допомогу у протиборстві з прорадянськими силами в

¹⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 років — С. 23.

Україні. Оголошуючи свої звернення до всіх воюючих і нейтральних держав, до народів всього світу та їх урядів, Директорія наголошувала на своїй прихильності миролюбному зовнішньополітичному курсу, закликала до підтримання добросусідських відносин з іншими народами і сподівалась завдяки цьому отримати міжнародне визнання. Зокрема, заявлялось, що «свободолюбні і демократичні правительства народів світу цілком зрозуміють прагнення українського народу і виявлять природну готовність допомогти йому закінчити державну будову молодій Українській Народній Республіці»¹⁶.

Тому намагання керівників УНР пошуку компромісу між лівими та правими у внутрішньому житті, нездатність чітко визначитись з зовнішньополітичними пріоритетами, загравання з європейськими країнами-переможницями у світовій війні, з метою визнання ними суверенітету УНР, сподівання в отриманні їхньої допомоги на шкоду консолідації власних сил і пошуку внутрішніх ресурсів у протистоянні з більшовиками зазнали в подальшому краху.

Однак, незважаючи на таку двоїстість політики, під тиском голови уряду В. Чехівського Директорія санкціонувала відправку до Москви надзвичайної дипломатичної місії для проведення мирних переговорів, на утримання якої було виділено 120 тис. крб.¹⁷.

Таким чином попри фактичний стан війни з РСФРР, Директорія не полишала надії на дипломатичне врегулювання конфлікту. Переговорна позиція України виглядала наступним чином: Директорія погоджувалась на збереження радянської влади в Україні, за умови забезпечення належного представництва в

---

¹⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 2. — К., вид.-во ім. Олени Теліги. — К., 2006. — С. 380.

¹⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х т. — Т. 1. — К., вид.-во ім. Олени Теліги. — К., 2006. — С. 10.

радах українського селянства і була готова підписати військово-економічний союз з РСФРР аби виступити єдиним фронтом проти підтриманого Антантою білогвардійського руху. Натомість вимагала від російської сторони припинення наступу Червоної армії на територію України, визнання незалежності УНР на чолі з тією владою, яку визначить з'їзд рад — Трудовий конгрес в термінології Директорії¹⁸.

11 січня 1919 р. українська делегація відбула до Москви. Але російська сторона вдалась до перевіреної тактики навмисного затягування переговорного процесу. В умовах подальшого наступу радянських військ на територію України, більшовицьке керівництво не поспішало полагоджувати конфлікт політичними засобами, сподіваючись, що найближчим часом справу буде вирішено воєнною силою.

17 січня розпочалися переговори між дипломатичною місією Директорії та представниками РНК РСФРР і ЦК РКП(б). УНР представляли голова місії С. Мазуренко та український есер М. Полоз, російський уряд — нарком закордонних справ Г. Чичерин та його заступник Л. Карахан, ЦК РКП(б) — Д. Мануїльський

Вже перше засідання мирної конференції показало, що конструктивного діалогу не буде. Адже сторони виходили з діаметрально протилежних підходів. Директорія трактувала даний конфлікт як зовнішній українсько-російській, прекрасно розуміючи штучність радянської української державності, тоді як більшовики виходили з позиції, що даний конфлікт є внутрішньо-українським і пропонували своє посередництво в якості нейтральної сторони. Отже, від початку російська сторона фактично саботувала переговорний процес.

Відкриваючи засідання Д. Мануїльський відразу наголосив, «що роботу даної наради треба розглядати, як угоду двох керуючих політичних партій в урядах республік Російської і Української», що викликало протест з боку української сторони,

¹⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років... — С. 22.

яка представляла уряд УНР і вимагала для переговорів представника з аналогічними повноваженнями¹⁹. Зрештою це непорозуміння було залагоджено, але на вимогу С. Мазуренка зупинити просування російських військ в глиб України, представники Росії заявили, що не мають ніякого стосунку до цих військ і їхній наступ «відбувається не за наказом російського уряду». Війська на території України російська сторона трактувала як українських повстанців, а «що стосується участі у повстанському русі деяких радянських працівників, то вони є безумовно українськими, яким Радянська Росія надала прихисток від переслідувань гетьманського уряду». І взагалі російська сторона заявила, що немає жодного бажання втручатися у внутрішньоукраїнські справи. При цьому уряд Директорії звинуватили у пособництві перебуванню на українській території військових формувань генерала Корнілова, що діяли на Дону та відсутності протидії висадці англійського десанту в Одесі.

Українські представники заявляли, що в основу мирної угоди між Директорією і РСФФР мають бути покладені три принципи: 1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР; 2) невтручання РСФФР у внутрішні справи України; 3) чітка позиція РСФФР щодо діючих на території України «повстанських військ». Тільки за таких умов український уряд міг гарантувати, що не дозволить формування і перекидання через свою територію ворожих щодо радянської Росії військ²⁰.

Особлива складність переговорного процесу полягала в тому, що питання делімітації кордонів в ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р. не було остаточно вирішено, а за нових обставин не визнавалися російською стороною. На запит Д. Мануїльського: «як буде український уряд вести боротьбу з контр-революцією всередині і чи має наміри продовжувати

---

¹⁹ *Симоненко Р.Г., Ресет О.П.* Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.) Збірник документів. — К., Інститут історії України НАН України. — 1996. — С. 31–32.

²⁰ Там само. — С. 33–34.

боротьбу з контрреволюцією на Дону в у разі вигнання контрреволюційних банд з території України», С. Мазуренко відповів, що далі визначених кордонів українська армія не піде. Але українська сторона готова «разом виробити особливий, що не підлягатиме розголосу, план боротьби з ворогами революційної демократії». Аналогічне питання російської сторони щодо намірів українського уряду боротися з контрреволюцією в Криму, викликало досить іронічну відповідь С. Мазуренка. Голова української делегації наголосив, що таке можливо, тільки в разі, якщо радянська Росія визнає приналежність Криму до України. Зрештою, вся дискусія завершилася попередженням Д. Мануїльського, «що розмови про кордони України взагалі, і про Крим зокрема не на часі»²¹.

Отже, як бачимо вихідні позиції сторін не залишали місця для конструктивного діалогу у військово-політичній сфері. Більшовики нівелювали всі існуючі попередні домовленості. А окремі випадки, як-то питання кордонів, взагалі мали на меті всіляко затягнути час і відволікти увагу від суті проблеми.

Спроби С. Мазуренка зробити акцент на ідеологічній спорідненості влади РСФРР і УНР розбивалася об світоглядну прірву, що пролягала між більшовиками і українськими «лівими», де перші виступали спадкоємцями російських імперських традицій, для яких будь-який національно-визвольний рух становив потенційну небезпеку. РСФРР від початку не розглядало уряд Директорії як рівноцінного партнера.

Більшовицькі представники не просто тиснули на українську делегацію, яка внаслідок воєнних дій, мала обмежені можливості для консультації з міністром закордонних справ УНР у Києві, але й намагалися їх деморалізувати. Напередодні чергового засідання в ніч з 27 на 28 січня в готелі «Красний флот» було здійснено спробу зробити обшук у кімнатах, де зупинилася українська делегація. І хоча наступного дня Д. Мануїльський приніс офіційні вибачення і назвав цей інцидент прикритим

²¹ Там само. — С. 37–38.

непорозумінням, та запевнив, що в подальшому більше такого не трапиться загальна атмосфера була напруженою.

Ще одним з методів затягування переговорів була пропозиція РСФРР виступити єдиним фронтом проти Антанти. По-перше, це було не вигідно для української сторони, адже тоді вона залишалась один на один з радянською Росією. По-друге, зміна формату переговорів вимагала розширення мандату повноважень української місії, а отже — консультацій з урядом у Києві. Намагаючись продемонструвати «добру волю», повноважні представники РСФРР як «нейтральної сторони» запропонували свою допомогу у доправленні кур'єра до Києва²². Але це була лише частина гри.

Для посилення тиску на дипломатичну місію УНР на засіданні 1 лютого було об'явлено про приїзд представників радянського уряду і ЦК УКП, які не були схильні до переговорів з Директорією. Вони наголошували, що українські есери почали активно об'єднуються з комуністами, отже «сили Директорії з кожним днем зменшуються, то об'єднання з нею лише послабить військову міць української радянської армії»²³. Також представники російської сторони повідомили, що кур'єр, «відправлений з Гомелю, і пропущений на паротязі під білим прапором в Дарницю, не міг проїхати далі, оскільки, за кожної спроби просунутися далі, його обстрілювали війська Директорії ураганним вогнем». Наскільки це було правдою сказати важко.

З одного боку російська сторона в особі Д. Мануїльського вимагала від української делегації негайно перейти до напрацювання умов перемир'я, тоді як Красін висловлював сумніви «у можливості перемир'я за відсутності гарантії виконання воюючими сторонами договору про припинення вогню»²⁴. Голова делегації РСФРР Д. Мануїльський продовжував нав'язувати

---

²² Там само. — С. 53–56.

²³ Там само. — С. 58.

²⁴ Там само. — С. 59.

українським представникам вимоги щодо здійснення Директорією принципів радянської влади.

Отже, в умовах цейт-ноту і неможливості зв'язатися з керівництвом для того, аби узгодити позиції більшовики методично дотискали українську делегацію аби вона підписала угоду на вигідних для РСФРР умовах. Зрештою українська делегація пристала на посередництво РСФРР у переговорах між двома українськими урядами, а також прийняла чотири умови більшовиків: 1) визнання Директорією влади рад в Україні; 2) визнання нейтралітету України з активним захистом від всякого іноземного втручання; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир'я на час мирних переговорів²⁵.

Із заняттям Києва більшовиками і від'їздом Директорії до Вінниці 2 лютого 1919 р. стало очевидним безперспективність ведення переговорів. Українська армія була безсила перед наступом Червоної армії, що і було головним аргументом представників більшовицького уряду РСФРР на переговорах. Тоді як відсутність безпосереднього зв'язку між українською місією і Директорією призвели до того, що переговори зайшли у глухий кут.

6 лютого голова РНК, нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський звернувся до Директорії з пропозицією перенесення переговорів з Москви до Харкова і ведення їх вже не з представниками РСФРР, а з радянським урядом України. Однак керівники УНР вважали в такій ситуації більш перспективними переговори з державами Антанти. 10 лютого українсько-російські переговори в Москві були остаточно припинені.

Українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах жорсткого протистояння двох політичних напрямків: українського — національно-державницького і російського — великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті.

Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії. Отже, маючи істотний

²⁵ Там само. — С. 61.

інтерес в поширенні своєї влади і комуністичних ідей, подеколи шляхом їх прямого експорту на територію інших держав, зокрема України, більшовицький уряд РСФРР здійснював жорстку політику, переслідуючи власні великодержавні амбіції щодо відродження нової імперії у більшовицькому форматі.

Директорія очолила збройне повстання проти гетьманського режиму, прийшовши до влади в складний період геополітичних змін, по суті опинилась між головних центрів «гравітації» у Східній Європі — Антантою, РСФРР чи «білою» Росією, жоден із яких не відзначався прихильністю до української державності.

Провідники УНР, будучи прихильниками соціалістичних ідей, не усвідомлюючи всю небезпечність радикального крила комуністичної ідеології в особі більшовизму, в зовнішній політиці притримувались концепції нейтралітету, що по суті була проявом нерішучості і не захищала інтересів України.

Відсутність єдиного погляду на пріоритети у міжнародній сфері, військове протиборство всередині країни справили свій вплив на двозначність зовнішньої політики Директорії взимку 1918 — на початку 1919 рр. Український уряд намагався одночасно вступати в переговори з РСФРР, яка воєнними засобами прагнула встановлення радянської влади в Україні та Антантою, у якої вона сподівалась отримати допомогу в боротьбі з більшовиками.

Подібний двоїстий курс лише ускладнив стосунки Директорії з обома центрами сили, не допомігши ані попередити агресію з боку РСФРР, ані забезпечити дипломатичне визнання УНР Антантою.

В умовах збройного конфлікту на території України, коли Червона армія все далі просувалась її територією, вступивши в переговорний процес з представниками більшовицького уряду РСФРР, Директорія не мала чітко визначеної лінії щодо їх ведення. Оголошення ж УНР війни радянській Росії саме в час переговорів було не військово-стратегічним маневром, а суто політичним кроком і мало на меті продемонструвати світові більшовицьку агресію проти незалежної УНР.

Однак, навряд чи можна закидати більшовицькому керівництву РСФРР в порушенні тогочасних норм міжнародного права. В умовах глобальних геополітичних змін, викликаних зрушеннями, що спричинила Перша світова війна, бурхливих революційних подій і громадянської війни, в Україні відбувалась запекла боротьба за владу політичних сил, ідеологій і державотворчих напрямів, життєздатність яких продемонстрував подальший розвиток подій. Адже на руку більшовикам зіграв і той факт, що на відміну від УНР доби Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР періоду Директорії не мала на той час міжнародного визнання.

Комісії Трудового Конгресу України (1919 р.): формування та діяльність

Революційний представницький орган — Трудовий Конгрес України (далі — ТКУ або Конгрес), який був скликаний після повалення режиму Павла Скоропадського відіграв важливу роль у відновленні Української Народної Республіки. ТКУ ратифікував Акти об'єднання УНР і ЗУНР й, ухваливши Закон про тимчасову владу, легітимізував правління Директорії. Конгрес був змушений перервати свої пленарні засідання внаслідок більшовицького наступу на Київ. В історіографії української революції розглядається виключно «київський» етап діяльності ТКУ¹. Натомість про подальший політико-правовий статус цього представницького органу, державну діяльність та долю його депутатів відомо небагато.

Грунтовніше дослідження історії діяльності ТКУ є важливим з точки зору узагальнення традицій українського парламентаризму в добу Української революції. У статті спробуємо розглянути діяльність комісій ТКУ та їх роль у функціонуванні системи влади в УНР у 1919 р. Джерелами до вивчення питання є окремих архівний фонд Культурно-просвітницької комісії в Центральному державному архіві вищих органів України², пе-

---

¹ Див. наприклад: Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк та ін. / НАН України. Інститут історії України. — Кн. 2. — К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2012. — С. 15–17.

² ЦДАВОУ, ф. 3643 (Культурно-просвітна комісія Трудового Конгресу УНР, м. Вінниця), оп. 1, спр. 1 (Проекти законів петлюрівської Ради Міністрів про тимчасові штати українських духовних консисторій, про асигнування на боротьбу з хворобами, утримання початкових шкіл та

Олег Павлишин

ріодика революційної доби, спогади українських діячів та спеціальна наукова розвідка Степана Сірополка³.

У другому пункті ухваленого ТКУ 28 січня 1919 р. «Закону про тимчасову владу в У. Н. Р.» йшлося: «Зважаючи на загрожуєчи внутрішнє й зовнішнє положення нашої Республіки, засідання свої припинити, виділивши зі свого складу комісії з законодавчими і контрольними функціями, які мають розробити законопроекти для слідуєчої сесії Трудового Конгресу, а також допомагати Правительству в оздоровленні адміністративного апарату всеї республіки від контрреволюційних і антидержавних елементів. Повинні бути утворені комісії: 1. По Обороні держави; 2. Земельна; 3. Бюджетова; 4. Закордонних Справ; 5. Харчових Справ і 6. Культурно-Освітня.

Склад комісії укладається шляхом виборів на підставі пропорційного представництва від усіх фракцій Конгресу — 1 представник від 15 членів Конгресу. Поділ по окремих комісіях і вироблення порядку робіт встановлюється на спільних зборах всіх обраних до комісій депутатів»⁴.

Сергій Єфремов писав, що роль комісій ТКУ «обмежується виготовуванням законопроектів до дальших сесій Конгресу»⁵.

охорону пам'ятників церковної старовини та листування з міністерствами по цим питанням).

³ *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу (На основі архівних матеріалів) / Степан Сірополко // Альманах Дніпро / За редакцією Волод. Дорошенка. — Львів, 1939. — С. 59–63.

⁴ *Костів К.* Конституційні Акти відновленої Української Держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. — Торонто, 1964. — С. 175; Трудовий конгрес. 28 січня // Нова Рада. — Київ, 1919. — 29 (16) січня. — № 20. — С. 3.

⁵ № 263. По Конгресі // *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У двох томах. Т. 2. 9 травня 1918–30 травня 1920 рр. / Сергій Єфремов / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліцак, В. Бойко, В. Скальський. К.: Дух і Літера, 2014. — С. 336–337.

Втім, слід додати, що комісії, окрім законопідготовчих, мали ще й контрольні функції⁶.

Список членів комісій, яких обрали фракції Конгресу, оголосили на останньому пленарному засіданні 28 січня 1919 р. Наступного дня о 11.00 відбулося загальне засідання членів комісій для організації та початку роботи⁷.

29 січня 1919 р. 30 депутатів обраних ТКУ розподілилися по 6 галузевих комісіях. До комісії оборони увійшли: Мацюк (голова), Сергій Бачинський, Осип Устиянович, Іван Калинович, Микола Любинський, Іван Паливода, Михайло Коломиєць, Василь Строменко, Голий.

Земельна комісія: Назар Петренко (голова), Бабій, Роман Яросевич, Петро Шекерик-Доників, Гриць Дувіряк, Юрій Лисан, Андрій Лещенко, Іван Паливода, Д. Сухенко, Осип Безпалько, Грузинець.

Бюджетна комісія: Чайківський (голова), Бабій, С. Бачинський, О. Безпалько, І. Косенко, Іоанікій Шимонович.

Комісія закордонних справ: С. Бачинський (голова); І. Калинович, І. Паливода, В. Стороженко, І. Шимонович, Р. Яросевич;

Харчова комісія: Мельник (голова), Блохін, Грузинець, Г. Дувіряк, І. Косенко, Ю. Лисан, Д. Сухенко, О. Устиянович, П. Шекерик-Доників,

Культурно-просвітня комісія: Євген Вировий (голова), Андрій Лещенко (заступник «товариш» голови), І. Калинович (секретар), Іларіон Коваленко, Михайло Коломиєць, Петро Куцяк (Чалий), Ю. Лисан, Микола Любинський, Трешевський, і П. Шекерик-Доників⁸.

---

⁶ *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 59–63.

⁷ Трудовий конгрес. 28-го січня // Нова Рада. — 1919. 30 (17) січня. — № 21. — С. 3.

⁸ Комісії Трудов. Конгресу // Нове Життя. — Станиславів, 1919. — 1 марта. — Ч. 48. С. 2; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Ч. I: Центральна рада — Гетьманщина — Директорія / Ісаак Мазепа. —

Олег Павлишин

Налічуємо в складі комісії восьмеро депутатів від ЗУНР. Гриць Дувіряк, Іван Калинович, Тимотей Старух, Осип Устіянович, Петро Шекерик-Доників та Роман Яросевич представляли Галичину; Осип Безпалько та Юрій Лисан — Буковину.

Евакуація українського керівництва з Києва розпочалася ще під час роботи ТКУ — 27 січня 1919 р.⁹ Після завершення пленарного засідання більшість делегатів Конгресу виїхали з Києва спеціальним потягом. В українській столиці на деякий час залишилася працювати Президія ТКУ, як постійно діюча інституція, комісії, та ті депутати, котрі мешкали в місцевостях, захоплених на той час більшовиками¹⁰.

Відомо, що до Президії ТКУ увійшли наддніпрянець Дмитро Одрин (УПС-Р) та галичани Семен Вітик (УСДП) і Тимотей Старух (УНДП); до Секретаріату — Сергій Бачинський (УПС-Р, Селянська Спілка), Віктор Злотчанський (УСДРП), Ісаак Биск російський соціал-демократ, Л. Гаврилюк (російський соціаліст-революціонер) та С. Воропай (соціаліст-самостійник). Втім, фактично, на всіх засіданнях пленарної сесії у Києві головував соціал-демократ С. Вітик¹¹. Президія ТКУ відала фінансовими справами Конгресу, працювала разом з комісіями й повинна

[Мюнхен]: Прометей, 1950. — С. 97; *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 60. Ісаак Мазепа та станицявський часопис, з незначними розбіжностями, вказують головно прізвища членів комісії, рідше — ініціал імені. Окремі імена встановлено за іншими джерелами — *О.П.*

⁹ *Завадський В.* Евакуаційний профіль / Віктор Завадський // Календар-Альманах Дніпро на звичайний рік 1929. Річник VI-й. Львів: Накладом Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928. — С. 59.

¹⁰ Трудовий Конгрес. В комісіях Трудового Конгресу // Республіканські Вісти. — Вінниця, 1919. — 2-го лютого. — Ч. 50. — С. 2.

¹¹ *М. Ч.* Десять днів у Києві в січні 1919 р. Споми́ни з Трудового Конгресу / Микола Чубатий // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — Ч. 6. — С. 4; Трудовий Конгрес 1919 // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. — Львів, 2000. — Т. 9. — С. 3271.

була, за сприятливих умов, скликати в порозумінню з урядом другу сесію ТКУ, а перед тим наради його членів¹². Згідно архівних матеріалів, ще 4 лютого 1919 р. Президія діяла в Києві¹³, й незабаром разом з урядом переїхала до Вінниці, яка ненадовго стала центром українського політичного життя¹⁴. Сюди ж перебралися й члени комісій.

4 лютого 1919 р. С. Бачинський («Президент») та В. Злотчанський («Секретар») від імені Президії ТКУ письмово звернулася до голови Культурно-просвітньої комісії з проханням протягом доби надати до канцелярії наступну інформацію: склад комісії (список членів); місце засідань; дні і години проведення засідань¹⁵.

Керівництво УПС-Р 9 лютого 1919 р. ухвалило спеціальну резолюцію щодо участі членів партії в комісіях ТКУ. Резолюція відзначала, що есери можуть залишатися на своїх місцях «для контрольної і законопідготовчої роботи». Однак членам комісій від УПС-Р не дозволялося займатися політичною роботою і виступати з відповідальними заявами політичного змісту¹⁶. У Вінниці кілька членів комісій були відізовані Центральними Комітетами своїх партій¹⁷.

Комісії ТКУ в ширшому складі у Вінниці найбільш працювали інтенсивно, розглядаючи представлені міністерствами законопроекти¹⁸. Сюди приїхало близько двадцяти членів комі-

---

¹² В Трудовому Конгресі // Українське Слово. — [Кам'янець-Подільський], 1919. — 31 липня. — Ч. 5. — С. 3.

¹³ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁴ Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. I. — С. 96.

¹⁵ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁶ З партійного життя. Резолюція відносно членів партії в комісіях Трудового Конгресу // Трудова Республіка. — Вінниця, 1919. — 13 лютого. — № 13. — С. 4.

¹⁷ В Трудовому Конгресі // Українське Слово. 1919. — 31 липня. — Ч. 5. — С. 3.

¹⁸ Іван М-ий. Конгрес Трудового Народу України // Україна. — [Кам'янець-Подільський], 1919. — 15(2)–16(3) листопада. — Ч. 91. — С. 12.

Олег Павлишин

сій¹⁹. Засідання відбувалися у непристосованих умовах — у залізничних вагонах.

Під час роботи ТКУ в Києві парламентарії погодилися, що, за існуючих обставин, Україна потребує не Установчих Зборів, а ефективно діючого законодавчого органу. Спеціальна підкомісія займалася підготовкою положення про вибори до «Всенародного парламенту Великої Соборної Української Національної Республіки». Вибори передбачалося оголосити після другої сесії ТКУ. На цій же сесії планувалося ухвалити низку законопроектів, які почали готувати комісії Конгресу²⁰. На підготовку відповідних законопроектів до другої сесії комісіям надали близько місяця часу. Кожна комісія мала автономно працювати в сфері своєї компетенції. Об'єднані зібрання всіх комісій планували провадити у виключних випадках²¹.

Найбільше відомо про діяльність Культурно-освітньої комісії ТКУ. Її компетенція поширювалася на центральні та місцеві органи Міністерства освіти, Міністерства культів, Міністерства здоров'я і опікування, Головного управління преси та інформації й на просвітні відділи Міністерства військових справ, Міністерства шляхів і Міністерства земельних справ²².

Перше засідання комісії відбулося 30 січня у Києві — останнє 10 березня 1919 р. Згідно документів, з 1 лютого по 1 березня 1919 р. відбулося 20 засідань комісії, на яких розглянули 67 питань. Розподіл цих питань, згідно компетенції міністерств, мав такий вигляд: Міністерство освіти — 41 питання; Управління преси — 5; Міністерство здоров'я — 3; Міністерство земельних справ — 1; решта розглянутих питань — кваліфі-

¹⁹ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. I. — С. 97.

²⁰ Трудовий Конгрес. Всенародній парламент У. Н. Р. // Республіканські Вісти. 1919. — 2-го лютого. — Ч. 50. — С. 2.

²¹ Трудовий Конгрес. В комісіях Трудового Конгресу // Там само.

²² *Сірополько С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 60.

ковані як «різні»²³. Подібним чином комісія розглянула представлені міністерствами законопроекти: Міністерство культури — 3; Міністерства преси — 2; Міністерства освіти — 1; Міністерства здоров'я — 1²⁴.

На першому засіданні було присутні шестеро членів комісії з десяти. Усі подальші засідання відбувалися в присутності трьох, або двох членів: голови Євгена Вирового та секретаря Іларіона Коваленка. Галичанин Іван Калинович, якого обрали секретарем незабаром після першого засідання виїхав на територію ЗУНР. Андрій Лещенко залишився в окупованому більшовиками Києві, а окремі члени комісії, зокрема, Микола Любинський, попросту саботували її роботу²⁵. Серед документів є заява Петра Куцяка з Ольгопіля, який прохав комісію надати йому відпустку на кілька днів, у зв'язку його поїздкою на Поділля для «ліквідації службових справ і відчиту перед виборцями»²⁶. 30 січня 1919 р. до комісії звернулася листом Управа Центрального українського кооперативного комітету (А. Литвиненко, Ол. Ночвин) з пропозицією включити до складу комісії своїх представників²⁷. Немає інформації, чи це було здійснено.

На своїх перших зборах члени комісії обговорили питання законотворчої процедури. Депутати намагалися з'ясувати як повинні готуватися законопроекти, які подавали міністерства на ухвалу Директорії. Було незрозумілим — чи комісії повинні розглядати законопроекти після ухвалення Директорією і з своїми зауваженнями представляти на затвердження ТКУ, чи документи мали розглядатися комісіями, ще до ухвали Директорії. Вважаючи це питання принциповим, яке повинно цікавити

---

²³ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

²⁴ Там само, арк. 44, 58.

²⁵ *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 60.

²⁶ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

²⁷ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

Олег Павлишин

усі комісії, Культурно-просвітня комісія у письмовому вигляді передала на розгляд Пленуму всіх комісій і Президії Конгресу²⁸.

На першому засіданні комісія ухвалила звернення до Міністерства освіти з проханням подати звіт про свою діяльність та стан освіти в Україні. Вищі посадовці міністерства, серед них заступники міністра Ю. Щириця та П. Холодний не раз брали участь у засіданнях комісії. У роботі комісії брали участь і представники учительських організацій. На п'ятому засіданні 9 лютого 1919 р. у Вінниці, були представники від учительських спілок: С. Русова (Всеукраїнська Учительська Спілка), Озерянський (Подільська Учительська Спілка) та Богуславський (Вінницька Учительська Спілка)²⁹. Софія Русова з цього приводу згадувала, що у лютому–березні 1919 р. вона працювала в Міністерстві освіти, апарат якого на початку березня переїхав з Вінниці до Кам'янка на Поділлі, а наприкінці березня був евакуйований до Рівного³⁰.

22 лютого 1919 р. Культурно-просвітня комісія отримала на розгляд 20 законопроектів. Серед них: «Про перехід з вищої початкової школи і вищої початкової школи до відповідних класів існуючих середніх шкіл»; «Про відміну іспитів при з російської мови при вступі до середніх шкіл, скасування обов'язкового викладання по всіх школах, класах та курсах російської мови, літератури, історії та географії та запровадження обов'язкових іспитів з української мови, літератури, історії та географії»; «Про гімназії (курси) для дорослих з українською мовою викладання»; «Про встановлення особливих комісій при державних університетах для проведення іспитів»; «Про деякі зміни в службових правах вчителів середніх шкіл»; «Про штати бурс при українських хлоп'ячих та дівочих середніх школах»;

²⁸ Там само, арк. 4.

²⁹ *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 60.

³⁰ *Русова С.* Мої спомини / Софія Русова. — Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. — С. 219–221

«Про перетворення кадетських корпусів»; «Про наділення шкіл землею»; «Про відкриття вищих комерційних шкіл в Києві, Одесі та Кам'янці» тощо³¹.

Відомо, що у затвердженому Директорією Законі від 24 лютого 1919 р. «Про управління освітою в Українській народній Республіці» були враховані усі поправки Культурно-просвітньої комісії³². Слід зауважити, що за питання освіти у складі Директорії відповідав Федір Швець³³.

До комісії зверталися з місць працівники освіти. Серед документів комісії зберігся лист, вчителя Першої семінарії у Вінниці Івана Пилиповича Филипчика*. У листі педагога йшлося: «Прохання. Працюю над складанням шкільних українських книжок. Першу часть Історії укр[аїнської] літератури віддав проф. Сушицькому для друку. Складаю часть II, котру думаю скінчити при кінці квітня. Нестає мені паперу, сам при теперішніх моїх способностях не можу накупити. Прошу о підмогу натурою (папером і перами). Если дістану п'ятилітні додатки віддам з подякою»³⁴.

13 лютого 1919 р. Міністерство культів надіслало на розгляд Культурно-просвітньої комісії копію законопроекту «Про тимчасові штати українських православних Духовних Консисторій»³⁵.

Три засідання комісія присвятила розгляду діяльності Головного управління преси та інформації (керівник — галичанин Осип Назарук), головним чином діяльності Інформаційного

---

³¹ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 40–40 зв.

³² *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 61.

³³ *Русова С.* Мої спомини. — С. 220.

* Филипчик Іван (1871–1945) педагог і письменник, громадський діяч в Галичині. Співзасновник музею «Самбірщина», автор праць з історії українського шкільництва першої половини XIX ст.

³⁴ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 56.

³⁵ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

Олег Павлишин

бюро та його філій на місцях. Критикуючи діяльність останнього, члени комісії вказали, що У Бюро відсутня програма діяльності, а філії підтримують зв'язків з центральним органом й не координують свої діяльності з місцевими культурно-освітніми організаціями та органами місцевого самоврядування. Комісія звернула увагу на брак інформації про Україну за кордоном. Унаслідок, 24 лютого 1919 р. на розгляд комісії був поданий законопроект Головного управління преси та інформації про утворення Закордонного відділу управління в Берні й філій у 17 європейських столицях³⁶.

На двох засіданнях з представником Міністерства земельних справ, комісія з'ясувала, що останнє не має плану діяльності й не володіє інформацією про кількість сільсько-господарських шкіл. Стан таких шкіл комісія кваліфікувала, як безпорадний — шкіл мало, середніх хліборобських лише дві. Діти вступають у них неохоче, бо після завершення навчання, не можуть як слід використати набуті у цих школах знання³⁷.

Не усі міністерства погоджували законопроекти з галузевими комісіями. 26 лютого 1919 р. Культурно-просвітня комісія письмово звернулася до Президії, повідомивши, що «деякі Міністерства, не зважаючи на розпорядження Директорії, подають свої законопроекти до Ради Міністрів, обминаючи відповідні Комісії Трудового Конгресу»³⁸. Тому комісія пропонувала Президії ТКУ звернути увагу Директорії і усіх комісій на цей факт, запропонувавши останнім, відхиляти усі закони, які не пройшли відповідної процедури³⁹. Наступного дня Президія відповіла Культурно-просвітній комісії листом, в якому прохала конкретизувати наведену інформацію⁴⁰.

---

³⁶ Сірополко С. Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 62.

³⁷ Там само. — С. 62.

³⁸ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 49.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. — Арк. 50.

Культурно-освітня комісія виступила з ініціативою у своїй галузі. Зокрема за зверненням комісії Рада Народних Міністрів ухвалила призначити 150 000 карбованців на допомогу школам міста Проскурова, які стали жертвами єврейського погрому, й звільнити їх від оплати на навчання у другому півріччі 1919/20 навчального року⁴¹.

С. Сірополко проаналізувавши протоколи Культурно-просвітньої комісії, зауважив, що вона брала на себе й виконавчі функції. Цей факт він пояснив тим, що у той час на місцях бракувало відповідних людей для вирішення того чи іншого питання. Зокрема, на засіданні 8 лютого членові комісії І. Коваленкові доручили здійснити ревізію шкіл у Вінниці та Жмеринці й подати комісії інформацію про стан педагогічної роботи й, зокрема, національного виховання. На засіданні 11 лютого І. Коваленко доповів, що національне виховання у навчальних закладах, які він відвідав, не є на відповідному рівні⁴². 10 березня 1919 р. Комісія ухвалила рішення надрукувати популярне видання поезій Шевченка для безплатного укомплектування усіх народних шкіл, бібліотек та читалень⁴³. Усього за даними С. Сірополка відбулося близько 25 засідань комісії⁴⁴.

Члени Культурно-просвітньої комісії діяли й поза нею. 16 лютого вони брали участь у нараді відносно штатів середніх шкіл; 23 лютого готували інструкцію щодо іспитів на учительське звання; 28 лютого брали участь у нараді представників Інформбюро УНР. За лютий 1919 р. відвідали два вищих навчальних заклади, початкову школу та залізничну школу (20 лютого); 26 лютого відвідали Першу і Другу вчительські семінарії⁴⁵.

---

⁴¹ *Сірополко С.* Діяльність Культурно-освітньої Комісії Трудового Конгресу. — С. 62.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 62.

⁴⁴ Там само. — С. 60, 63.

⁴⁵ ЦДАВОУ, ф. 3643, оп. 1, спр. 1, арк. 58.

Олег Павлишин

На початках праці комісій уряд намагався сприяти їх роботі. У другій половині лютого 1919 р. Канцелярія Міністерства внутрішніх справ УНР повідомила Президію ТКУ, що представники цивільної влади на місцях отримали розпорядження, щоб вони і підлеглі їм органи допомагали членам ТКУ в їхній політичній діяльності⁴⁶. Діяльність робочих структур була підтримана фінансово. 3 березня 1919 р. Директорія затвердила ухвалений Радою Народних Міністрів «Постанову про асигнування в розпорядження Президії Трудового Конгресу з коштів Державної Скарбниці 503.600 гривень». Постановою було встановлено добову платню членам Президії та комісій ТКУ у розмірі 50 карбованців на добу; надання одноразової допомоги у розмірі 1000 карбованців тим родинам вказаних членів ТКУ, котрі за політичних обставин не мали змоги повернутися в місцевості зайняті ворогом. У випадку, коли член Конгресу працював на урядовій посаді, він мав отримувати добові в тому місці роботи, де їх розмір був вищий. Кошти мали видаватися що два тижні за здійснену працю. Постановою ухвалено штати персоналу канцелярії Президії та комісій. У Канцелярії ТКУ встановлювалися такі посади: діловод (платня 1800 грн місячно); машиністка (1200 грн) та кур'єр (600 грн). Для комісій ТКУ утворювалася окрема спільна Канцелярія, де мали працювати 7 діловодів та 7 машиністок з відповідною місячною платнею⁴⁷. Відповідно до потреб фінансування роботи вказаних установ, з коштів Державної скарбниці УНР було асигновано в розпорядження Президії 503600 грн в рахунок кошторису ТКУ⁴⁸.

Постанова від 9 квітня 1919 р. поширила чинність Закону від 10 лютого того ж року «Про видачу добових грошей спів-

⁴⁶ Там само, арк. 46 зв.

⁴⁷ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. — Кам'янець-на-Поділлію, 1919. — 4-го травня. — Вип. 18. — С. 128.

⁴⁸ Там само.

робітникам державних установ на випадок евакуації» на членів Президії та комісій ТКУ й на службовців цих установ. Відповідно до цієї постанови до платні додавалися добові кошти в розмірі 40 гривень для вказаних депутатів й працівників ТКУ. По 30 карбованців добових мали отримувати діловоди канцелярій; по 20 — машиністки й кур'єри, Ті члени Президії та комісій ТКУ, які одночасно працювали на інших державних посадах, добові («евакуаційні» — *О.П.*) кошти мали отримувати тільки на тій посаді, на якій оклад добової платні був вищим⁴⁹.

Перервала роботу комісій ТКУ у Вінниці евакуація звідси уряду. Спочатку евакуацію призначено на 23 лютого 1919 р., незабаром перенесли на 5 березня того ж року. Віктор Завадський згадував: «Евакуація з Вінниці провадилася в найтяжчих умовах серед здеморалізованого відступом війська; нікому не було відомо, куди можна евакууватися, і тільки в Жмеринці, в сальон-вагоні, Рада Міністрів вирішила остаточно їхати до Кам'янця.

Залізничники, чекаючи на большевиків, ставилися неприхильно до української влади, саботували її і не можна навіть було розшукати механіків для паротягів; довелося ужити підкупу і за великі гроші спокусити де-кілько механіків, які потім увесь час їздили з евакуаційними валками»⁵⁰.

Робота комісій поновилася, щойно після переїзду уряду до Рівного й утворення кабінету Бориса Мартоса⁵¹. Як стверджував І. Мазепа, до Рівного дісталася восьмеро членів комісій. Решта ухилилися від роботи в комісіях⁵². Симон Петлюра, намагаючись дійти до консолідації політичних сил УНР, радив соціалістам-самостійникам порозумітися з членами Комісій ТКУ в

---

⁴⁹ Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народньої Республіки. 1919. — 26 серпня. — Вип. 33. — С. 252.

⁵⁰ *Завадський В.* Евакуаційний профіль. — С. 59.

⁵¹ *Іван М-ий.* Конгрес Трудового Народу України. — С. 12.

⁵² *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. I. — С. 160.

Олег Павлишин

справі включення до складу Директорії одного представника від їхньої партії⁵³. І. Мазепа та І. Лизанівський у розмові з Петлюрою відповіли, що «комісіям Трудового Конгресу не надаємо значіння — вони не законодавні органи»⁵⁴. Втім не заперечували, щоб Директорія скликала Державну раду за участю тих же членів комісій.

Така нарада за участю представників від українських політичних партій, членів ТКУ та Директорії (С. Петлюра, А. Макаренко та О. Андрієвський) відбулася 5 квітня 1919 р. Обговорювали закордонну політику УНР. Від комісій Конгресу на нараді виступив професор географії І. Шимонівич, який заявив, що закордонна політика Директорії повинна залишатися без змін⁵⁵. Однак С. Петлюра та А. Макаренко погодившись, що переговори з Антантою треба довести до кінця, все ж схилилися до потреби утворення нового соціалістичного уряду⁵⁶.

Зі спогадів І. Мазепа впливає, що він негативно оцінював небажання членів комісій ТКУ змінити уряд і персональний склад Директорії. Згадуючи ті події, автор відзначив: «Нарешті комісії Трудового Конгресу зовсім розпорошилися і втратили своє політичне значіння»⁵⁷.

Упереджене твердження І. Мазепа спростовують наступні факти. Коли наприкінці червня 1919 р. ряд депутатів Конгресу прибули до Кам'янець на Поділлі, Президія за бажанням окремих членів комісій скликала збори членів ТКУ погодивши їх з Директорією та урядом⁵⁸. З преси відомо, що таких нарад, на яких слухали урядовців та звіти окремих комісій, відбулося дві.

---

⁵³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. I. — С. 159–160.

⁵⁴ Там само. — С. 160.

Там само. — С. 160–161.

⁵⁶ Там само. — С. 162.

⁵⁷ Там само. — С. 166.

⁵⁸ В справі Трудового Конгресу // Визволення. — [Кам'янець-Подільський], 1919. — 15-го Липня. — № 20. — С. 2.

Перша ширша нарада всіх членів ТКУ, які змогли прибути до Кам'янця з територій підконтрольних уряду УНР тривала від 6 липня до 11 липня 1919 р. Депутати з'ясовували ситуацію в Україні й способи допомоги уряду в його праці. На нарадах виступали окремі міністри зі звітами про роботу своїх міністерств. Зі звітами виступили також Президія ТКУ, Комісія закордонних справ і Бюджетна. Врешті на нараді заслухали дві резолюції. У першій, підготовленій УПС-Р і УСДП вимагалось розпуску усіх комісій ТКУ. Друга резолюція, яку запропонувала селянсько-соціалістична партія, навпаки, вимагала більш інтенсивної праці комісій та кращого ставлення до цих установ з боку уряду. Окрім того, уряду висловлювалися побажання щодо його реконструкції, вимагалась централізація військового керівництва та проведення реформи самоврядування. Формально жодна резолюція не була ухвалена, й голова зборів закрити нараду⁵⁹.

Друга нарада, яка тривала протягом 15–18 липня 1919 р. обговорювала виключно продовольче питання. У перший день заслухали звіт Симона Петлюри про стан постачання в армії. Наприкінці наради члени комісії ухвалили резолюцію в справі покращення організації постачання армії шляхом об'єднання усіх органів постачання в один, а також щодо заходів для забезпечення армії та населення хлібом до збору нового врожаю⁶⁰.

Щодо засідань окремих комісій, то з'ясувалось, що у Кам'янці тільки комісії Закордонних справ, Харчова та Бюджетна мали необхідний для проведення засідань кворум.

Бюджетна комісія, яка контролювала роботу Міністерства фінансів, Міністерства народного господарства і Державний контроль УНР, засідала у Кам'янці двічі на тиждень. Комісія обговорювала поточні законопроекти, питання валюти й, голов-

---

⁵⁹ В Трудовому Конгресі // Українське Слово. — 1919. — 31 липня. — Ч. 5. — С. 3; Трудовий Конгрес України // Воля. — Відень, 1919. — 2 серпн. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 37.

⁶⁰ В Трудовому Конгресі // Українське Слово. — 1919. — 31 липня. — Ч. 5. — С. 3.

Олег Павлишин

ним чином, питання державної монополії. Зокрема йшлося про монополію на цукор та тютюн. Окрім того обговорювалося питання щодо запровадження монополії на інші галузі народного господарства задля ефективного регулюванню цін та запобігання спекуляції⁶¹.

Орган місцевого осередка УСДРП скептично оцінював роботу комісій, відзначивши: «Що більше вибрані конгресом комісії не виконали своїх функцій, не приготувив ані одного законопроекту»⁶². В результаті соціал-демократи фактично заблокували роботу ТКУ у Кам'янці. І. Мазепа зазначив, що комісії ТКУ у другій половині липня 1919 р. «формально припинили свою діяльність на неозначений час»⁶³.

Окрім комісії в Кам'янці продовжувала функціонувати Президія ТКУ. С. Вітика у 4 липня 1919 р. призначили міністром у справах Галичини⁶⁴, Відтак законодавчу ініціативу перебравли інші члени Президії ТКУ: С. Бачинський, В. Злотчанський та С. Воропай. 5 серпня 1919 р. Президія ТКУ, за їх підписами ухвалила резолюцію зі зверненням до Директорії, в якій сформулювала такі вимоги:

1. Чітко заявити, що український уряд буде далі стояти на суто демократичній платформі з виборністю усіх органів на підставі загального виборчого права і буде засуджувати всі явні, чи замасковані форми радянської влади;

2. негайно видати декларацію про скликання в найближчим часом Всеукраїнського Парламенту, обраного на демократичній основі.

---

⁶¹ Там само.

⁶² В справі Трудового Конгресу // Визволення. — 1919. — 15-го Липня. — № 20. — С. 2.

⁶³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. II: Кам'янецька доба — Зимовий похід. 1951. — С. 85.

⁶⁴ Про обставини утворення міністерства див: Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис / Олег Павлишин. — Львів: Манускрипт–Львів, 2013. — С. 213.

3. Негайно утворити Кабінет Оборони Республіки⁶⁵.

Наполегливість В. Злотчанського у справі продовження роботи комісій ТКУ й критична позиція щодо уряду була неприхильно сприйнята у керівництві УСДП. Центральний Комітет партії виключив його з партійних лав⁶⁶.

Втім, уряд не міг залишити поза увагою вимоги діячів ТКУ. 12 серпня 1919 р. Борис Мартос оголосив, що Рада Народних Міністрів готує проекти законів про вибори в Парламент УНР та про утворення на місцях реформованих органів самоврядування на основі всенародного, безпосереднього, рівного, таємного і пропорційного виборчого права⁶⁷. Законодавча комісія, яка була створена при Департаменті загальних справ, на засіданнях 30–31 серпня 1919 р. приступила до першого читання підготовленого законопроекту про Парламент УНР, якому б мали надати права Установчих Зборів. Тоді ж розглядався проект відповідного виборчого закону⁶⁸. Уряд запропонував також законопроект про адміністративний поділ України, в якому скасовувалися губернії та уїзди. Замість того Україна мала поділитися на землі. Зокрема — Підляшшя з центром у Бересті, Волинь з центром у Луцьку⁶⁹.

17 вересня 1919 р. у Кам'янці члени ТКУ на спільній нараді з представниками українських та неукраїнських політичних партій, громадських та професійних організацій ухвалили резолюцію про необхідність негайного скликання Передпарламенту УНР, який би мав існувати до скликання парламенту, або сесії

---

⁶⁵ Резолюція президії всеукраїнського трудового конгресу, що передана до Високої директорії У. Н. Р. 5-го серпня 1919 року // Трудова Громада. — 1919. — 7 серпня. — № 31. — С. 7.

⁶⁶ 3 життя партії // Визволення. — 1919. — 15-го серпня. — № 32. — С. 2.

⁶⁷ Від правительства Української Народної Республіки // Визволення. — 1919. — 15-го серпня. — № 32. — С. 1.

⁶⁸ Діяльність Правительства. Законопроект про Парлямент Української Народної Республіки // Україна. — 1919. — 31 серпня. — Ч. 18. — С. 4.

⁶⁹ Діяльність Уряду. Законопроект про поділ України на землі // Українське Слово. — 1919. — 3 серпня. — Ч. 8. — С. 2.

Олег Павлишин

Трудового Конгресу⁷⁰. В резолюції було сказано, що Президія і члени комісій ТКУ мали б увійти у Передпарламент, як його рівноправні члени⁷¹.

У партійних середовищах продовжилася полеміка з приводу т. зв. трудового принципу. На зборах УПС-Р 11 листопада 1919 р. ухвалили домагатися від ЦК партії вирішити питання про організацію місцевої влади за «трудовим» принципом⁷². Такий підхід критикували соціал-демократи, вважаючи «трудо-вий» принцип «націоналістичною забавкою», яка суперечить демократії й спрямована, насамперед, проти неукраїнської буржуазії⁷³.

Не бажаючи втрачати ініціативу щодо утворення представницького органу Директорія 22 жовтня 1919 р. ухвалила скликати 25 жовтня т. зв. Першу Державну нараду, яка мала б обговорити ситуацію в Україні й з'ясувати стосунки поміж урядами Наддніпрянщини та Галичини⁷⁴.

У політичних середовищах в Кам'янці й далі продовжували дискутувати над питанням про скликання Передпарламенту чи Ради Республіки. Однак головним контраргументом, який висували противники цієї ідеї — була неможливість в тогочасних умовах забезпечити представництво від цілої України а не тільки Поділля⁷⁵.

---

⁷⁰ Хроніка. Нарада Членів Всеукраїнського Трудового Конгресу // Стрілець. — Кам'янець, 1919. — 22 вересня. — Ч. 72. — С. 2.

⁷¹ Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Ч. II. — С. 86.

⁷² Із партійного життя. Збори У.П.С.Р. // Народня Воля. — Кам'янець на Поділля, 1919. — 13 листопада нов. ст. / 31 жовтня ст. ст. — Ч. 14. — С. 2.

⁷³ За демократію // Визволення. — 1919. — 10-го Серпня. — № 30. — С. 1; Проти демагогії за демократію // Там само. — 13-го Серпня. — № 31. — С. 1.

⁷⁴ Про мету, хід та наслідки Державної наради див.: Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). — С. 228–230.

⁷⁵ Рада Республіки // Народня Воля. — Кам'янець на Поділля, 1919. — 31 жовтня нов. ст. / 18 жовтня ст. ст. — Ч. 4. — С. 1.

Врешті робочі органи ТКУ, за умов протидії С. Петлюри і його прихильників, припинили свою роботу. Втім питання юридичного статусу та перспектив діяльності ТКУ і його депутатів залишилося нерозв'язаним. Автор проурядового часопису «Україна» в річницю утворення Директорії відзначив: «А покищо фактичний стан такий, що Конгресу Трудового Народу України ніхто не визнає — ні уряд, ні впливові партії, не публична opinio — але юридично він існує, не маючи ніяких прав, ані впливу на державні справи. Уряд його не розпускає, не почуваючи мабуть за собою права до такого акту»⁷⁶.

* * *

Підсумовуючи, відзначимо, що Трудовий Конгрес України, припинивши пленарні засідання, продовжив свою роботу у форматі Президії та комісій. Останні в неповному складі розглядали законопроекти та намагалися контролювати діяльність уряду. Найбільш продуктивною виявилася робота Культурно-просвітньої комісії. Однак в обставинах, що склалися Директорія, маючи на меті зосередити усю повноту влади у своїх руках, була не зацікавлена у продовженні роботи комісій підтримці статусу ТКУ як верховного органу. Анонсуючи підготовку скликання інших форм представницької загально-української влади, уряд Директорії врешті узурпував владу. Комісії припинили діяльність, хоча статус ТКУ не був скасований.

---

⁷⁶ *Іван М-ий*. Конгрес Трудового Народу України. С. 12.

Трудовий конгрес України (січень 1919 р.): оцінки публіцистів

Однією із основних політичних подій Української революції 1917–1921 рр. безумовно є Всеукраїнський трудовий конгрес, який відбувся у січні 1919 р. Жодна узагальнююча праця з історії цього періоду чи підручник не обходиться без згадок про нього. У «Нарисах історії Української революції» доволі детально описано перебіг Конгресу, проаналізовано політичну боротьбу під час його засідань та ухвалені рішення¹. Боротьба навколо ідеї скликання Трудового конгресу, ставлення до цього питання українських політичних партій, заходи більшовиків із недопущення форуму висвітлені у праці А. Гриценко «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: кінець 1917 — початок 1919 р.». Часткова реконструкція особового складу Конгресу зроблена О. Малютою у статті «Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці»². А втім, спеціальної праці, присвяченої Конгресові немає, а сама подія перебуває у тіні Акту Злуки. Водночас, поза увагою дослідників залишилося питання оцінок Конгресу тодішніми політичними експертами, що й буде предметом дослідження у даній статті.

Система виборів до Трудового конгресу, чисельність його депутатів встановлено Інструкцією для виборів на Конгрес

---

¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. 2. — К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. — С. 15–17.

² *Малюта О.В.* Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці // Історичний архів: Наукові студії: збірник наукових праць. — Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2011. — Вип. 7. — С. 199–208.

Трудового Народу України, що була схвалена Директорією 5 січня 1919 р.³ Загальна чисельність депутатів мала становити 593 особи. З них 65 мандатів належало представникам ЗУНР. Решта 528 розподілялась за куріально-професійним принципом: 377 — трудовому селянству, 88 — від робітництва, 20 — від залізничників, 10 — від працівників пошт і телеграфів, 33 — від трудової інтелігенції. Куріальні квоти передбачали поділ мандатів за територіальною ознакою: робітників та інтелігенції — по губерніях, селянства — по повітах. 14 січня 1919 р. «Робітничка газета» умітила замітку про рішення Директорії «добавити до загальної кількості депутатів на Конгрес 14 депутатів Бесарабії»⁴. У тому ж повідомленні є інформація, що вибори депутатів від повіту чи губернії можуть відбуватися і поза їх межами. Це є надзвичайно цікавим з точки зору захисту інтересів біженців та мешканців територій УНР, зайнятих більшовиками або іншими ворожими УНР силами і де вибори до Трудового конгресу відбулися не могли.

Депутати від селян обиралися на повітових селянських з'їздах, робітники та інтелігенція на відповідних губернських, а залізничники та поштовики — на Всеукраїнських з'їздах. На цих з'їздах мала діяти пропорційна система голосування, тобто за списки кандидатів.

Для проведення виборів утворювались Головна, губерніальні та повітові комісії по справам виборів. Головну комісію очолював Андрій Ливицький, секретарем був Чухно. Київською губернською виборчою комісією керував М. Ковалевський.

Після поширення Інструкції Україною прокотилася хвиля з'їздів, основним питанням яких було обрання депутатів на Трудовий Конгрес. Найвних джерел недостатньо аби встановити

---

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. / відп. ред. і кер. упоряд. В.Ф. Верстюк. — Т. 2. — К: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — С. 406–412.

⁴ Робітничка газета, 1919, 14 січня.

Віталій Скальський

повну хронологію їх проведення, а також імена обраних депутатами. Лише незначна кількість з'їздів знайшла відображення у джерелах, зокрема, газетних повідомленнях, як правило, коротких та не завжди достовірних.

Депутатів Трудового конгресу від працівників пошт та телеграфів було обрано на Всеукраїнському поштово-телеграфному з'їзді, що відбувся у Києві 17–18 січня⁵. Були присутніми 173 делегати. Окрім головного питання — виборів депутатів Конгресу, було також заслухано звіт Головної Ради поштово-телеграфної спілки, затвердження статуту організації, розглянуто поточні питання. Згідно з Інструкцією до виборів депутатів було виставлено п'ять списків. Списки формувалися не за політичними принципами, а за поштово-телеграфними округами — Катеринославською, Кишинівською, Київською, Одеською та Харківською. Обраними депутатами стали Косенко, Лила, Сліпченко, Литвиненко, Мунтян, Смоляр, Бублій, Шматко, Шішківський, Потерило⁶.

Залізничники для обрання своїх депутатів до Трудового конгресу також зібрались на Всукраїнський з'їзд за участю 107 делегатів. З'їзд обговорював тільки одне питання — вибори до Трудового конгресу. Було вирішено, що кожна залізниця висуває своїх кандидатів, з'їзд їх обговорює та затверджує. Таким чином, депутатами стали: від Правобережних залізниць — Коломієць, Макаренко (член Директорії), Рудовський, Отченаш, Ярошенко та Яковенко; від Лівобережних залізниць — Мшанецький та Мурашко; від Слобідських залізниць — Ярошенко, Мина, Лимарь та Іванченко; від Подільських залізниць — Святський; від Поліських залізниць — Бибех, від Галицьких залізниць — Устиянович (який одночасно був делегатом Конгресу від ЗУНР). Оскільки представники Запорізьких залізниць

---

⁵ Робітнича газета, 12 січня.

⁶ Народня воля, 1919, 22 січня.

не встигли прибути на з'їзд, то 5 депутатів від них не були обрані⁷.

Таким чином, від поштовиків та залізничників було обрано 25 депутатів із 30 відведених їм мандатів.

Складніша ситуація із виборами депутатів від трудової інтелігенції та робітництва. Згідно Інструкції до числа трудової інтелігенції відносили працівників системи освіти та органів місцевого самоврядування, державних, громадських та приватних установ. Доступні джерела подають інформацію лише про два губернських з'їзди — у Київській та Подільській губерніях. Київський з'їзд трудової інтелігенції відбувся 18 січня у залі Купецького зібрання. Спочатку на вибори було виставлено чотири кандидатські списки: український соціалістичний блок, РСДРП, російські есери та список київської трудової інтелігенції. Але російські списки були зняті перед голосуванням. Обраними були Шарай (УПСР), Лещенко (УПСФ), Гермайзе (УСДРП), Гвоздьов та Біск⁸. Аналогічний з'їзд у Подільській губернії відбувся у Вінниці в приміщенні міської думи. Учасники з'їзду обрали депутатами Куцяка, Реку, Злотчанського та Щирицю⁹. Щодо з'їздів трудової інтелігенції в інших регіонах УНР наразі нічого не відомо.

Київський губернський робітничий з'їзд 18 січня відбувався доволі бурхливо і супроводжувався гучними заявами. Так, відкриваючи з'їзд, голова київської губернської виборчої комісії М. Ковалевський заявив про свою відставку через недемократичність виборів. Делегати з Уманського повіту заявили про насильство проти них. Окрім того, на з'їзді були присутні 172 особи, що за деякими підрахунками становило тільки десятю частину усіх можливих делегатів, а тому з'їзд не може вважатися повноправним. Була висунена ідея відмовитись від проведення виборів та обрати 5-7 осіб, які би виступили на Конгресі

---

⁷ Народня воля, 1919, 22 січня.

⁸ Там само.

⁹ Життя Поділля, 1919, 19 січня.

Віталій Скальський

із заявою про причини відмови від виборів. А втім, знайшлися і противники такого бойкоту. Врешті, більшість вирішила вибори проводити, участь у Конгресі брати, але ближчим часом організувати перевибори депутатів. Меншість учасників з'їзду покинула залу засідань. Балотувалось три списки: РСДРП-інтернаціоналістів, блоку УСДРП, УПСР та російських есерів і Бунд. Депутатами Трудового конгресу обрали таких осіб: Севрук, Ларчик, Блохін, Гаценко, Павловський, Дубрівський, Жулинський, Пивоваров, Ямков, Рафес і Литвак і ще одну особу, чие прізвище не назване¹⁰.

Отже, з 33 депутатів Трудового Конгресу від трудової інтелігенції встановлено імена лише 9, а з 88 робітничих депутатів — 12. Щодо решти немає достовірної інформації.

Надзвичайно невпорядкована інформація про депутатів від селянської курії. Наявні джерела не дають змоги встановити більш-менш достовірні відомості про цих делегатів Трудового конгресу.

В Інструкції було вказано, що депутати від ЗУНР у числі 65 осіб обираються «по тій же пропорції, як і на всій Україні»¹¹. Однак, практика політичного життя показала неможливість виконання цієї норми. Тому Директорія надала керівництву ЗУНР самостійно формування склад делегації¹². Врешті, керівництво ЗУНР відмовилося проводити вибори (на це не було часу) чи призначати депутатів (це суперечило поняттю демократії). Натомість, до Києва було спрямовано делегацію у складі 36 осіб, яка, за умови принципової згоди Директорії на збільшення кількості

¹⁰ Народня воля, 1919, 22 січня.

¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. / відп. ред. і кер. упоряд. В.Ф. Верстюк. — Т. 2. — К: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. — С. 406.

¹² Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. 2. — К.: НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2012. — С. 185.

мандатів для ЗУНР, могла приєднатися до Трудового конгресу (що й сталося).

Таким чином, замість 65 осіб ЗУНР на Трудовому конгресі репрезентували 36 осіб. При цьому, один із делегатів — О. Устиянович — був одночасно депутатом Конгресу від залізничників.

За різними даними — спогадами та газетними повідомленнями — до Конгресу було обрано від 300 до 400 депутатів.

Так чи інакше Трудовий Конгрес висвітлювали усі українські газети. Значна кількість відгуків мала публіцистичний характер. Трудовий конгрес не викликав такого емоційного піднесення, захоплення у суспільстві, як це було з Всеукраїнським національним конгресом у квітні 1917 р. Найбільшої критики зазнавав «трудовий принцип» формування Конгресу.

Один з найкращих публіцистів тієї доби Сергій Єфремов був наповнений песимізму щодо Трудового Конгресу, гостро критикував вибори до нього. На його думку, терміни виборчої кампанії (два-три тижні) не давали змоги нормально організувати цей процес. Сам принцип виборів «дуже далеко стоїть од єдино демократичних виборів через уселюдне голосування»¹³. Врешті, С. Єфремов назвав Трудовий конгрес «сурогатом народного представництва» та «вигадкою політичної екстраваганції». Дійсно, позицію навіть тих прошарків суспільства, що не були позбавлені права голосу, виявити за такої організації виборів було неможливо: «Хороший справді Трудовий Конгрес буде, коли саме трудова людність пересиділа «всередині» вибори, коли якісь випадкові елементи посилають випадкових людей, часто без надії, чи вони навіть куди слід прийдуть. Ясно, що за того настрою, який характеризують звістки з усіх усюдів, оці вибори наші нагадують колишні вибори по так званих «гнилих містечках» в Англії: сам-один чоловік зробив передвиборче зібрання, сам одбув вибори, сам себе вибрав, — та й край. Яку ж

---

¹³ *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк та ін. — Т. 2. — С. 324.

Віталій Скальський

ціну матиме його голос і що він дасть для справжнього упорядкування нашого життя, для порятунку од того жаху, що розлитий кругом стоїть?»¹⁴.

Єфремов критикує склад Трудового конгресу, зокрема невеликі праву та ліву фракції, а особливо наявність великого центру, що зазвичай перетворюється з тримача «золотої акції» при вирішенні питань на безвільне та аморфне політичне «болото». У есерівській більшості він вбачає загрозу для ефективної роботи Конгресу.

Багато сучасних дослідників говорять про брак політичного, а радше парламентського, досвіду в представників політичної еліти УНР. Цю тенденцію підмітив Єфремов, слухаючи промову голови Трудового Конгресу Семена Вітика на його першому засіданні. На фоні наддніпрянських політиків С. Вітик з його досвідом посла Рейхсрату видавався надзвичайно досвідченим парламентарем, що умів ефективно організувати роботу Конгресу та комісії.

Єфремов не очікує від Трудового конгресу чогось надзвичайного, хоча й залишає за собою право вдатися до остаточних оцінок згодом, коли конгрес приступить до практичної роботи. Висновок, який він зробив після перших ділових засідань доволі промовистий — «Минуле — повне помилок, плани — хаотичні, майбутність — непевна»¹⁵. Не менш показовою є назва статті, у якій цей висновок прозвучав — «Досить фраз». Єфремов закликає депутатів відмовитися від внутрішніх чвар, адже «ворог під брамою», тобто Україна як самостійна та демократична держава загрожена з боку більшовиків, внутрішньої анархії, непевного міжнародного становища УНР, яку не поспішають рятувати тогочасні світові лідери¹⁶. Загалом у єфремівській публіцистиці прослідковується критика «пустопорожніх балачок» і

¹⁴ *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк та ін. — Т. 2. — С. 320.

¹⁵ Там само. — С. 329.

¹⁶ Там само. — С. 327–328.

«декларацій» та ставиться вимога чітко артикулювати свої плани. Як правило, ці плани владою озвучувались, але були наповнені гаслами, популізмом та неподоланими суперечностями. Наприклад, гострої критики зазнав міністр фінансів УНР за його заяву про запровадження податку «на шовки». Дошкульної характеристики отримала промова міністра земельних справ Микити Шаповала, що «малював усякі утопії царства небесного на землі»¹⁷.

Врешті, Єфремов прийшов до думки, що «ми йдемо старим шляхом», тобто повторюємо помилки попередніх урядів, наче історії з більшовиками, гетьманським переворотом нічого не навчили. Сергій Єфремов вважав, що першочергово необхідно організувати систему влади, брак якої дійсно відчувався в державі, особливо на периферії. Трудовий конгрес ніби й спробував зорганізувати таку систему, однак при цьому проігнорував класичні засади поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Так, виконавчими органами влади мали бути власне Директорія та уряд, відповідальний перед «малим конгресом» у складі 41 особи. При цьому Директорія мала би певну зверхність над урядом, який призначає. Тобто, мало місце змішування функцій та повноважень органів влади¹⁸. А це, на думку Єфремова, мало призвести до не дуже втішних наслідків.

31 січня 1919 р. Єфремов підсумував роботу Трудового Конгресу. Публіцист відмітив три декларативні заяви Конгресу. По-перше, Акт Злуки як вияв всенародної волі українців жити в єдиній державі. По-друге, прагнення України бути самостійною державою і по-третє, вимога представництва на мирній конференції, що завершувала би Велику війну. Ці декларації він оцінював доволі високо і вважав, що вони відповідають настроям та потребам українського суспільства. До того ж, ці три

---

¹⁷ *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк та ін. — Т. 2. — С. 330.

¹⁸ Там само. — С. 330–331.

Віталій Скальський

пункти, оголошені Конгресом, творять, на думку Єфремова, справжнє «революційне діло в Європі»¹⁹.

Інакше справа стоїть із практичними рішеннями Конгресу. Ще на початку його роботи Єфремов сумнівався, а у ході засідань форуму переконався у малоефективності рішень. І знову наголосив на потребі вибудувати чітку і демократичну систему органів влади. У сприйнятті Єфремова, владна вертикаль в Україні за рішеннями Конгресу мала такі основні риси: «На чолі держави лишається Директорія, поповнена заступниками од новоприєднаних частин України, як найвища власть. Власть виконавча належить Раді міністрів, відповідальної перед Конгресом та Директорією під час розпуску Конгреса. Але разом з тим Конгрес лишає по собі комісії, роля яких обмежується виготованням законопроектів до дальших сесій Конгреса. На місцях мають порядкувати агенти правительства під контролем трудових рад»²⁰. Сергій Єфремов побачив недоліки у місцевих «трудовах радах», які, до речі, так і не були створені. Він вважав, що на місцевому рівні мають існувати демократично обрані органи, адже трудовий принцип не забезпечує «всенародності» і виявлення волі більшості населення тієї чи іншої території. Але, трудовий принцип був узятий на озброєння Директорією та урядом, аби проілюструвати більшовикам свою близькість до них, своє бажання радикально переоблаштувати суспільство і державу, а натомість убезпечити УНР від агресії з боку більшовицької Росії. Щоправда, на позицію більшовиків це не вплинуло, а в очах демократично налаштованої Антанти українці стали виглядати як певна видозміна лівих радикалів, практично тотожних більшовикам.

Після закінчення засідань Конгресу, Єфремов практично не згадував про нього. Робота комісій Конгресу перебувала поза фокусом його уваги і це, напевно, ілюструвало відношення до

---

¹⁹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк та ін. — Т. 2. — С. 336.

²⁰ Там само. — С. 336–337.

комісій і самого Єфремова, і усього українського суспільства. Чи не єдиний виняток був, коли він привітав спробу делегації однієї із комісій представити країнам-переможцям «позицію та програму [Трудового Конгресу — С.В.], відношення до вимагань союзницького представництва»²¹.

Цілком суголосними єфремівській позиції є думки щодо Трудового Конгресу іншого публіциста та політичного діяча, редактора газети «Нова рада» Андрія Ніковського. Він закликає «поставитись обережно, тверезо і висловитись зовсім одверто»²² щодо виборів депутатів Конгресу, які відбулися у надзвичайно стислі терміни. Також Ніковський звертає увагу на той факт, що форму влади (демократичну чи за «трудовим принципом») Директорія ніби насаджує згори. І це у його оцінках постає як «фатальна і трагічна помилка»²³. Недемократичність виборів може загрожувати самій українській державності, адже повноваження визначати долю України можуть здобути абсолютно випадкові елементи, що не представлятимуть інтереси українського суспільства.

Спосіб формування Конгресу критикує також публіцист Лев Красний. Саркастично називаючи Декларацію Директорії, у якій прозвучав «трудовий принцип» «великим откровенієм»²⁴, автор виявляє себе послідовним прихильником демократичних виборів. Зауважимо, що Лев Красний є автором ряду статей у газеті «Нова рада», у яких він послідовно виступає за примат національного питання над соціальним. Він сприймає і розуміє революцію як національний рух, а не класову боротьбу і рух до соціалізму. Український національно-визвольний рух постає істинно-революційним, а соціалістичні елементи цього руху — одним із варіантів омріяного українцями національного ідеалу —

---

²¹ *Єфремов С.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд.: В. Верстюк та ін. — Т. 2. — С. 349.

²² Нова рада, 1919, 18 (5) січня.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

Віталій Скальський

власної державності. І, раптово для нього, Директорія виключає з виборчого процесу *класи*, а не *національні спільноти*. Директорія постає виразно соціалістичною силою, інтернаціональною за своїм змістом, а тому втрачає у візії Л.Красного своє право представляти Україну як *національну державу* на майбутній мирній конференції. Виходом із ситуації Л.Красний вбачає повернення до загальнодемократичних принципів формування влади на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права. При цьому жодної загрози для Директорії та її політичного курсу це не становитиме. Адже, суціль соціалістично налаштоване селянство чисельно переважає потенційно антисоціалістичну інтелегенцію. А тому голосів соціалісти здобули би набагато більше, ніж ліберали чи націоналісти. Демократично обраний парламент був би дійсним виразником волі усього народу, а не делегацією «незможних місцевих верств»²⁵. Він мав би достатню легальність та легітимність, а Антанта була би змушена визнати його повноправним представником українського народу та відмовитись від планів відбудови Росії на українських теренах. Звісно, Л.Красний у своїх міркуваннях має певну рацію, але вдається і до певних маніпуляцій. Адже зовсім не факт, що селянство є однозначно соціалістичним і підтримує кроки Директорії, зокрема у земельному питанні. З іншого боку, інтелігенція теж була значною мірою заражена модою на соціалізм. Окрім того, в Україні проживали значні етнічні громади — росіян, поляків, євреїв, які не завжди підтримували українську незалежність, а, часто навіть навпаки, всіляко її поборювали. Надання права голосу антиукраїнським силам серйозно підважувало українську державність, ставило питання про її самостійне існування. До того ж усі критики недемократичності виборів ігнорували ту обставину, що УНР вела війну проти більшовиків, кілька повітів були зайняті Добровольчою армією, на півдні висаджувався десант Антанти, а на заході загрожував конфлікт з новопосталою Поль-

²⁵ Нова рада, 1919, 18 (5) січня.

щео. Чи можливо було провести у тих умовах демократичні вибори? Вочевидь, питання риторичне.

Деякі інші оцінки Трудового конгресу звучали у соціал-демократичній пресі. Так, «Робітнича газета» 18 січня умістила передову статтю «Зривання Трудового Конгресу». У ній не підписаний автор вказує на декілька загроз Трудовому конгресу. Чи не найбільшою з них є «війна, розпочата більшовиками на східній границі України». Мета більшовицької агресії вбачається у їх бажанні «не допустити населення України до висловлення своєї волі» та «знищити яке-будь представництво всіх українських земель на Трудовому конгресі»²⁶. Такі міркування викликають певні заперечення. Адже, навряд чи більшовики ставили собі за завдання перешкодити проведенню Трудового Конгресу. Їм йшлося про знищення українського руху як такого, України як певного окремішнього суспільства та держави.

У газеті «Українська ставка» у січні 1919 р. з'являється ряд редакційних статей, де пояснюються окремі положення політики Директорії, зокрема її позиція щодо Трудового Конгресу. Основна увага звертається на пояснення відмінностей Директорії від більшовиків. Разом з тим, наголошено (у доволі демагогічній формі), що Директорія «стоїть за те, щоб кожен народ сам собою правив»²⁷. Для цього, мовляв, і скликається Трудовий конгрес. Тоді як більшовики усю владу зосереджують у руках однієї партії. Прихильники «трудового принципу» обґрунтовують свою позицію особливістю моменту²⁸. Всеросійські та Українські Установчі Збори свого часу обиралися на загальнодемократичних засадах. Їх діяльність була невдалою. Тому оголошувалось, що на часі є скликання Конгресу тільки трудовими верствами, адже «важніше далеко мати дійсно голос працюючих мас»²⁹. Особливо місце відведено роз'ясненню від-

---

²⁶ Робітнича газета, 1919, 19 січня.

²⁷ Українська ставка, 1919, 5 січня.

²⁸ Там само, 10 січня.

²⁹ Там само, 10 січня.

Віталій Скальський

сутності квоти на Конгресі для представників армії УНР, що викликало невдоволення серед військових³⁰.

Отже, процес виборів до Трудового Конгресу викликав доволі жваву реакцію політичних експертів та публіцистів. На сторінках преси розгорнулись дискусії навколо демократичності виборів. Більшість оцінок наголошували на недемократичності виключення з виборчого процесу «нетрудових елементів», відходу від загальноприйнятих у цивілізованому світі норм щодо загального, рівного, прямого, таємного голосування. У цьому вбачалася загроза як для самого Конгресу, який через це втрачав певну частину своєї легітимності, так і для усієї УНР. До того ж, через таку систему виборів, влада могла опинитись в абсолютно випадкових людей, які не були виразниками інтересів ані своєї курії, ані, тим більше, усього населення. Влада ж намагалась усіляко втримати авторитет Трудового Конгресу, у тому числі і через публіцистичні виступи своїх прихильників. А втім, такі статті, були схожі більше на поширення пропагандистських кліше, аніж на висловлення власної обдумані позиції. Зрештою, Трудовий Конгрес, провівши єдину у своїй історії сесію (щоправда, з ухвалення ряду важливих законів), залишив по собі комісії, які ще певний час пропрацювали. Однак, ця діяльність фактично не цікавила постійних авторів найвпливовіших українських періодичних видань. Це ілюструвало ставлення суспільства до Трудового Конгресу України.

---

³⁰ Українська ставка, № 23.

Зміни у житті Києва і киян за радянської влади (лютий—серпень 1919 р.)

Пропонована стаття входить до циклу статей на тему «Повсякденне життя Києва в умовах політичних трансформацій часів Української революції»¹, в якому розглядається життя Києва у 1919 р., коли місто пережило владу трьох політичних режимів. Період радянської влади був найбільш тривалим — майже сім місяців, тоді як під владою УНР Директорії місто перебувало лише півтора, під владою білогвардійців — три з половиною місяці. У статті висвітлюється діяльність місцевого самоврядування, стан міського господарства, транспорту, продовольче постачання, соціально-побутові умови життя киян, їхні настрої та ставлення до влади. Окрема увага приділяється запровадженню соціально-класової політики більшовицької партії, боротьбі влади проти «класового ворога» — буржуазії, запровадженню «червоного терору».

Джерельною базою, як і для попередніх статей, слугує, головним чином, періодична преса у поєднанні з джерелами особистого походження — щоденниками, мемуарною літературою та ін. Відсутність за часів радянського режиму свободи слова і друку значно звужує джерельне наповнення радянських газет. Особливо помітною є відсутність інформації про стан

---

¹ Див. попередні статті автора: Життя Києва під владою білогвардійців (вересень—жовтень 1919 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Вип. 6. — К., 2012, С. 229–256; Життя Києва під владою білогвардійців (жовтень—грудень 1919 р.) // Там само. Вип. 7. — К., 2012. — С. 272–292; Українське громадське життя Києва під владою білогвардійців (1919 р.) // Там само. — Вип. 8. — К., 2012. — С. 142–163; Влада і місто: нариси життя Києва за Директорії УНР // Там само. — Вип. 9. — К., 2013. — С. 181–202.

Олена Бойко

суспільства, настрої різних верств населення, їхнє ставлення до чинної влади.

Наприкінці січня 1919 р. у місті знову стало неспокійно. Посилення грабежів і бандитизму стало наслідком панічного відступу частин армії УНР, що стояли на Лівобережжі. Лава дезорганізованого війська після поразки під Броварами сунула на Київ, з'явилися дезертири, які бешкетували у місті. Директорія приховувала становище на фронті, Київ перебував у полоні чуток. Щоби заспокоїти населення Центральне інформаційне бюро УНР офіційно спростувало чутки про наближення більшовиків до Києва. Є. Коновалець також підтвердив, що місту нічого не загрожує і паніка є безпідставною. Але вже наступного дня він повідомив кореспондентам газет, що українська влада залишить Київ за кілька днів. Січові стрільці будуть захищати підступи до столиці, щоби можна було провести евакуацію, але боїв у міській смузі не буде².

Стан влади і армії не дозволяв не лише відстояти місто, а й підтримувати у ньому правопорядок. Тому на вимогу місцевого самоврядування державні органи почали поступово передавати йому владні повноваження³. 25 січня комендант Києва підполковник М. Чехівський дозволив домовим комітетам організувати внутрішню домову охорону, яка складалася з чоловічого населення віком від 18 до 50 років. Того ж дня Міська дума створила комісію по охороні міста, яка домовилася з Є. Коновальцем про передачу думі всієї влади у місті — громадського управління, продовольчої справи, міліції⁴.

29 січня на черговому засіданні Дума (під головуванням Є. Рябцова, за участю представників єврейської громади та Центродому⁵) призначила керівником самооборони міста А. Павлова, начальником його штабу С. Чикаліна. 1 лютого комітет банків

² Робітнича газета. — 1919. — 29 січня; Україна. — 1919. — 29 січня.

³ Народня воля. — 1919. — 30 січня.

⁴ Україна. — 1919. — 26 січня.

⁵ Центральний керівний орган об'єднання домових комітетів Києва.

виділив на охорону міста 250 тис. карб., зробили пожертви й приватні особи. Коштів вистачало, але бракувало озброєння. У домових комітетів було лише 2 тис. одиниць вогнепальної зброї на 11 тис. садиб⁶. 2 лютого до міського самоврядування перейшло управління київською міліцією, керівництво якої майже все втекло. Загони самооборони, до яких записалося 525 осіб, встановили у місті денну варту⁷.

30 січня Міській управі було передано продовольчу справу. Міністерство продовольства УНР відпустило місту кредит у 15 млн., й 5 млн. карб. на громадське харчування, виділило мешканцям продуктів на 7 днів із розрахунку 1/3 фунта борошна й ¼ фунта крупи на день, які передбачалося розподілити через Центродом та кооператив «Городской потребитель». Міністерство фінансів дозволило вільний продаж цукру⁸. На початок лютого місто мало запас хліба на 35 днів.

В цей час у Києві відбувалося гуртування прорадянських сил. 29 січня більшовики та представники соціалістичних партій (ліві російські есери, ліві українські есери і соціал-демократи, Бунд, об'єднані єврейські соціалісти та інші) утворили військово-революційний комітет (ВРК). Під його контролем перебували робітничі околиці — Шулявка, Солом'янка, Деміївка, де також були створені робітничі загони самооборони⁹. Отже, правопорядок у місті забезпечувало як самоврядування, так і робітничі організації.

У ніч на 1 лютого розпочалась офіційна евакуація. Припинився рух пасажирських потягів, відходили лише урядові та військові ешелони. Слідом за Директорією місто покинули державні установи УНР, наступного дня через нього у відносному порядку пройшла відступаюча армія. Настрій мешканців у ці дні був нервовий, тривожний — не маючи достовірної інформації,

---

⁶ Наш путь. — 1919. — 4 февраля.

⁷ Трибуна. — 1919. — 29, 31 січня, 4 лютого.

⁸ Наш путь. — 1919. — 30, 31 января.

⁹ Робітничая газета. — 1919. — 30 січня.

Олена Бойко

доводилося користуватись «фантастичними чутками» з самих непевних джерел. Кажали, що червоні війська вже у Микільській Слобідці і Дарниці. Миттєво виросли ціни на хліб — замість 1.60 його продавали за 2–2.30 карб., зникли продукти на ринку та у крамницях. Перехожих на вулицях майже не було, візники залишалися вдома, побоюючись реквізиції коней. Натомість у пролетарських районах настрої був бадьорий.

3 лютого штаб Осадного корпусу та комендатура залишили місто. Напередодні Є. Коновалець наказав самообороні взяти під контроль Лук'янівську в'язницю, державний банк, державну скарбницю, телефонні станції, продовольчі і горілчані склади. З цього часу протягом чотирьох днів місто залишалось без влади й контролювалося самоврядуванням. Життя зупинилося: не працювали урядові і громадські установи, банки та крамниці, навчальні заклади, транспорт, промислові підприємства. Правопорядок забезпечувався виключно силами самооборони, у місті зберігався відносний спокій. Проте 3 лютого не вдалося відбити напад на Лук'янівську в'язницю, хоча на допомогу робітничій варті прийшла міська самооборона. З тюрми втекло біля 800 кримінальників. Усього їх було понад 900, проте 130 тікати відмовилися¹⁰.

Ще 2 лютого влада УНР остаточно вирішила не обороняти Київ й відійти без боїв у його межах. Пам'ятаючи минулорічний жахливий штурм міста загонами М. Муравйова, громадськість була готова на все, щоби запобігти його повторенню. Члени думи, знані кияни, запропонували своє посередництво у залагодженні конфлікту мирним шляхом. Від Ради робітничих депутатів, яка контактувала з червоним командуванням, було відомо, що першою умовою цього є здача міста «без пострілу». 3–4 лютого Міська дума ухвалила вступити в переговори зі штабом радянських військ.

4 лютого українські війська відступили з Дарниці відійшли Брест-Литовським шосе і залишили Київ. Рано вранці 5 лютого

¹⁰ Наш путь. — 1919. — 4 февраля.

члени Міської думи Є. Рябцов, М. Коган та Л. Слуцький під прапором Червоного хреста приїхали у Бровари на переговори з командувачами Українського фронту В. Антоновим-Овсієнком та Ю. Щаденком. Вони найбільше переймались, щоби місто не опинилося під владою анархічних напівпартизанських загонів, яких у Червоній армії вистачало так само, як і в армії УНР. Антонов заявив, що Богунський і Таращанський полки увійдуть до міста завтра вранці, до цього часу владу здійснюватиме виконком Київської ради робітничих депутатів¹¹.

Того ж дня передові загони червоних увійшли до Києва, основні сили вступили до міста наступного дня. За традицією, що склалась в часи революції, їм було влаштовано урочисту зустріч, щоправда набагато скромнішу, ніж при в'їзді Директорії. Зрозуміло, що й серед присутніх киян переважали робітники й представники незаможних міських низів. З 9-ї ранку Хрещатик від Думської до Царської площі почав заповнюватись народом. Для привітання Червоної армії зібралися делегації соціалістичних партій, робітничих організацій, фабрик і заводів з червоними прапорами із написами «Вся влада радам». Близько 10-ї по Олександрівській вулиці з боку Подолу під звуки духового оркестру з'явилися передові частини Богунського і Таращанського полків на чолі з командирами М. Щорсом та В. Боженком. Біля будинку Міської думи їх вітав виконком Київської ради на чолі з А. Бубновим й делегація Думи на чолі з Є. Рябцовим. Урочистості знімались кінохронікою.

Святкування перемоги продовжилося 12 лютого. На Хрещатику перед будівлею «Гранд-готелю» пройшов військовий парад. Його приймав голова РНК УСРР Х. Раковський, який прибув з Харкова. В неділю 16 лютого відбувся урочистий похорон «жертв боротьби за встановлення влади рад в Україні». Традиційно жалобна хода пройшла від Анатомічного театру по вулицях Фундуклеївській, Володимирській, Жилянській, В. Васильківській та Хрещатику. У ній взяли участь військові час-

---

¹¹ Наш путь. — 1919. — 6 февраля.

Олена Бойко

тини, профспілкові організації, мешканці робітничих районів. На 5 платформах везли 22 домовини. На траурному мітингу в Маріїнському парку виступили А. Бубнов, М. Скрипник та ін.¹² Зазначимо, що усі події відбулися досить стримано.

Вже в день вступу військ 6 лютого в Оперному театрі відбулося перше засідання нової влади. Було відновлено Раду робітничих депутатів, тимчасового до її першого зібрання влада передавалася виконкому, більшість у якому мали більшовики на чолі з А. Бубновим. Серед 18 членів виконкому 5 місць мали українські партії боротьбистів та незалежників, які перейшли на бік радянської влади¹³.

Наступного дня були оприлюднені російською мовою перші накази радянської влади. До виконкому, що розташувався у «Гранд-готелі» на Хрещатику, переходили усі адміністративні, господарські та економічні важелі управління містом. Владу в районах міста перебрали районні ВРК (районування відбувалося у межах колишніх поліцейських діляниць). У перші дні владу фактично здійснював комендант та начальник залоги, командир Богунського полку М. Щорс¹⁴. Своїми наказами він скасував усі розпорядження попередньої влади, оголосив членів Директорії і уряду УНР поза законом. У Києві запроваджувався стан облоги, з 7 години вечора до ранку пересування по місту обмежувалося. Заборонявся продаж спиртних напоїв. Вартовим дозволялося розстрілювати грабіжників на місті. Комендант наказав з наступного дня відновити працю в громадських установах, відкрити магазини.

Зміна влади у Києві відбулася без вуличних боїв, проте спалахів насильства уникнути не вдалося. Складна криміногенна обстановка у місті ще до приходу червоних військ тепер погіршилася масовою втечею кримінальників з Лук'янівської в'язниці. Почастішали грабунки, «нальоти», вночі зчинялася випад-

¹² Боротьба. — 1919. — 19 лютого.

¹³ Народня воля. — 1919. — 7 лютого.

¹⁴ Боряба. — 1919. — 8 февраля.

кова стрілянина. Через низьку дисципліну у Червоній армії поширеним явищем стали бешкети, самочинні обшуки й ревізії «буржуїв», так само як і прояви протиеврейських погромних настроїв.

Влада взялася за наведення порядку. Виконком зажадав від ревтрибуналу 1-го радянського Богунського полку розслідувати злочинні дії й покарати солдат, «які творять безчинства»¹⁵. 13 лютого М. Щорса, який явно не справлявся із обов'язками коменданта, замінив більш досвідчений керівник Немцев. Образ легендарного червоного командира, створений О. Довженком у фільмі «Щорс», насправді був мало схожий на свій прототип. Під час зйомок О. Довженко запросив людей, які знали Щорса особисто. На зауваження одного з них, що справжній Щорс таким не був, режисер відповів: «Якщо знімемо добре, повірять, що був». Отже, О. Довженко створив один з численних міфів радянської історії, виконуючи політичне замовлення влади¹⁶.

9 лютого були розформовані загони самооборони, причому виконком наказав власникам підприємств оплатити робітникам пропущені робочі дні. Охорона міста покладалася на міліцію на чолі з комісаром комуністом А. Тютчевим. Того ж дня приступила до виконання обов'язків ЧК, обшуки й арешти вважалися законними лише за її ордерами. Збільшилася кількість патрулів, що несли варту у місті, посилилася перевірка документів, було видано наказ проти самочинних обшуків і ревізій, суворо каралися погромні дії проти євреїв. В результаті після 20 лютого кількість кримінальних злочинів пішла на спад. Із 20 лютого у місті були закриті усі розважальні заклади типу кабаре, кафе-шантанів та театрів-вар'єте¹⁷. Залишився лише театр-кабаре «Підвал Кривого Джіммі», відомий тонким художнім смаком.

---

¹⁵ Там само. — 1919. — 19 февраля.

¹⁶ Телескоп. — 2014. — № 40. — С. 49.

¹⁷ Борьба. — 1919. — 9 февраля; Известия Киевского СРД. — 1919. — 13, 20 февраля.

Олена Бойко

Місто поступово поверталось до звичайного життя. Відкрилися установи й крамниці, навчальні заклади повернулися до занять. З 9 лютого поновили роботу пошта і телеграф. Серед фінансових установ дозволили діяльність кооперативних банків та ощадкас. Проте скористатися своїми заощадженнями люди не могли, оскільки дозволялося знімати з рахунків лише 1000 карб. на місяць або 250 карб. на тиждень. Невдовзі відновився рух на залізниці у напрямку на Харків і Полтаву. З 24 лютого, у зв'язку з накладеною на буржуазію контрибуцію виїзд з Києва деякий час здійснювався лише за дозволом ЧК. Згодом став вільним, пересічні громадяни платили за перепустку на виїзд 3 карб., члени профспілок — 1 карб.

8 лютого відбулося перше засідання Київської ради робітничих депутатів. Із демократичним самоврядуванням було покінчено, за класовим принципом у виконавчому органі радянської влади була представлена лише незначна частка населення міста. Навіть більше, склад виконкому не відповідав складу Ради робітничих депутатів. З 35 місць у виконкомі комуністи мали 22 (понад 60%), були представлені УПЛСР, Бунд, ОЄСРП, УПСР, УСДРП (нез.). Не отримали місць представлені у Раді російські есери, меншовики, Поалей-Ціон. Незалежники відмовилися від участі у виконкомі, оскільки вважали несправедливим надання 1 мандату фракції, яка мала в раді 25 зареєстрованих членів, а були ще й незареєстровані¹⁸.

Міську думу одразу було розпущено. Її місце зайняла колегія, призначена міським відділом виконкому для керівництва міським господарством. А от Міську управу радянська влада запропонувала залишити як технічний орган для виконання своїх прямих обов'язків. Управа на це не погодилась й заявила, що виконуватиме свої функції лише до передачі справ. 13 лютого колегія міського відділу виконкому прийняла касу управи від її попереднього складу і стала фактичним керівником міського господарства. Зі складу управи вийшли міський голова

¹⁸ Червоний прапор. — 1919. — 9 лютого.

Є. Рябцов та його заступник А. Гінзбург, окремі члени залишилися як технічні керівники відповідних галузей управління містом¹⁹. Продовжувала виконувати свої господарські функції губернська земська управа.

На думку київської студентки — сучасниці подій, «однією з найбільш диких сторін більшовизму» була «відсутність вільної преси»²⁰. Радянська влада ліквідувала головні принципи демократії — свободу слова і друку. За постановою виконкому були дозволені газети лише тих політичних партій, які офіційно перейшли на платформу радянської влади. Таким чином, залишилися газети «Киевский коммунист» (КП(б)У), «Народня воля» (Селянська спілка), «Червоний прапор» (УСДРП-нез.), «Найс цайт» (ОЕСРП), «Боротьба» (боротьбисти) та «Борьба» (УПЛСР). Почали виходити «Известия Киевского Совета рабочих депутатов». Решта періодичних видань, серед них безпартійні і навіть цілком аполітичні, були ліквідовані. У тому числі виконком не дав згоду на видання часописів соціалістичних партій «Народное дело» (російських есерів), «Новая жизнь» (меншовиків) та «Цайт фраге» (Бунд). Майно закритих газет переходило у розпорядження виконкому²¹. Під його контролем перебували також усі типографії та папір для друку.

В подальшому партії неодноразово зверталися до виконкому, проте дозволу на видання своїх друкованих органів не отримали. Загострення політичного протистояння між радянською владою та українським національним рухом призвело згодом до закриття у березні-квітні українських газет «Народня воля», «Червоний прапор» та «Боротьба».

Весь час більшовицького режиму населення Києва перебувало в інформаційній блокаді, фактично не знаючи, що відбу-

---

¹⁹ Борьба. — 1919. — 11 февраля; Известия Киевского СРД. — 1919. — 15 февраля.

²⁰ Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. В 22 т. — Т. 15. — М., 1993. — С. 210.

²¹ Народня воля. — 1919. — 7 лютого.

Олена Бойко

вається не лише в світі, а й за межами міста. В. Вернадський згадував: «Надзвичайно важке й дивне становище. Ніхто нічого не знає. Зовсім відрізані від світу. Газети переповнені брехнею й зосереджені на дрібних проблемах. Київ повний чутками. Найбільш достовірні відомості при перевірці виявляються неправдивими...»²².

Прихід Червоної армії відбувся цього разу без бомбардувань і розстрілів. Проте мешканці знову зазнали лиха від війська, хоча й не такого страшного. Богунці й таращанці розмістилися не в казармах, а по приватних помешканнях у центрі міста. Разом із наданням житла на господарів покладался обов'язок забезпечувати квартирантів їжею, білизною та всіляко обслуговувати. Для заможних мешканців такі вимоги були б не надто обтяжливими, якби не зухвала поведінка військовиків. Пияцтво, бешкети, відвертий грабіж, шантаж і погрози тримали киян у страху й покорі. «Перші тижні перебування більшовиків у Києві по всьому місту стояв справжній стогін від вимог та знущань, які доводилося переносити мешканцям від своїх нових постояльців», — згадував киянин. За кілька тижнів армія залишила Київ і продовжила наступ. Солдатів гарнізону переселили у казарми, бо «самим більшовикам стало ясно, що перебування у «буржуазних квартирах» надто розбещує їх і відбиває будь-яку охоту служити»²³.

Другий прихід більшовиків до Києва суттєво відрізнявся від короткого першого у 1918 р. Тепер радянська влада була впевнена у своїй силі, перемагала на фронтах, мала досвід класової боротьби з буржуазією. У цей час від зруйнованої революцією «старого світу» у Києві ще залишались значні матеріальні ресурси, які вона безконтрольно «експропріювала» та з максимальною енергією витрачала на власні потреби.

²² Вернадский В.И. Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 132.

²³ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. В 22 т. — Т. 6. — М., 1991. — С. 234. — С. 236–237.

Ще наказом коменданта М.Щорса домовим комітетам пропонувалося здати зброю. На його виконання по місту прокотилася хвиля повальних обшуків. Фактично ж у такий спосіб відбувалася перша, негласна й неофіційна, «експропріація» у мешканців багатих квартир грошей, коштовностей й т. ін. При цьому міліції і ЧК активно допомагали міські низи. Радянській владі, що вперто роздмухувала соціальний антагонізм між «панамі й пролетарями», вдалося зробити своїми союзниками кухарок, покоївок, двірників та іншу домашню прислугу, яка шпигувала за господарями, робила доноси й наклепи, допомагала при обшуках. Якщо зважити, що послугами домашньої прислуги масово користувалася не лише велика буржуазія, а й середній клас (вчителі, лікарі, інженери, чиновники) цей соціальний конфлікт набував досить широких масштабів. Становище господарів ускладнювалося тим, що вони не могли ні звільнити, ні виселити прислугу без дозволу профспілки, яка звичайно ж виступала на боці своїх членів.

Велику увагу і зацікавлення радянська влада виявляла до культурних цінностей. Вони одразу вилучалися там, де господарі виїхали або були заарештовані. Власникам колекцій предметів старовини і мистецтва, книгозбірень наказувалося до 20 лютого подати про них відомості. Все це бралось на облік. Невиконання загрожувало конфіскацією й передачею до музеїв та громадських бібліотек. Діячі літератури й мистецтва, наукові і культурні заклади, щоби врятували бібліотеки, колекції, твори мистецтва, подавали до виконкому прохання про видачу охоронних грамот на випадок обшуків і реквізицій. Президія виконкому ухвалила повідомити усім, що нікому таких грамот не видає²⁴.

Першим цілеспрямованим класовим заходом радянської влади проти буржуазії стало стягнення контрибуції із заможних громадян міста. 12 лютого фінвідділ виконкому зібрав представників об'єднань промисловців і фінансистів («Озіфу»),

---

²⁴ Боротьба. — 1919. — 14 лютого, 26 березня..

Олена Бойко

«Суозіфу», комітету банків та ін.) і повідомив про стягнення єдиного надзвичайного податку на користь радянської влади. Формальною причиною такого заходу А. Бубнов назвав вивіз Директорією готівки з київських банків. В ультимативній формі він зажадав від представників великого і малого бізнесу зібрати у 8-денний строк 200 млн. карб., при цьому 100 млн. мало бути внесено через 3 дні, решту — протягом 5 днів²⁵. Швидкий збір такої значної суми виявився нереальним. Протягом перших трьох днів було зібрано лише 10.387 млн. карб., 10 днів — 21 млн. карб. 25 лютого до боржників звернувся голова ЧК І. Сорін із погрозами вдатися до репресій у разі невиконання. Після цього було затримано кілька сот заручників. Щоправда, згодом було відпущено 150 жінок та 200 учнів.

На темпи сплатення контрибуції це не вплинуло, до 4 березня надійшло лише 35 млн. карб.²⁶ До наступних зборів боржників 29 квітня була зібрана лише ¼ частина контрибуції, борг складав 155 млн. карб. Фінансові органи загрожували вдатися до кругової поруки. Але попри загрози й репресії збір контрибуції і надалі проходив мляво.

3 червня газета «Известия ВУЦИК» у спеціальному додатку надрукувала повні списки усіх платників контрибуції із даними про суму податку, майновий стан або характер занять. Аналіз цих списків дає багато цікавої інформації щодо соціального обличчя київської буржуазії влітку 1919 р. Усього до списку увійшли 723 особи. Суми податку різні, від мінімальної у 10 тис. до максимальної у 1,5 млн. карб. Звертає увагу незначна кількість великих за розміром стягнень (від 100 тис.) — їх усього 30. Із цього можна зробити висновки, що велика буржуазія майже вся втекла. Загальна картина виглядала таким чином: більше 100 тис. — 4%; 30–100 тис. — 20%; 10–20 тис. — 76%. Відсутність у списках заможного громадянства з Москви й

²⁵ Боротьба. — 1919. — 13 лютого.

²⁶ Боротьба — 1919. — 11, 25 февраля; Народня воля. — 1919. — 20, 26 лютого, 4 березня.

Петрограду свідчить, що на цей час воно, так само як і місцева бізнес-еліта, встигло виїхати з міста. У Києві переважала середня і дрібна буржуазія, на яку саме й припав головний тягар надзвичайного податку. Єдиного критерію у визначенні соціального статусу цієї групи не існувало. Найбільше зустрічалися промисловці, купці, підрядники, власники магазинів, домовласники; були також інженери, лікарі, присяжні повірені. Близько 70% списку складала єврейські прізвища.

Наступ на буржуазію тривав. Сучасник згадував, що оскільки радянська влада почувалася в цей час впевнено, «особливої жорстокості вона не виявляла, розстрілів майже не було, а займалася вона, головним чином, тим, що вимотувала в населення душу своїми наказами»²⁷. Слідом за контрибуцією був виданий наказ коменданта міста № 20, який вимагав «взяти на облік усі буржуазні будинки, особняки і т. ін. для переселення в них робітників з притонів і хатин. Буржуазні класи переселити і скупчити». На виконання цього наказу комендант міського Центрального району дав доручення районним комісарам Двірцевої, 1-ї і 3-ї Либедської, 1-ї і 2-ї Старокиївської дільниць в тижневий термін зібрати за допомогою місцевих комісарів відомості про панські помешкання та особняки. Фабрично-заводським комітетам пропонувалося створити районні робітничі комісії для обстеження житла і переселення робітників»²⁸.

Але, за слушним зауваженням того ж киянина, робітники й біднота поставилися до наказу недовірливо, тому «виселити буржуазію і вселити бідноту було однаково важко». До того ж існувала можливість врятуватися від виселення за допомогою знайомств та хабарів. «Вчора нас хотіли виселити з квартири. Тільки протекція колишнього репетитора Ф.П., який завідує житловим відділом, врятувала нас», — записала киянка у щоденнику²⁹. Перш за все під контроль було взято квартири,

²⁷ Гольденвейзер А.А. Вказ. праця. — С. 212.

²⁸ Боротьба. — 1919. — 13, 14 лютого.

²⁹ Дневник и воспоминания киевской студентки. — С. 211.

Олена Бойко

залишені мешканцями, окремі кімнати у великих квартирах. Заселялися до них не робітники з нетрів, а головним чином службовці радянських установ, командири Червоної армії, співробітники ЧК. Надалі виконком неодноразово ухвалював рішення про переселення робітників у буржуазні квартири, але такі випадки були поодинокими і не стали поширеним явищем.

Після приходу радянської влади до Києва сюди було вирішено перенести столицю УСРР. За часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського урядовий державний апарат мав цілком пристойні і комфортні приміщення, які усі збереглися за Директорії й використовувалися за призначенням. Проте, робіничо-селянському уряду цього було недостатньо. Масове виселення киян з квартир у центрі міста набуло великих масштабів одразу після остаточного рішення про переїзд уряду УСРР до Києва.

Урядове містечко вирішили влаштувати у Липках, через що для «ущільнення» був визначений весь центр міста — вулиці Прорізна, Михайлівська, М. Житомирська, Пушкінська, Олександрівська, Катеринінська, Анненківська, Трьохсвятительська, Костьольна, Мерингівська, Ольгинська, Володимирська, Виноградна, Бібіковський бульвар, Фундуклеївська, Левашовська, Єлізаветинська й Банкова. Особняки наказувалося звільнити повністю. У будинках понад 4 поверхи — звільнити один поверх, понад 7 — 2 поверхи. В якості помешкання для членів ВУЦВК та уряду було обрано великий будинок на розі Бібіковського бульвару та вул. Пушкінської.

Головні державні органи — ЦВК Рад, Раднарком, наркомат закордонних справ розмістилися у Маріїнському палаці, там само мешкали й їхні керівники. На вул. Інститутській, 40, де була резиденція Гетьмана, а згодом Директорії перебував голова РНК Х. Раковський із особистим управлінням. Наркомпрод зайняв будинок по Хрещатику, 6, а також готелі «Імперіал» та «Петроград». Наркомвійськсправ розмістився у будинках по Хрещатику, 28, Прорізній, 2 та Музичному пров., 1, НКВС — на Лютеранській, 22 і т. ін. Зрозуміло, ці будинки були повністю відселені.

Із переведенням державних структур до Києва виникла потреба у розселенні численної армії радянських чиновників. Протягом тижня було взято на облік і розподілено усі квартири, залишені буржуазією, разом із майном. У рекордно короткий термін — за 48 годин — повністю виселили будинок Гінзбурга. Із собою дозволили забрати лише мінімум особистих речей, квартири залишалися вмебльованими та обладнаними³⁰.

Далі прийшла черга звільнення громадських будівель. Виконком принципово вирішив скасувати земські установи й передати їхнє діловодство відповідним власним органам. Передбачалось зробити це поступово, але виконком наклав око на новий гарний будинок губернського земства на вул. Володимирській і терміново зажадав звільнити 45 кімнат з обладнанням і меблями. Відділи виконкому, не чекаючи роботи Ліквідаційної комісії, поспіхом зайняли приміщення управи, викидаючи при цьому майно та фінансові документи просто в коридор³¹. Так само займалися приміщення закритих газет, партійних і громадських організацій тощо.

Переїзд уряду до Києва почався із кінця березня. До цього відбулися зміни у зовнішньому вигляді Києва. Було знято українські вивіски, там де вони ще залишилися, жовто-блакитні прапори замінено на червоні. З будинку Міської думи прибрали зображення Михаїла-архангела. Заперечення киян, що це не релігійний символ, а лише герб міста, не було взято до уваги. Знесли пам'ятники Олександрю II, Миколі I, Іскрі та Кочубею, ген. Дрентельну, ген. Бобринському, залишки пам'ятника Столипину на Думській площі, бюст Столипіна на його могилі. Замінили вивіску на університеті Св. Володимира, який став називатись «Вища школа УСРР».

22 березня виконком ухвалив перейменувати 32 вулиці, площі й парки міста. З'явилися вулиці Леніна, Маркса, Енгельса, Лібкнехта, Люксембург, Комуністична, Січневого повстання,

---

³⁰ Там само. — 13, 25 марта, 5 апреля.

³¹ Червоний прапор. — 1919. — 26 березня, 1 квітня.

Олена Бойко

бульвар Т.Шевченка, площі Революції, III інтернаціоналу, Червона, Радянська та ін. За межами здорового глузду було надання імені К. Лібкнехта Оперному театру, а В. Леніна — міському драматичному. Перейменування тривали й надалі.

Помітно змінився й загальний вигляд міста. Київські вулиці завжди були багатолюдними, «за гетьмана на Хрещатику не можна було проштовхнутись і публіка була набагато елегантніше ніж зараз». Тепер народу на вулицях поменшало, й серед перехожих, за свідченням очевидців, стало зовсім мало гарно вбраних і просто охайно вдягнених людей. Чоловіки переважно носили солдатські шинелі, шкіряні куртки, чорні картузи. Дами змінили капелюшки на хустки. У такий спосіб заможні мешканці намагалися надати собі «демократичного вигляду»³².

Соціальна політика радянської влади мала виразно класовий характер й була спрямована проти буржуазії. В свою чергу буржуазія намагалася якщо не протистояти їй, то принаймні пристосуватися. Деякий час це їй вдавалося. У 1919 р. представники середнього класу у Києві не саботували радянську владу, а охоче йшли до неї на службу. Київ до революції був центром великого бізнесу, але радянська влада ліквідувала притаманну йому інфраструктуру. Банки, акціонерні та страхові товариства, адвокатські контори були ліквідовані як установи великого капіталу, непотрібні пролетарській державі. Численні службовці залишилися без засобів до існування. Київська студентка написала з цього приводу у щоденнику, що «при їхній (радянській — *О.Б.*) системі треба або емігрувати, або поступати до них на службу. Інакше при все зростаючій дорожнечі можна буде померти з голоду»³³. Більшовицький режим створив у Києві величезний бюрократичний апарат як центральної, так і місцевої губернської та міської влади. Керівництво її структурами здійснювали здебільшого члени більшовицької партії, серед яких було багато випадкових, малоосвічених, іноді зовсім

³² Дневник и воспоминания киевской студентки. — С. 211.

³³ Там само. — С. 210–211.

молодих людей, відвертих авантюристів. Тоді як апарат потребував фахівців відповідних галузей із вищою освітою та просто освічених людей для технічної роботи. Так само масово отримували посади освітяни, оскільки кожна радянська структура створювала свій агітаційно-пропагандистський або культурно-освітній відділ.

Автори мемуарів і щоденників, згаданих у даній статті (вчений, педагогічний діяч, адвокат, студентка, жінка із заможної сім'ї), попри негативне ставлення до радянської влади, перебували на службі або на своїх попередніх посадах, або у новостворених радянських структурах. Усі вони свідчили, що у службові розпорядженні, в тому числі ділові й суто технічні, втручався місцевий осередок комуністичної партії. Таким чином комуністи контролювали роботу будь-якої установи. Фахівці отримували вказівки від неосвічених людей.

До служби буржуазію спонукали не лише меркантильні інтереси, а й можливість захистити себе від репресій режиму: отримати охоронну грамоту на квартиру, бібліотеку, й т. ін., позбутися мобілізацій. Близькість до влади, де процвітали хабарництво і протекція, давала можливість рятувати за гроші життя близьких та знайомих. За правилами, на радянську службу приймали лише осіб, що «перебувають на радянській платформі»³⁴. Але на практиці було достатньо усних заяв про лояльність або рекомендацій, допомагали також вже згадані протекції і хабарі.

Наприкінці березня почалася кампанія по т. зв. «чистці» державних установ від «ворогів радянської влади, класово чужих елементів». Водночас передбачалось скорочення надзвичайно роздутого бюрократичного апарату, зрозуміло, що за рахунок «контрреволюційних елементів». Перша глобальна чистка була проведена у Наркоматі пошти й телеграфу, де 29 березня було звільнено усіх співробітників, а 31 березня почався набір нових

---

³⁴ Борьба. — 1919. — 1 марта.

Олена Бойко

службовців із більш суворими вимогами до класового походження, майнового стану, ставлення до радянської влади тощо³⁵.

Кампанія набирала обертів, 4 червня виконком створив комісію, для проведення чистки радянських установ аж до розпуску та звільнення усіх службовців. Процедуру проходили як міські, так і центральні радянські установи, штати яких мали скоротитися на 25%³⁶. В установах з'явилися т. зв. «чорні дошки», на яких вивішувалися списки звільнених. Виявлених під час чисток ворогів передавали до ЧК та Ревтрибуналу. У пресі розгорнулася кампанія проти буржуазії й інтелігенції. Офіціоз «Известия ВУЦИК» закликала до «безпощадного викорінення мерзенної обивательщини, яка заповнює усі наші радянські установи», в той час як робітники йдуть на фронт³⁷. Майже кожен день газета публікувала списки звільнених з радянських установ.

В плані наступу на заможні верстви виконком оголосив з 4 березня трудову повинність для буржуазії. До неї були віднесені особи, що живуть на нетрудові доходи; що користуються найманою працею з метою отримання прибутку; члени правління різних акціонерних товариств, присяжні повірені, нотаріуси, біржові маклери, торгові посередники, представники вільних професій, особи без певних занять. Від мобілізації звільнялися службовці радянських установ, службовці і технічний персонал у промисловості, викладачі, лікарі, артисти і художники. Згаданим особам було заборонено виїзд з Києва³⁸. Спочатку примусовим роботам підлягали лише молоді люди 21–26 років (1893–98 рр. народження), але невдовзі вікові обмеження були зняті. За рознарядкою радянських органів на виконання трудової повинності людей виділяли домкоми. Зазвичай, вони виконували важку, брудну роботу.

³⁵ Боротьба. — 1919. — 2 квітня.

³⁶ Известия ВУЦИК. — 1919. — 8 юнія.

³⁷ Там само. — 12 юлія.

³⁸ Боротьба. — 5 березня.

Для виконання термінових чорних робіт влада почала вдаватися до облав. 12 червня наряд ЧК у центрі міста (вул. Николаївська) затримав 43 осіб, яких під конвоєм доправили в ЧК. Після перевірки документів частина була звільнена, а 20 відправили на вантажні роботи. Після наступної облави 18 червня на Хрещатику на роботи було направлено 30 осіб. 20 червня облава відбулася в Купецькому саду під час театральної вистави і концерту, було затримано кількасот «представників буржуазії», щоправда, жінок і дітей невдовзі відпустили³⁹. Надалі облави і направлення на примусові роботи стали звичайним явищем.

Із приходом радянської влади поживалася діяльність профспілок, які відігравали надзвичайно велику роль у житті міста. Раніше вони були прерогативою виключно робітничих професій, тепер життя змушувало об'єднуватися й інших: домашню прислугу, візників, двірників, а також артистів, лікарів і навіть військових інвалідів. Членство у профспілках давало низку відчутних пільг — звільнення від мобілізацій та інших примусових заходів, певні соціальні гарантії — харчування, страхування, лікарняна каса, безкоштовне відвідання культурних заходів.

У керівництві профспілками міста традиційно переважали меншовики. Київська рада робітничих депутатів вважаючи, що помірковані профспілкові лідери не відповідають загальному революційному настрою пролетаріату, підняла питання про переобрання Ради профспілок, але воно так і не відбулося. Склад виконкому Ради профспілок так само не відповідав складу ради — у ньому більшовики мали більшість. У профспілковому русі не біло єдиної думки щодо його подальшого характеру. Фактично головна його задача — захист інтересів робітників від роботодавців — тепер набувала іншого змісту. Комуністи вважали, що оскільки пролетаріат при владі і працює на націоналізованих підприємствах, не треба вдаватися до старих методів — вимог збільшення зарплати, страйків і т. ін. Але

---

³⁹ Борьба. — 13, 19, 21 июня.

Олена Бойко

опозиційні комуністам меншовики та есери вважали, що таким чином націоналізовані підприємства зроблять пролетаря рабом держави⁴⁰.

У радянській історіографії та джерелах комуністичної партії завжди йшлося про беззастережну підтримку київським робітництвом радянської влади. Проте, склад Київської ради робітничих депутатів цього не підтверджує. Довибори у Раду, проведені одразу після вступу Червоної армії, навіть за участі у них червоноармійців⁴¹, не дали більшовикам переважної більшості. Тому щоби мати перевагу у виконкомі, вони вольовим рішенням не включили до виконавчого органу членів усіх партій, що мали представництво у раді. Газета «Червоний прапор» вказувала на це прямо: «...Дійсної радянської влади і диктатури пролетаріату ми не бачимо, а є диктатура комуністичної партії. Дивлячись на склад Ради РД і непропорційно обраний виконком..., ми, приглядаючись, бачимо, що найбільш численні робітництвом заводи, майстерні і фабрики не дають переваги комуністам»⁴². Про недостатню революційність київського робітництва свідчила газета «Известия ВУЦИК», коли писала, що серед київських робітників, на відміну від Москви і Петрограду, немає бажаючих брати участь у продзагонах⁴³.

Радянська влада запровадила 8-годинний робочий день, закрила приватні посередницькі контори з питань праці. За рішенням виконкому працевлаштування робітників і службовців відбувалось лише через біржі праці. За роки революції великі київські заводи значно скоротили виробництво, будівництво, легка та харчова промисловість, побутове обслуговування забезпечували лише елементарні потреби населення; припинилося

⁴⁰ Червоний прапор. — 1919. — 14 лютого.

⁴¹ Васильев И.Г. Киевский совет в 1919 году // В защиту революции: Воспоминания участников борьбы за власть Советов в Киеве и на Киевщине. — К., 1977. — С. 189.

⁴² Червоний прапор. — 1919. — 3 квітня.

⁴³ Известия ВУЦИК. — 1919. — 2 августа.

виготовлення предметів розкоші. Рівень безробіття у Києві вже давно був досить високим. У перші дні роботи біржі праці в середині лютого кожного дня реєструвалося 300–500 безробітних, у квітні — вже біля тисячі. 1–15 квітня по місту було зареєстровано 12 912 осіб. Водночас попит за цей час склав 6006 вакансій, на роботу було відправлено лише 3 554, оскільки більшість безробітних становили особи інтелігентної праці, лікарі та медичний персонал, конторщики, прислуга, тоді як потрібні були в основному чорнороби⁴⁴. Певне погравлення на ринку праці спостерігалось у травні, коли протягом 1–25 травня було зареєстровано 13134 осіб, а попит склав 12 457 вакансій. Проте оптимістичні висновки Київської РРД, що безробіття йде на спад, не виправдалися, рівень зайнятості і надалі залишався низьким⁴⁵.

Демократичні свободи радянською владою були скасовані. У виданому ЧК наказі йшлося про те, що з огляду на «злочинну агітацію проти радянської влади, а також погромну антисемітську агітацію», «всякі скупчення на вулицях міста заборонені і розганятимуться збройною силою; всяка агітація проти радянської влади суворо придушуватиметься; агітація в пресі веде за собою закриття видань; усна агітація ... на вулицях, зборах, каратиметься аж до розстрілу на місці злочину»⁴⁶. Ставлення радянської влади до мешканців міста, які вважалися противниками режиму (заможні верстви, українські діячі) напряму залежало від внутрішньої політичної ситуації та становища на фронтах. Лютий та березень були періодом відносної внутрішньої стабільності та переможного наступу Червоної армії. Тому переважав, в основному, економічний тиск на буржуазію, до розстрілів справа, як правило, не доходила. Становище погіршилося наприкінці березня й надалі продовжувало загострю-

---

⁴⁴ Борьба. — 1919. — 19 апреля.

⁴⁵ Известия ВУЦИК. — 1919. — 29 мая.

⁴⁶ Боротьба. — 1919. — 5 березня.

Олена Бойко

ватися. Перш за все це було пов'язано із посиленням селянсько-повстанського руху проти радянської влади.

У відповідь на це постановою Київського виконкому була ліквідована Селянська спілка, створена у 1917 р. Всеукраїнською радою селянських депутатів, 4 березня вийшов останній номер її газети «Народня воля», яку передали боротьбистам — «сучасним господарям становища». У ніч на 25 березня були проведені арешти серед української інтелігенції. Затримали лідерів УСДРП (нез.) Ю. Мазуренка, А. Пісоцького, а також С. Єфремова, Л. Чикаленка, А. Яковенка. Слідом за політичними діячами була заарештована група фінансистів і кооператорів, керівників Дніпросоюзу, Союзбанку, Українбанку, Централу, Коопцентру, кооперативів «Городской потребитель і «Жизнь»⁴⁷. З'ясувалось, що арешти українців відбулися за підозрою у підтримці отамана Зеленого, який своїми активними діями не давав спокою радянській владі. Завдяки втручання боротьбистів ситуацію вдалося владнати, українські діячі були звільнені.

Підозри радянської влади не були безпідставними. На початку квітня УПСР та УСДРП (нез.) оголосили початок загального селянського повстання проти більшовиків. 10 квітня селянські загони з навколишніх сіл зробили спробу наступу на Київ, що в літературі отримав назву «Куренівське повстання». Це був унікальний епізод Української революції, єдиний випадок, коли цілком реальну спробу змінити владу у столиці здійснила не армія, а повсталі селяни. Селянський виступ, що зазнав поразки, не був підтриманий містом. Саме після Куренівських подій наступ на «ворогів радянської влади» у Києві посилювався. З виконкому були виключені українські соціал-демократи (незалежники) та ліві соціалісти-революціонери (активісти) «за активний спротив соціалістичному будівництву»⁴⁸.

У перші три місяці влада диктатури пролетаріату не була надто жорстокою до своїх опонентів. На першому засіданні

⁴⁷ Червоний прапор. — 1919. — 26 березня.

⁴⁸ Борьба. — 1919. — 3 апреля.

17 березня Революційний трибунал розглянув справу трьох тюремних наглядачів, які за вироком суду розстріляли Б. Донського, вбивцю фельдмаршала Е. Ейхгорна. Двоє були засуджені до смертної кари, один — до виправних робіт. Далі слухалися справи за звинуваченнями у посадових злочинах, казнокрадстві, дезертирстві, антирадянській агітації, «петлюрівському шпигунстві» тощо.

У звіті виконкому за три місяці йшлося, що за цей час ЧК було заарештовано 918 осіб, з яких 150 розстріляно, 255 засуджено до тюремного ув'язнення, у 60 — конфісковане майно, решта звільнені. Серед покараних: 188 — за контрреволюцію, 66 — за бандитизм, 48 — за спекуляцію, 45 — за посадові злочини, 43 — фальшивомонетники, 9 — за агітацію проти радянської влади⁴⁹.

Чим більше загострювалася ситуація на фронтах Червоної армії та внутрішні проблеми радянської влади, тим жорстокішими ставали репресії. Із травня становище радянської держави продовжувало невпинно погіршуватися, що позначилося на ставленні більшовицької влади до зовні лояльного, проте внутрішньо ворожого до неї населення Києва. Найбільш резонансним став розстріл у травні «в порядку червоного терору» великої групи «членів монархічних організацій». Йшлося про «Клуб російських націоналістів», створений 1908 р. у Києві відомим реакційним діячем В. Шульгиним. До рук ЧК потрапив список вже неіснуючої організації й за ним було страчено 68 осіб — усіх, хто на той час залишався у місті⁵⁰. Серед розстріляних було багато відомих киян — професори університету Св. Володимира І. Армашевський та Т. Флоринський, колишній губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін, публіцист С. Щеголів, колишній директор державного банку, прокурор, член Державної Думи, гласні Міської думи, відомі

⁴⁹ Известия ВУЦИК. — 1919. — 9 мая.

⁵⁰ Шульгин В.В. Дни. 1920: Записки. — М., 1989. — С. 46.

Олена Бойко

адвокати та ін.⁵¹ Лише невелику частку з них можна було віднести до правих діячів, більшість складала далекі від політики літні люди.

У відповідь на «впертий спротив буржуазних класів» радянська влада перейшла від погроз до арештів тих, хто не виконував її розпоряджень по сплаті контрибуції, «білизняній повинності», ухилився від трудових мобілізацій. Знову почалися обшуки київських квартир: забирали гроші, коштовності, продовольство, одяг, білизну. Київська ЧК наклала на усіх затриманих за несплату контрибуції покарання у вигляді примусових робіт — тиждень за кожен день затримки. У провалі кампанії по збору білизни з буржуазії виконком звинуватив домові комітети, які давали неправдиві відомості. За це лише у Подільському районі червні було заарештовано 38 осіб, яким загрожувало виселення з квартир. У липні за нездачу білизни й одягу було заарештовано ще 60 осіб⁵².

На початку липня було розстріляно чергову групу «контрреволюціонерів» — 17 осіб з числа київської інтелігенції, серед яких найбільшою повагою і любов'ю киян користувався відомий педагог і український громадський діяч В. Науменко. «Це був один з небагатьох людей, що користувалися виключною репутацією й відомих усьому Києву... Якби йому дали померти власною смертю, за його гробом йшов би стотисячний натовп... І таку людину схопили й поквапилися розстріляти через 24 години, щоб ніхто не встиг за нього заступитися», — з гіркотою згадував сучасник. Сюди ж потрапили відомий київський адвокат С. Горбунов, освітянин та земський діяч Ю. Щириця та інші знані кияни⁵³. Після цього голова Київської ЧК В. Балицький дав роз'яснення у газетах, що віднині подача касаційних скарг та прохань про помилування буде здійснюватися

⁵¹ Известия ВУЦИК. — 1919. — 23 травня.

⁵² Борьба. — 1919. — 16, 19 июня; Известия ВУЦИК. — 1919. — 11 июля.

⁵³ Гольденвейзер А.А. Вказ. праця. — С. 252.

лише у виняткових випадках, смертні вироки Ревтрибуналу будуть виконуватися негайно.

У липні—серпні розстріли «контрреволюціонерів» стали повсякденною справою, про що повідомлялося ледь не в кожному номері київських газет. Якщо спочатку «караючий меч ЧК» був спрямований проти «представників контрреволюційної буржуазії», «гетьманців», «петлюрівських шпигунів» і т. ін., то тепер серед розстріляних переважали заручники. Пересічних громадян страчували «в порядку червоного терору» за надуманими звинуваченнями.

Про розмах терору свідчила наявність у Києві 16 різних підрозділів ЧК. Київська «надзвичайка», за свідченням дослідження С. Мельгунова «Красный террор в России», у 1919 р. була однією з найбільших й найкривавіших більшовицьких катівень. За даними розслідувань білогвардійської комісії ген. Ф. Рерберга вдалося достеменно встановити прізвища 4800 розстріляних, усього ж кількість громадян, що загинули у Києві при більшовиках, сягала 12 000⁵⁴. Про надзвичайну жорстокість і знущання над заарештованими у київських тюрмах йшлося у звіті сестер-жалібниць російського Червоного хреста для доповіді Міжнародному Червоному хресту у Женеві⁵⁵.

Останню криваву крапку у злочинах проти киян більшовицька влада поставила, коли поспіхом залишала Київ. У ніч з 27 на 28 серпня були страчені практичні усі, хто на той момент перебував у тюрмах ЧК. У губчека на вул. Садовій, 5 було розстріляно 127 осіб, близько 70 — у повітовій ЧК на вул. Єлізаветинській, приблизно стільки ж — у китайській «надзвичайці», 51 залізничник — у залізничній ЧК і ще деяка кількість в інших відділах ЧК у Києві. По-перше, це була помста за переможний наступ Добровольчої армії, по-друге, небажання везти із собою заарештованих⁵⁶.

⁵⁴ Мельгунов С.П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 47–48.

⁵⁵ Там само. — С. 47.

⁵⁶ Известия ВУЦИК. — 1919. — 29 августа; Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 127.

Олена Бойко

У підсумку зазначимо, що реалії більшовицького режиму виявились для Києва жахливими. Міське господарство і соціальна сфера були занедбані і кинуті владою напризволяще. Політика Української радянської держави по відношенню до своїх громадян була такою, що навіть столиця весь час жила на півголодному пайку, у скрутних матеріальних і побутових умовах. Заможні верстви повною мірою відчували «класову ненависть» пролетарської держави до себе, яка втім не призвела до відновлення соціальної справедливості. За радянського режиму життя пролетаріату й міських низів також не стало кращим у порівнянні із попередньою буржуазною владою.

Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР

Сьогодні, враховуючи досвід історичного минулого, Польща зацікавлена в існуванні незалежної України, яка є гарантом того, що польські східні кордони, а значить — східний кордон Європейського Союзу не перетворяться на зону невизначеності. У свою чергу Україна вбачає в цій дружній державі-сусідці найближчого центральноєвропейського партнера, союз з яким розглядається як регіональний фактор стабільності¹.

Тим не менше, незважаючи на великі зрушення на рівні міждержавних відносин, українсько-польські стосунки на суспільному рівні залишаються на досить обмеженому рівні. До цього часу як в польському, так і в українському суспільстві, живуть взаємні історичні стереотипи по відношенню один до одного. І це не дивно, адже спільна історія завжди породжує стереотипи і міфи, як позитивні, так і негативні. Основною причиною вкорінення цих стереотипів, на думку багатьох дослідників, є явне і голосне артикулювання націоналістів обох держав на історичних кривдах, що завдали представники іншого. І якщо сьогодні як в українській, так і в польській історіографії багато пишеться про взаємні стереотипи, проводяться численні міжнародні конференції, де йдеться також і про взаємні препросини, однак ці стереотипи залишаються на соціологічному рівні дуже стійкими.

Період відновлення національних держав України та Польщі, започаткований під час Першої світової війни й Української

---

¹ Див.: *Телеховський Ю.* Українсько-польські відносини: деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КДБ. Науковий і документальний журнал. — № 2(17). — 2001. — С. 496–501.

революції, посідає значне місце в долі поляків західноукраїнських земель. Розв'язання «українського» і «польського» питань, створення незалежних держав сусідніх слов'янських народів відкривало реальний шанс для розбудови нової архітектури Центрально-Східної Європи, однак воно наштовхнулося на стереотипи імперської політики Росії та західних держав, за давнини суперечності між українцями і поляками, в центрі яких опинилися територіальні претензії Польщі на Галичину та Західну Волинь.

Політика УНР щодо польського етносу значною мірою залежала від міждержавних відносин з відновленою восени 1918 р. Польською державою. Складні, а подекуди і ворожі відносини між Польщею та УНР негативним чином відбивались на становищі польських мешканців Волині та Поділля. До того ж серед українських політичних партій та організацій, військових не було єдиної позиції щодо польського населення.

Напередодні Першої світової війни на території Правобережної України проживало близько 15853100 мешканців. Серед них українці становили 11531220 осіб, євреї — 2047890, росіяни — 770290, поляки — 740000, німці — 354340². Інші етнічні спільноти (чехи, білоруси, молдавани та ін.) були мало чисельними.

Повалення царизму внаслідок Лютневої революції 1917 р. та початок демократизації Російської держави був позитивно зустрінутий переважною більшістю поляків. Прихильно поставилась польська спільнота України до створення та перших кроків діяльності Центральної Ради. Проголосивши в перших універсалах право українців бути господарем на своїй землі, Центральна Рада задекларувала водночас право трудових верств неукраїнського (польського, єврейського та ін.) населення на задоволення своїх національно-культурних потреб. Провідники основних українських політичних партій поділяли популярні в Західній Європі ідеї національно-персональної автономії. Саме

---

² Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали. — Т. 1. — К., 1997. — С. 304.

Українська Центральна Рада та її голова М. Грушевський вперше в українському суспільно-політичному русі виробили програму забезпечення політичних прав всіх етнонаціональних спільнот в УНР, задоволення їхніх культурно-національних, релігійних та інших потреб.

Проголошення Західно-Української Народної Республіки в часовому вимірі збіглося з відновленням державної незалежності Польщі, уряд якої претендував на повернення до кордонів Першої Річпосполитої 1772 р. Це, головним чином, й спричинило гострий міжетнічний конфлікт, який переріс у польсько-українську війну листопада 1918 р. — червня 1919 р., суттєво позначився на життєдіяльності місцевих поляків, значна частина яких долучилася до силового розв'язання етнічно-територіальних проблем.

За чотири століття перебування Галичини у складі Польщі, а згодом Австрійської й Австро-Угорської імперій, етнічний склад населення краю зазнав великих змін, але українці як автохтони і далі залишалися найбільшою етнічною групою. Нагадаємо, що навіть за далеко необ'єктивними даними австрійського перепису населення 1900 р., у Східній Галичині мешкало 3,6 млн. греко-католиків (здебільшого поляки — 22,7%), 614 тис. іудеїв (13%). За мовою спілкування україномовне населення становило 2,9 млн. чол., польсько мовне — 1,5 млн., німецькомовне — 175 тис.³ Навіть за цією статистикою щонайменше дві третини жителів краю становили українці. До того ж слід мати на увазі, що чимало українців під тиском обставин змінювали батьківську етнічність і віру на польську та римокатолицьку, тобто їх українська ідентичність могла бути актуалізована. Інакше кажучи, на початку ХХ ст. Галичина залишалась українським краєм, а центрами національної ідеї, українського культурного та політичного життя були міста, насамперед Львів, хоча українці становили в ньому меншість.

---

³ *Макарчик С.А.* Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. — Львів, 1997. — С. 14–16.

Водночас слід мати на увазі, що впродовж століть польська пропаганда намагалася сформуванати в суспільстві громадську думку про Західну Україну як відвічні польські землі або Мало-польщу. Цю ідею відстоювала більшість провідників польського національно-визвольного руху після відомих поділів Польщі, ув'язуючи з нею відродження Польської держави у так званих «історичних кордонах» із включенням «польського Львова» та «південно-східної Мало-польщі». Якщо лідери польських націонал-демократів взагалі не визнавали за українцями державотворчих потенцій, то польські соціалісти Ю. Пілсудського заявляли про можливість федерації з Україною, але не висловлювали свою позицію щодо її статусу та кордонів.

Безпосереднім поштовхом до державотворчих процесів на теренах Галичини та нагнітання конфронтації українців і поляків став Маніфест імператорів Німеччини Вільгельма II й Австро-Угорщини Франца Йосифа I від 5 листопада 1916 р., в якому декларувалося створення на підросійських землях Польщі й України Польського Королівства як „самостійної” держави зі спадковою монархією, конституційним ладом та армією. Через 10 днів уряд Росії визнав цей маніфест недійсним, але пообіцяв полякам автономію у складі імперії. У січні 1917 р. у Варшаві було створено Тимчасову державну раду, на яку покладалося формування збройних сил Королівства, що мали виступити на його захист.

Суперечливою була реакція польських чинників на таємні умови Берестейських угод 1918 р., за якими Австро-Угорщина зобов'язувалася перетворити до кінця липня 1918 р. Східну Галичину та південну Буковину на єдиний коронний край, а Холмщина та Підляшшя мали відійти до УНР. На жаль, гетьманський переворот зірвав цей план, а австро-угорський уряд відмовився від своїх зобов'язань, оскільки представникам Антанти українське питання було подане як «австро-угорська інтрига». У такій складній ситуації восени 1918 р. активізувалися національні рухи за створення української та польської державності, що впливало з маніфесту австрійського цісаря

Карла від 16 жовтня, в якому містився заклик до народів монархії заснувати власні держави та увійти в нову федеративну державу. Спільним для обох рухів було прагнення українців і поляків до самостійного національно-культурного розвитку, відновлення національних держав, до відокремлення Галичини від Австро-Угорщини, але її подальший розвиток уявлявся діаметрально протилежним. Якщо провідні українські політичні партії моделювали перспективи Галичини як частини майбутньої самостійної Української держави, то більшість польських політичних об'єднань розглядали її як «східні креси» відновлюваної Річпосполитої.

Нова фаза польсько-українського протистояння розгорталася на тлі зміни парадигми і глибоких тріщин як у польському, так і українському національних рухах, де проглядалися протилежні цілі. Поряд із прибічниками союзу з Австрією було не менше модюляторів і симпатиків ідеї автономії у складі демократичної Росії. Дедалі активніше заявляли про себе прихильники самостійницького руху, силової боротьби за повне незалежання України та Польщі, створення підпільних збройних загонів, яким в умовах війни відводилася ключова роль у відновленні національної державності.

На взаємини українців і поляків негативно впливали старі кривди і образи, успадковані з часів польської колонізації українських земель і Визвольної війни українського народу середини XVII ст., амбітні стереотипи зверхності польської шляхти щодо українського населення, яке, зі свого боку, вважало несправедливим ущемлення національних прав. Разом із тим, у свідомості частини провідної верстви поляків та українців проростало розуміння того, що лише спільними зусиллями можна розірвати імперські пута, здобути свободу та незалежність і відновити національні держави. Однак у польській спільноті Галичини та Волині верх брали шовіністичні та конфронтаційні настрої, що посилювалися в умовах наростання національно-визвольних змагань, детонованих Першою світовою війною і кризою імперських режимів.

Поляки, на відміну українців Галичини, досить стримано сприйняли створення Української Центральної Ради, її III і IV Універсали про проголошення Української Народної Республіки та її усамостійнення. З ентузіазмом зустріли галицькі українці участь української делегації у Берестейській мирній конференції, її ухвалу про включення Підляшшя та Холмщини до складу УНР, чого не скажеш про реакцію польських шовіністичних кіл, які заявляли, що Берестейській договір порушує східні кордони Польського королівства та є «четвертим поділом Польщі».

Намагаючись ослабити український і польський національний рух, вбити клин у взаємини його провідників, Тимчасовий уряд у Петрограді визнав право польського народу на незалежну державність, ідею якої підтримували уряди США, Франції, Англії та Італії. Пізніше право польського робітництва на незалежну державність декларував і уряд більшовицької Росії. Пропольські заяви урядів Росії та західних держав стали своєрідним козирем Регентської ради, сформованої у вересні 1917 р., для оголошення виборів до Сейму, а відтак створення у Кракові Польської ліквідаційної комісії для відокремлення Польщі від Росії та перейняття влади від Австро-Угорщини в Галичині. За таких умов поляки краю опинилися в епіцентрі польсько-українського протистояння, що набувало конфронтаційного характеру. Його головною причиною стало намагання провідників польського державницького руху включити до складу Польщі українську Галичину та Західну Волинь. При цьому ігнорувалося природне право українців краю на своє самовизначення, на творення власної державності і здійснені в цьому напрямі кроки, адже ще 18 жовтня 1918 р. Українська парламентська репрезентація скликала у Львові Установчі збори, що статуювали себе Парламентсько-українською Національною Радою (УНРада) і заявили про формування власної державності. На наступний день УНРада проголосила утворення Української Держави на теренах Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Важливо підкреслити, що УНРада гарантувала забезпечення в

межах Української держави політичних і національно-культурних прав меншин — поляків, євреїв, німців, угорців, чехів та ін.

Польська ліквідаційна комісія на чолі з В. Вітасом, на яку тимчасово покладалися владні функції в Галичині, планувала свій приїзд до Львова 1–2 листопада 1918 р. Враховуючи цю обставину, а також те, що галицький намісник генерал К. Гуйн відмовився передати владу українському представництву, в ніч на 1 листопада українські частини Львівського гарнізону австрійської армії та легіон Українських січових стрільців під командуванням Д. Вітовського явочним порядком заволоділи урядовими установами, взяли під контроль вокзал, пошту, магістрат та ін. Вранці над Львівською ратушею замайорів синьожовтий прапор, а відозви Укради, розклеєні на стінах будинків, повідомляли про народження Української держави на українських етнічних землях колишньої Австро-Угорщини.

Ситуація у Львові ускладнювалася тим, що понад 62% його двохсоттисячних жителів становили поляки, 20% — євреї і лише 18% — українці⁴. До того ж бракувало єдності українських національно-демократичних сил у підходах до української державності, частина яких орієнтувалася на Відень, захоплювалася революційними деклараціями, зволікала з формуванням уряду ЗУНР, не подбала про зміцнення Української Галицької армії, створеної у листопаді 1918 р., що виявилось на руку Польщі. Лише 9 листопада УНРада утворила Тимчасовий Державний секретаріат, а 10 листопада висловила за злуку з Українською державою на Сході та доручила розпочати відповідні переговори. Хоч офіційна передача влади від цісарського намісника до Української національної ради відбулася, але її реальне становлення наштовхнулося на спротив місцевих поляків, набуваючи особливої гостроти у Львові та на західному приграниччі, зокрема в Перемешлі, навколо якого розгорілося справжнє вогнище польсько-української війни. На початку листопада 1918 р.

---

⁴ *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — К., 2007. — С. 137.

Володимир Устименко

у Любліні почалося формування Тимчасового уряду Польської Народної республіки, який своїм маніфестом задекларував польську владу на всіх «історичних землях», включаючи Галичину. Натомість 13 листопада УНРада оприлюднила Тимчасовий основний закон, яким офіційно проголошувалася Західно-Українська Народна Республіка. Та до того часу польські політичні та військові організації вже зуміли зорганізуватися і перейти у наступ, щоб перешкодити утвердженню ЗУНР, забезпечити приєднання Львова, Східної Галичини, а відтак і Західної Волині до відновленої Польщі.

Хоча претензії польських політиків на Галичину суперечили пунктам мирного врегулювання в Європі, проголошеним президентом США В. Вільсоном, за яким Польська держава мала відновлюватися на теренах із польським населенням, а в Східній Галичині, Холмщині, Підляшші, Західній Волині переважали українці, вони знаходили досить широку підтримку місцевих поляків. До того ж польська влада зуміла оперативно сформувати з місцевих поляків військові підрозділи, перекинути додаткові сили з Кракова, Варшави та інших міст і розгорнути кровопролитні бої за Львів. Війна з українцями за Львів розглядалася як вияв польської національної традиції, як символ патріотизму. Основу польських військових формувань склали осередки Польської організації військової, Польський корпус допомоговий, Польські кадри військові, загальне керівництво якими здійснював О. Скарбек. У жорстоких боях за Львів, започаткованих 1 листопада, що зі змінними успіхами тривали до 19 листопада, зазнали величезних втрат обидві сторони, в тому числі мирне населення. Лише завдяки провідникам української та польської церков кровопролиття на деякий час було припинено.

Зважаючи на участь місцевих поляків у воєнно-політичній конфронтації та пошуках шляхів примирення Польщі і ЗУНР, доцільно докладніше зупинитися на цих подіях, щоб дати відповідь, чому перемогли шовіністичні сили, які зуміли утвердитися у Львові, а відтак повалити ЗУНР. Архівні документи,

спогади учасників подій засвідчують, що поляки задовго до листопадового зриву вели підготовку до силового утвердження влади під керівництвом Генерального штабу Війська Польського, очолюваного кадровим генералом Т. Розвадовським. Було сформовано спеціальну польську армію в Галичині під командуванням генерала В. Сікорського, призначено військового коменданта Львова А. Каменського⁵. Окрім Львова, значні військові сили польська влада зосередила у Станіславі, Перемишлі, Коломиї, Золочеві, Дрогобичі та ін. містах, проводячи паралельно мобілізацію цивільного польського населення. Слід підкреслити, що український провід продовжував пошук шляхів мирного розв'язання конфлікту, ініціював створення спільного українсько-польського комітету, який у відозві до поляків Львова роз'яснював право чинності проголошення незалежності Української держави та гарантії повної безпеки польській міській самоуправі. Українська народна рада гарантувала полякам та іншим національним меншинам „свободу вживання як усно, так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями”. В своїй політиці щодо національних меншин ЗУНР продовжувала демократичні традиції УНР, підтримала її Закон про національно-персональну автономію. Такими діями українська влада сподівалася досягти лояльного ставлення польського населення до Республіки, але не знаходила відповідного розуміння з його боку. Переважна більшість польських учителів, наприклад, не склали присяги на вірність ЗУНР, оскільки були прихильниками доктрини, за якою «від віків тут була і є польська земля».

Український провід пропонував вирішити питання про належність Львова шляхом двостороннього мирного конгресу або укладення міжурядової угоди. На жаль, польська спільнота проігнорувала цю пропозицію та не виявила доброї волі до поступок і порозуміння, віддала перевагу збройній силі та відновила воєнні дії. Короткочасні перемир'я кожна зі сторін

---

⁵ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931. — С. 175.

Володимир Устименко

намагалася використати для поповнення сил, щоб у такий спосіб продовжити бойові дії.

21 листопада після отримання потужної підмоги за рахунок групи «Одсеч» із Перемишля у складі 660 офіцерів і 4900 солдатів, а також бронепοїзда, авіазагону, гармат, маючи майже подвійну перевагу сил, поляки зірвали чергове перемир'я, перейшли в наступ і зуміли оволодіти центром Львова і взяти під контроль частину установ. Після цього польські військові заго-ни, спираючись на підтримку місцевого польського населення, зробили низку спроб установити свою владу в інших містах, зокрема в Перемишлі, Самборі, Бориславі, Дрогобичі, але на-штовхнулися на спротив українських січових стрільців і міс-цевого населення.

Так закінчилася перша фаза польсько-української війни. Обидві сторони понесли великі втрати: 300 вбитих і близько тисячі поранених українців і майже 1200 полеглих, поранених і полонених поляків⁶. Перемога поляків була зумовлена тим, що відновлена ними держава зуміла швидше сконсолідуватися, створити збройні сили, одержала реальну допомогу країн Антанти.

Польсько-українська війна, окупація Львова стали одним із чинників пошуку провідниками ЗУНР підтримки з боку Української Держави П. Скоропадського. Однак антигетьманське повстання, під час якого Директорія УНР опинилася у стані війни з більшовицькою Росією та Білою армією, позбавило УНР можливості надати практичну допомогу ЗУНР, чий уряд у кінці листопада був змушений перебратися до Тернополя, а пізніше до Станіслава. За таких умов ускладнився український соборний процес, стримуваний воєнними діями, які вели обидві українські держави до конфронтації: УНР — проти більшовиків та А. Денікіна, ЗУНР — проти польської агресії. Керівництво ЗУНР поклало велику надію на з'єднання з УНР, але не врахувало ту критичну ситуацію, що склалася для Директорії. Перед загрозою

⁶ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 68.

більшовицької агресії С. Петлюра був змушений шукати допомоги у польського керівництва, а воно перебувало у стані війни з ЗУНР.

В цей же час 15 листопада 1918 р. розпочалося очолюване Директорією УНР повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Директорія одразу продекларувала своє бажання відновити принципи політики Української Центральної Ради щодо національних меншин. 10 грудня вона затвердила постанову — відновити чинність закону Центральної Ради від 9 січня 1918 р. про національно-персональну автономію. У цій ухвалі, прийнятій у Вінниці, було сказано, що «тимчасово до відновлення відповідних міністерств слід заснувати при Директорії відділ по справах національних меншостей», який повинен був очолити колишній член Центральної Ради, один із лідерів єврейської партії Поалей Ціон С. Гольдельман.

Однак, відбудовувати в повному обсязі ті установи національного самоврядування, які існували при Центральній Раді, Директорія не поспішала. У постанові від 24 січня 1919 р. «Про відновлення національно-персональної автономії», що являв собою законодавчий акт, йшлося про скасування закону гетьманського уряду, прийнятого у липні 1918 р., але створення національних міністерств не передбачалося. Реально відродження інститутів національно-персональної автономії торкалося тільки єврейської громади.

За словами С. Гольдельмана, тодішній керівник Директорії В. Винниченко мав великі сумніви, чи буде відповідати реальним обставинам часу відновлення міністерств для російської і польської меншин, в результаті чого міністри поляки або росіяни обійняли б місця повноправних членів уряду УНР. Існування цих посад бачилося голові Директорії передчасним. Росіяни, на його думку, не почували себе лояльними до УНР, а вважали себе скоріше громадянами Росії. Стосовно відновлення польської автономії — слід було дочекатись врегулювання питання про права української меншини в Польщі. Єврейська ж меншина, на думку голови Директорії, не перебувала під протек-

Володимир Устименко

торатом жодної сусідньої держави, тому євреям залишилось одне — орієнтуватись на незалежну Україну.

На наш погляд, небажання Директорії відновити національно-персональну автономію для польського населення УНР можна пояснити такими основними причинами. По-перше, в цей час, як вже зазначалось, розпочалася боротьба між армією УНР та польською армією за Західну Волинь. Крім того, на теренах Галичини тривали воєнні дії між Українською Галицькою Армією та збройними силами Польської держави. По-друге, частина польської спільноти Правобережної України активно включилась в процес відбудови польської державності, а дехто прямо сподівався на приєднання Поділля та Волині до Польської держави. Так, у січні 1919 р. в селах Фельштин, Куріївка Прокурівського повіту озброєне місцеве польське населення виступило проти УНР. Щоправда, висланий загін кулеметників швидко і безкровно нейтралізував цей виступ⁷.

Збройне протистояння супроводжувалося втягуванням місцевого польського населення до широкомасштабних антиукраїнських акцій: участь у погромах, масових пограбуваннях, арештах, обшуках, у забороні української преси, що посилювало антипольські настрої. Зафіксовано багато свідчень про те, що значна частина польського населення взялася за зброю та фактично долучилася до насильницьких дій, не сприймала закликів української громади до порозуміння, провокувала силовий спосіб вирішення конфлікту, який набув етнічного забарвлення. Тимчасова поразка українців не зламала їхній дух, вона лише загострила давній конфлікт, переконала в необхідності продовжити боротьбу за національні права і власну державність.

Польські кола ставили перед собою завдання — поставити під сумнів право українського народу на Правобережну Україну. При цьому українці трактувалися тільки як дикуни та гайдамаки. Серед місцевого селянства безкоштовно поширювалась література, яка «обгрунтовувала» права Польщі на Волинь та

⁷ Робітничка газета. — 1919. — 2 лютого.

Поділля. Характерно, що подібна позиція поділялась не тільки консервативними польськими діячами, а й демократичними колами. Дехто з них у свій час підтримував УНР, але після відновлення польської незалежності змінив свою позицію щодо самостійності України. Дійсно, що створення в цих умовах польського міністерства могло стати легальним прикриттям для проведення антиукраїнської діяльності. По-третє, Директорія та інші українські державні інституції повинні були рахуватись із настроями українських політичних партій та громадськості, де переважали у цей час антипольські погляди.

Розглянемо матеріали лише кількох тодішніх часописів, що значною мірою віддзеркалювали тодішні суспільні настрої. У виданні Подільської губернської народної управи у часописі «Село» було вміщено велику статтю «Гайдамаччина». У ній ідеалізувались гайдамаки, а вся провина за кровопролиття повстань 1734, 1750, 1768 рр. покладалась виключно на польських магнатів, шляхту, католицьке духовенство⁸. У листку інформаційного бюро Армії УНР «Новини», що виходив у Жмеринці, 14 лютого 1919 р. було надруковано допис „Поляки на Україні”, що давав різко негативну оцінку польській спільноті України. Зокрема, стверджувалось, що місцеві польські поміщики вживають усіх заходів для того, щоб повернути всю втрачену землю. Одні з них сподівались на підтримку країн Антанти, десант якої в цей час висадився на Півдні України і мав свою базу в Одесі, інші — шукали допомоги в Польщі. На думку редакції часопису, більшість польських поміщиків залишилася в Україні і своєю «нечесною і підпільною роботою намагаються внести рознь в нашу народну армію та народну владу, щоб розбити нас на фронтах, а відтак загарбати знову наші землі». Загалом друковані часописи армії УНР відзначалися найбільш яскраво вираженим антипольським спрямуванням. Позиція військових в умовах анархії та «отаманщини», яка розквітла у цей час в Україні, мала надзвичайно велику вагу, і її не могли не

---

⁸ Село. — 1918. — 29 листопада.

Володимир Устименко

враховувати ні В. Винниченко, ні інші члени Директорії та представники уряду.

В той же час на західноукраїнських землях поряд із Українською Галицькою Армією повсюдно створювалися бойові загони Січових Стрільців, козацької кінноти, розгорталася справжня партизанська війна. Протягом грудня 1918 р. — січня 1919 р. воєнні дії мали здебільшого позиційний характер: поляки намагалися за будь-яку ціну втриматися у Львові, Начальна Команда УГА прагнула його відбити.

Незважаючи на воєнні дії, на підконтрольній території ЗУНР здійснювалася низка заходів щодо гарантування прав національних мншин, у тому числі і поляків, задоволення їхніх культурних потреб. Так, у Законі про основи шкільництва, прийнятому 13 лютого 1919 р., зазначалося: «Національним меншинам признається право на школу в рідній мові». У травні Державний Секретаріат освіти та віросповідання визнав «право прилюдності» свідочтв за всі класи Станіславської жіночої гімназії з польською мовою викладання⁹.

Реакція Ю. Пілсудського, в чийх руках було зосереджено військову владу, на дії західних українців була вкрай негативною. Він не сприймав державотворчих ініціатив українців Галичини, оскільки не уявляв собі відновлюваної Польщі без цієї території. Польські народні демократи виступали з так званою «інкорпораційною програмою», що ґрунтувалася на ідеї «вищості» поляків, відносила українців і білорусів до «людей нижчого сорту», які, мовляв, не мають державних традицій. У промові на засіданні Найвищої Ради Антанти наприкінці січня 1919 р. представник Польщі Р. Дмовський говорив про відсталість українців і їх неспроможність створити власну державу, твердив, що немає підстав для відокремлення Східної Галичини.

Навіть за умов, коли частина польського політикуму усвідомлювала небезпеку більшовизму та доцільність союзу з УНР, яка

⁹ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — С. 141.

вела воєнні дії з більшовицькою Росією, стримуючи її експансію на захід, реакція поляків на поборницький процес українського народу та підготовку договору про об'єднання ЗУНР і УНР була ворожою. 3 січня 1919 р. у Станіславі УНРада затвердила текст «Предвступного договору» і прийняла ухвалу «Про злуку Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою»¹⁰. У відповідь Директорія видала Універсал УНР про Злуку із УНР. Урочисте проголошення 22 січня 1919 р. на багатолюдному віче на Софійському майдані у Києві Акту Злуки стало важливим моральним фактором для відстоювання української справи, але було негативно сприйнято польським населенням не лише Галичини, але й Наддніпрянщини. Водночас воно було занепокоєне соціалістичними гаслами деяких керівників УНР, їх готовністю до федеративного союзу з більшовицькою Росією.

Маючи Акт Злуки з УНР, керівництво ЗУНР на практиці не могло отримати реальну підтримку Великої України, яка сама потребувала військової допомоги для захисту від російсько-більшовицької агресії. Двобій Галичини з Польщею переріс у далеко нерівну за силами війну з Антантою. Втрати, яких зазнала УНР із боку Червоної армії, потягнули за собою і поразку Галицької армії на польському фронті. Невдовзі після Акту Злуки воєнні дії було відновлено, почався новий наступ Галицької армії, відомий під назвою «Вовчухівська операція», після якої українці закріпилися на вигідних позиціях неподалік села Вовчухів, установивши контроль над залізницею на відрізку Городок — Судова Вишня та перервавши зв'язок полякам зі Львовом. За таких умов останні, заручившись підтримкою країн Антанти, прагнули нового перемир'я. Союзницька місія французького генерала Ю. Бартелемі зажадала від української сторони припинення воєнних дій і початку перемовин про встановлення демаркаційної лінії. За пропозицією місії, україн-

---

¹⁰ Див.: Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. — Вип. I. — 1919. — 31 січня. — С. 1.

Володимир Устименко

ські війська мали відійти за лінію по річці Буг до Кам'янки Струмилової, далі до Бібки та Миколаєва, тобто за так звану «лінію Бартелемі»¹¹. Польщі відходила третина території Галичини, включаючи Львів і дрогибицько-бориславський нафтовий басейн. До речі, в цих переговорах із союзницькою місією брав участь і Головний отаман УНР С. Петлюра, який перебував тоді у Галичині. Він схилився до пропозиції Бартелемі, сподіваючись, що Антанта визнає УНР-ЗУНР, а українські збройні сили після укладення перемир'я вдасться використати для війни з більшовицькою Росією. Однак керівництво ЗУНР розглядало запропоновані умови принизливими та відхилило план Бартелемі¹². Таку його реакцію можна зрозуміти, оскільки а ні Польща, а ні місія Бартелемі не визнавали Західно-Українську Народну Республіку, ігнорували національні інтереси українців. Усе це й призвело до того, що тимчасове перемир'я на польсько-українському фронті (з 25 лютого до 1 березня 1919 р.) було перервано. Почався новий етап збройної боротьби УГА за українську землю, за збереження соборної УНР. Було обстріляно низку районів Львова, зайнято його околиці. Особливо запеклі бої точилися біля Рави-Руської та Жовкви. Однак, не маючи джерел поповнення сил, боєприпасів, зазнавши великих втрат, збройні підрозділи УГА взяти Львів не зуміли. Якраз у цей час на допомогу львівському гарнізону прибула тритисячна операційна група з Познані під командуванням Д. Конашевського, а також батальйони з Кракова та Жешува. На вимогу Найвищої Ради країн Антанти були відновлені мирні переговори, сформовано спеціальну комісію для примирення між ЗУНР і Польщею, але польська делегація свідомо зволікала

¹¹ Калакура О.Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. — С. 143.

¹² Див.: Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і політичної оборони в 1918–1923 рр. — У 6-ти т. — Т. IV. — Стрентон, 1959. — С. 37.

переговорний процес, узгодження документів, щоб використати час для підготовки вирішального військового наступу.

У квітні 1919 р. на польсько-український фронт було перекинуто добре озброєну 80-тисячну армію генерала Ю. Галлера, що різко змінило співвідношення сил на користь Польщі. 14 травня польські війська розгорнули загальний наступ на Холмсько-Волинському та Станіславському напрямках, чим скористалася більшовицька Росія, активізувавши бойові дії в напрямі Кременець—Рівне. Поляки оволоділи Жовквою, Сколем, Старим Самбором, а незабаром — Дрогобичем, Бориславом, Стрийом. До того ж під приводом захисту від комуністичної агресії Угорщини 24 травня на територію Прикарпаття вступив 10-тисячний корпус румунської армії. Йому вдалося захопити Коломию та підійти до Станіслава¹³. Перед урядом ЗУНР виникла небезпека втрати цього міста, що було його осередком і важливим стратегічним пунктом. Наприкінці травня урядові чинники ЗУНР покинули Станіслав і зосередилися в Чорткові. За таких умов Варшава ідеологічно обробляла місцевих поляків Галичини та Волині з метою залучення їх на підтримку армії у знищенні ЗУНР. Польські війська, зосередившись на волинсько-галицькому напрямі, прорвали фронт у районі Белза, вміло скористалися діями більшовиків, які оволоділи Рівним і стали безпосередньо загрозувати УГА. Водночас із півдня у наступ перейшли румунські війська, намагаючись захопити Буковину та Бессарабію. Лише за наполяганням української делегації на переговорах у Парижі Рада Чотирьох 27 травня 1919 р. зажадала від Ю. Пілсудського видати розпорядження про призупинення наступу. Однак поляки фактично продовжували воєнні операції.

Найгероїчнішою спробою Галицької армії захистити свою Республіку стала Чортківська операція, розпочата несподівано для поляків 7 червня. Під час неї було розгромлено дивізію під командуванням В. Сікорського, взято Бучач, Монастирськ, Збо-

---

¹³ Див.: Крип'якевич І., Гнаткевич Б. Історія українського війська. — Вінніпег, 1953. — С. 478.

Володимир Устименко

рів, Бережани, Підгайці, Тернопіль. З'явився реальний шанс звільнити всю землю Галичини й оволодіти Львовом. Поляки втратили 156 вояків, 1743 чол. було поранено, 222 чол. взято в полон¹⁴. Опинившись у критичних умовах, поляки знову звернулися за допомогою до армії Ю. Геллера. На фронт прибув Ю. Пілсудський і особисто очолив контрнаступ, отримавши повноваження Найвищої Ради країн Антанти продовжити військові операції з метою виходу на річку Збруч, що означало б окупацію Галичини. Спираючись на перевагу у військовій силі та техніці, поляки зуміли зупинити наступ УГА, перехопити ініціативу та вже 15 липня відбити Тернопіль, вийти до берегів Збруча.

Залишаючи з боями Галичину, збройні формування УГА і далі завдавали відчутних втрат польській армії. 16 липня 1919 р. Начальна Команда УГА, президент ЗОУНР Є. Петрушевич і державні служби переїхали до Кам'янця-Подільського, де перебував уряд УНР та армія С. Петлюри, не втрачаючи надію на повернення в Галичину. Цією сторінкою завершувалася українсько-польська війна та діяльність уряду ЗУНР на українській землі, а далі відкривалася сумна сторінка його екзильної історії та дипломатичної політики. Однак західні держави і США у своїх підходах до польського і українського питань виходили з власних геополітичних інтересів, проявляли упередженість та непослідовність. Виникнення окремої західноукраїнської держави, польсько-українська війна викликали у них побоювання щодо стабільності повоєнної Центрально-Східної Європи. Вони схилилися до ідеї «Великої Польщі», яка мала стримувати експансію більшовицької Росії. Водночас кожна із західних держав у політиці щодо Галичини обстоювала свої власні, передусім геополітичні і економічні інтереси, які здебільшого не збігалися з інтересами українців.

З закінченням українсько-польської війни настала певна стабільність яка мала місце в часи так званої Кам'янецької доби

---

¹⁴ *Красівський О.* Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. — Львів, 2000. — С. 137.

(червень–листопад 1919 р.), коли Кам'янець-Подільський на деякий час став головним державно-адміністративним центром УНР. Тоді було видано низку законів. Однак автономія для польського населення України так і не була відновлена. Часописи УНР і далі продовжували друкувати антипольські матеріали. Так, в урядовому «Віснику УНР» від 17 липня 1919 р. було вміщено замітку «Польський імперіалізм і Україна». У ній говорилося про те, що Польща ніколи не ставилася прихильно до України, стверджувалося, що польська спільнота мріє про «Велику Польщу» від «моря до моря», а дехто з поляків виступав за необхідність приєднання Кам'янця-Подільського до Польщі.

Проте незабаром зміст українських часописів дещо змінився. На наш погляд це було пов'язано з тим, що, починаючи від серпня 1919 р. Головний отаман військ УНР і голова Директорії С. Петлюра разом із своїми найближчими однодумцями під впливом зовнішньополітичних невдач робить спроби порозумітись з керівництвом Польщі. Він звернувся з особистим листом до Ю. Пілсудського, в якому обґрунтував ідею необхідності спільної боротьби УНР та Польщі проти більшовизму.

27 серпня 1919 р. Головний отман УНР у виступі перед українським військом підкреслив: «Об'єднання всіх демократичних сил всіх національностей, які стали на ґрунт самостійності нашої республіки і участь їх в державному будівництві буде запорукою нашої перемоги над ворогами і запорукою нашого самостійного і ні від кого незалежного життя»¹⁵. Звідси можна зробити висновок, що Голова Директорії пропонував і польській спільноті Правобережної України взяти найактивнішу участь у боротьбі за самостійну УНР, гарантуючи при цьому задоволення її національних потреб.

Члени уряду почали частіше прислуховуватись до місцевих польських організацій. Так, 26 серпня 1919 р. у Могильові-Подільському міністр праці УНР О. Безпалко під час зустрічі із

---

¹⁵ Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 143.

Володимир Устименко

представниками профспілок, серед яких були і поляки, висловився за необхідність розширення принципів демократії та національної автономії¹⁶. Тим самим він натякнув на можливість відновлення польської автономії.

Про ставлення тодішнього українського уряду соціал-демократа І. Мазепи до польської спільноти можна довідатися із передовиці «Україна і Польща», опублікованій офіційним часописом УСДРП. У ній давалася дещо відмінна від попередніх характеристика польської спільноти України. Зокрема, відмічалося, що «серед польського панства є прихильність до А. Денікіна, бо соціальна програма цього генерала приємніша для польських магнатів. Але маси польської демократії без сумніву ставляться вороже до єдиної Росії». На думку проводу УСДРП, цілком можливий був союз польських політиків з поміщиками-росіянами для повалення української державності. В цей момент, зауважувала газета, було б повним божевіллям намагатись повернути Галичину. Це призвело б до війни на три фронти: з більшовиками, з Денікіним з Польщею. «На наш погляд, необхідно порозумітися з Польщею. З огляду політичного моменту недопустимим є „задирання” Польщі...», — такий висновок робить редакція урядової української партії¹⁷.

Наступні події показали, що С. Петлюра та Ю. Пілсудський так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим чинником ні в Україні, ні в Польщі. Відсутність взаємоузгодженої позиції в українському питанні засвідчила Паризька мирна конференція. Спотворюючи відомості про етнічний склад населення і характер подій у Галичині, голова польської делегації Р. Дмовський намагався переконати учасників форуму в недоцільності визнання державності ЗУНР, трактував

¹⁶ Робітнича газета. — 1919. — 26 серпня.

¹⁷ Робітнича газета. — 1919. — 9 жовтня.

її територію як польську¹⁸. Створена конференцією спеціальна комісія з польських питань пішла назустріч полякам і висловила за військовий тиск на українську сторону з метою укладення перемир'я та визнання приєднання Львова до Польщі.

Спільна делегація УНР та ЗОУНР, зі свого боку, протестувала проти агресії Польщі, воєнної підтримки полякам, відстоювала визнання ЗУНР, національних інтересів України, вимагала виведення іноземних військ з території України, але її не було почуто, оскільки Польща, діючи методом «доконаних фактів», вже майже контролювала територію Галичини. 25 червня 1919 р. Рада міністрів закордонних справ Антанти визнала за Польщею право на тимчасову передачу Галичини під польське управління з метою захисту цивільного населення від більшовиків за умови надання їй автономії. Хоча представники великих держав декларативно заявляли, що поляки не мають права запроваджувати свою владу в Галичині та Західній Волині, насправді Польща послідовно здійснювала інкорпорацію краю. Ризький договір, укладений між Польщею і трьома радянськими республіками — РСФРР, УСРР і БСРР, не поклав кінець українсько-польській конфронтації, оскільки за його умовами західноукраїнські землі до р. Збруч і Дністер залишалися за Польщею. Він став для поляків юридичним приводом прагнути міжнародного визнання прав на Східну Галичину та Західну Волинь.

Із насадженням у краї польського режиму, посилення його жорстокості розширювалися масштаби непокори, масових протестів, саботажу, збройного спротиву українців польській адміністрації, що надавало польсько-українським взаєминам затяжного міжнаціонального конфлікту. Хоча Конституція Польщі 1921 р. декларувала культурно-національні права всім громадянам, включаючи жителів Галичини, а польський уряд узяв на себе зобов'язання надати краю спеціальне самоуправління, ці

---

¹⁸ *Рітецький С.* Українсько-польський процес 1918–1923 рр. перед світовим трибуналом. — Чикаго–Нью-Йорк, 1963. — С. 10.

обіцянки не виконувалися. Не були виявом демократії визнання римо-католицької церкви провідною серед інших віросповідань, заходи щодо обмеження воєводського самоуправління. Перемагала політика польських народних демократів щодо посилення національної асиміляції українців, перетворення їх на поляків. Конституційна вимога щодо вживання двох мов у судочинстві та місцевому самоуправлінні порушувалася. Усе це заклало фундамент подальшого польсько-українського протистояння впродовж усього міжвоєнного періоду.

Таким чином, польсько-українська конфронтація 1918–1919 рр. мала всі ознаки війни та залишила глибокий шрам на тілі обох народів. Вона була зумовлена процесом національного самовизначення і творення самостійних держав, у її епіцентрі опинився конфлікт навколо державної незалежності території Східної Галичини та Західної Волині. Поляки й українці, відновивши свої держави, не зуміли порозумітися щодо територіальних претензій, вдалися до силового їх розв'язання, що й призвело до польсько-української війни, великих людських, моральних і матеріальних втрат з обох боків. Утворення ЗУНР, об'єднання її з УНР, сам Акт Злуки були негативно сприйняті польськими керівними колами та більшістю польського населення, які не могли пересилити історичні стереотипи на кшталт «українського замаху» на польські землі, «польськості Львова», одвічності «східних кресів Польщі» та ін. Як засвідчив історичний досвід, воєнна перемога Польщі не мала перспективи, вона ще більше віддалила польське суспільство від розуміння прав і прагнень українського народу до самовизначення і створення національної держави, посилила шовіністичні настрої в середовищі поляків і викликала адекватний протест українців. До давніх кривд додавалися нові, що сіяло недовіру, загострювало міжнаціональну напругу, суперечило перспективним інтересам обох сусідніх народів, затьмарювало їх взаємовідносини, було на руку третім силам. Польські й українські історики погоджуються з тим, що головною причиною конфлікту, жертвами якого стали близько 25 тис. поляків та українців, була

відсутність доброї волі сторін і їх згоди щодо встановлення справедливих кордонів. Гіркий досвід минулого засвідчує, що відносини між поляками й українцями як сусідніми слов'янськими народами мають ґрунтуватися не на реанімації взаємних кривд, а на благородному гаслі 1920 р. «За нашу і вашу свободу!».

Табори примусових робіт в УСРР в 1920 р.

Вивченню історії пенітенціарної системи в радянський час заважали заідеологізованість всієї науки в СРСР, в цілому, «непрестижність» тематики та обмежений доступ як до самої системи, так і значної кількості архівних документів. Як наслідок, більше розроблялась загальні питання історії виправно-трудової системи. Із здобуттям Україною незалежності з'явилась можливість неупереджено і правдиво досліджувати історію українського народу. Якщо загальні питання (нормативно-правове регулювання, історія центральних органів, історико-правовий аналіз діяльності, окремі напрямки кримінально-виконавчої політики тощо) розроблені на сьогоднішній день достатньо добре, то «низовий» рівень ще залишається в значній мірі «білою плямою». Як відомо, історія твориться не тільки «нагорі». Тому, щоб «оживити» загальні схеми, наповнити їх конкретикою, вкрай потрібно розвивати історичні дослідження регіонального рівня. Тільки так можна за сухими цифрами та законодавчо-нормативними актами відчутти справжній дух тієї епохи.

Метою цієї статті є дослідження створення та функціонування губернських підвідділів громадських і примусових робіт виконавчих комітетів і таборів примусових робіт в УСРР в 1920 р.

1920 р. став третьою за кількістю і першою успішною за результатами спробою більшовиків закріпити свою владу в Україні. Громадянська війна була ще в самому розпалі. Тому «революційна доцільність ізоляції ворогів», з одного боку, а з іншого, — необхідність в існуванні невід'ємного інституту будь-якого державного утворення — місце ув'язнення та позбавлення волі — змушували більшовиків форсувати питання утворення на базі комуністичної ідеології нової виправно-

трудової системи. 12.10.1920 р. РНК УСРР було прийнято постанову «Про табори примусових робіт»¹, які зайняли важливе місце в карально-репресивному апараті радянської влади (відразу наголосимо, що ми не будемо аналізувати зміст цієї постанови, доступної для широкого загалу, а зупинимось на висвітленні практичного аспекту її втілення в життя). Відзначимо лише, що згідно зазначеної постанови новостворювані губернськими надзвичайними комісіями табори передавались у відання губернських виконавчих комітетів. Загальне управління «Таборами примусових робіт» (далі — ТПР) належало Центральному (в архівних матеріалах вживається термін «Головному»), якого будемо притримуватись і ми) управлінню громадських робіт і повинностей (далі — Головне управління) Народного Комісаріату внутрішніх справ (далі — НКВС). Слід підкреслити фрагментарність та розпорошеність інформації з досліджуваної проблематики в архівах НКВС УСРР, що пояснюється станом всеохоплюючого хаосу періоду громадянської війни та наступними буремними роками 1941—1945 рр. і пов'язаною з ними поспішною евакуацією архівних фондів.

Процес утворення ТПР на місцях в УСРР мав свої особливості, обумовлені перебігом тогочасних подій громадянської війни. Слід відразу зазначити, що практичний аспект цього процесу значно випереджав нормативно-правовий. Так, нарком НКВС УСРР 07.09.1920 р. телеграфував до Москви: «Терміново вишліть декрет про Відділ Примусових Робіт, який потрібно провести через РНК УСРР. Відсутність його ускладнює роботу Відділу, який фактично існує, але не декретований на Україні»². Хоча ТПР в УСРР офіційно були утворені, як вже зазначалось,

---

¹ Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г.О. Радов, І.І. Резник. — К.: ВД «Говард Пресс», 1999. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 114—117.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 360. — Арк. 12.

Павло Ісаков

постановою РНК УСРСР 12.10.1920 р., станом на вересень 1920 р. в Україні вже функціонувала розгалужена система ТПР, які діяли на підставі постанови ВЦВК РСФСР від 17.05.1919 р. «Про табори примусових робіт», що зайвий раз свідчило про ілюзорність самостійності українських більшовиків. Так, станом на вересень 1920 р. в УСРСР функціонували ТПР в містах: Харків (розрахункова наповнюваність 1000 зас.), Полтава (1000–1200 зас.), Лубни (800 зас.), Ромни (1200 зас.), Кременчук, Катеринослав (300 зас.), Миколаїв (500 зас.), Єлисаветград (400 зас.), Одеса (нараховувалось 942 зас.), Луганськ (600 зас.), Лисичанськ (300 зас.), Чистяковськ (300 зас.), Таганрог (600 зас.), Дебальцеве, Слов'янськ, Чернігів (500 зас.), Вінниця (300 зас.), Житомир, Київ, Олександрівськ³. Всі вони підпорядковувались губернським підвідділам громадських і примусових робіт виконавчого комітету (далі — губернським підвідділам), які, в свою чергу, підпорядковувались Головному управлінню НКВС УСРСР. Останній складався з підвідділів: адміністративний (загальне управління ТПР, особовий склад, статистика), організаційно-інструкторський (організація ТПР, нагляд за їх діяльністю), господарський.

Організаційно-штатна структура губернських підвідділів складалась з 16 посад. Службові оклади в залежності від посади становили 2100 крб. (12 розряд) — 3750 крб. (23 розряд)⁴. На практиці на місцях існували досить значні відхилення в бік збільшення в розмірах розрядів і окладів у порівнянні з нормативно визначеними (наприклад, в Житомирському ТПР в серпні-вересні 1920 р. в 1,5 рази)⁵. Зарплати на той час невеликі (ринкові ціни, наприклад, 1 пуду борошна коливались в межах 800–1500 радянських крб.), але через масове безробіття люди були раді хоч якійсь роботі. Закупівельні ціни для забезпечення життєдіяльності ТПР державою були встановлені фіксованими

³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Арк. 5–6.

⁵ Там само. — Спр. 366. — Арк. 10.

(зокрема, борошно житнє 1 гатунку — 86 крб. за 1 пуд; крупа гречана — 145; пшоно — 119; перловка — 118; м'ясо — 302,50; соняшникова олія — 550; льняна олія — 470; коров'яче масло — 470; картопля — 37; сіль — 100; цукор-пісок — 520; чай сурогат — 2400 тощо)⁶. Звичайно, селянин за таку безцінь в тогочасних умовах гіперінфляції не бажав продавати державі плоди своєї важкої праці. Як наслідок — неможливість забезпечення повноцінного функціонування держструктур при фіксованому і обмеженому фінансуванні; застосування більшовиками силового методу вилучення продовольства у селянства, що лише посилювало його опір й громадянську війну, знищувало виробництво.

Організаційно-штатна структура ТПР (на 400–800 засуджених) складалась з 32–36 посад. Службові оклади в залежності від посади становили 1460 крб. (4 розряд) — 3000 крб. (21 розряд). Для супроводження засуджених на зовнішні роботи по мірі необхідності додатково набирались молодші наглядачі (на 100 засуджених — 2) (7 розряд, 1700 крб.). Зовнішню охорону ТПР здійснювала караульна рота, яка знаходилась у віданні губернського військового комісара і в розпорядженні НКВС⁷. Пізніше розряди і оклади співробітників ТПР були переглянуті в бік збільшення приблизно в 1,2 рази. За понаднормову роботу старшому наглядачу доплачувалось 600 крб., молодшому — 300 крб. Запрошені кваліфіковані робітники вважались службовцями з моменту їх затвердження губернським підвідділом⁸. Оклади співробітників ТПР («концтаборів») із засудженими на 5000 осіб були ще більшими (приблизно в 1,9 рази), існувало 99 штатних посад⁹.

⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 7.

⁷ Там само. — Арк. 4; Спр. 366. — Арк. 17.

⁸ Там само. — Спр. 361. — Арк. 17.

⁹ Там само. — Арк. 30.

Павло Ісаков

Перейдемо до розгляду безпосереднього процесу створення та функціонування в УСРСР на місцях в 1920 р. ТПР та губернських підвідділів.

Подільський губернський підвідділ був створений 10.08.1920 р. Його очолив Грузинський Григорій Ісаакович, член КП(б)У з листопада 1917 р. Підвідділом відразу були дані директиви Кам'янецькому, Проскурівському, Могилів-Подільському, Тульчинському повітревкомам про відкриття концентраційних таборів. Вінницький ТПР почав діяти 07.12.1920 р., хоча тільки 15.12.1920 р. було підписано акт про готовність будинку для утримання 360 засуджених. Першими прибули засуджені з Москви. У Вінницькому ТПР станом на 31.12.1920 р. трималось 46 засуджених. Караул ТПР складався з міліції в кількості 10 чол. на 3 постах¹⁰.

В Житомирі на чолі процесу організації радянської виправно-трудової системи стояли завідуючий Волинським губернським підвідділом Барабаш Віктор Акимович (з 07.10.1920 р.) і комендант Волинського «губернського концтабору» Булавинцев Яків Федорович. ТПР був організований 01.07.1920 р. Волинською губчека (комендантом від ЧК був Твердохлібов). В середині вересня з Житомира розпочалась евакуація радянських органів і установ в зв'язку з наступом поляків в ході радянсько-польської війни. 25.10.1920 р. з поверненням більшовиків почалась повторна організація ТПР, який відновили за 1,5 місяці за активної допомоги голови губчека Баскакова. Корпуса були здатні вмістити до 1500 чол. 13.12.1920 р. ТПР був переданий з підпорядкування губчека до губернського підвідділу¹¹. Примітним є той факт, що для загону міліції, який охороняв ТПР, «продукти видаються в розмірі меншому, ніж арештованим», тому керівництво було змушене відпускати зі служби співробітників для пошуку і придбання продуктів харчування¹².

¹⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 4, 9, 11.

¹¹ Там само. — Спр. 366. — Арк. 7.

¹² Там само. — Спр. 673. — Арк. 1.

ТПР в м. Катеринослав створювався за розпорядженням губчека від 27.05.1920 р. Процес організації Катеринославського губернського підвідділу і ТПР був закінчений 15 липня і вже 19 липня був підписаний акт про введення табору в дію. На цей момент в таборі рахувалось 180 засуджених, з яких 2 — вчинило втечу і розшукувались міліцією. Протягом вересня до Катеринославського ТПР прибуло 442 засуджених, вибуло — 238. Постійно рахувалось близько 114 засуджених, в лазареті — 14, втікачів — 11. На жовтень місяць керівництвом ТПР було складено наступний перелік продовольчо-матеріального забезпечення (щоправда невідомо, чи був він отриманий): на кожного співробітника — 14 кг хліба, 3,6 кг риби, 4,76 кг круп, 0,8 кг олії чи сала, 0,57 кг борошна для приварювання, 0,9 кг солі, 0,57 кг сушених овочів, 14 кг свіжих овочів, 25,56 гр. перця, 0,27 кг мила, 5 коробок сірників, 1,4 кг цукру, 102,24 гр. чаю, 0,45 кг махорки, 1 коробка патронів, 1 пляшка оцту; на кожного засудженого (а їх в жовтні було 325 чол.) — 14 кг хліба, 4,76 кг крупи, 0,57 кг сушених овочів, 14 кг свіжих овочів, 3,5 кг м'яса, 0,7 кг жирів, 0,23 кг солі, 0,23 кг цукру, 0,45 кг махорки. В жовтні з табору втік 31 засуджений, до лазарету потрапив 21. На лице — вкрай незадовільний рівень охорони, комунально-побутового і медичного забезпечення. В листопаді почалось створення Криворізького ТПР. Станом на 27.11.1920 р. Катеринославський ТПР був розрахований на 600 місць і проводились роботи по його розширенню до 2000 чол. Розпорядок дня засуджених був наступним: підйом — 7.00, чай — 8.00, робота — 9.00-12.00, 14.00-18.30, обід — 12.00-14.00, вечеря — 19.00, чай — 20.00, перевірка — 21.00, відбій — 23.00. Різниці в пайку для працюючих і непрацюючих не було, все за нормами Наркомпроду. Станом на 14 грудня в Катеринославському ТПР перебував 191 засуджений (з них — 9 жінок). 16% засуджених являли собою «нетрудовий елемент», 11% — заручники, 7% — «за контрреволюційну спекуляцію та диверсію». Жодних інструкцій і положень на цей час (ТПР функціонував вже 5 (!) місяців) так і не надійшло — при такому стані речей важко

Павло Ісаков

говорити про дотримання законності. На зовнішніх роботах працювало 95 засуджених (50% всіх утримуваних): 62 — Головне управління палива, 2 — майстерні складів НКВС, 1 — Служба тяги, 2 — радянські установи, 28 — артилерійські склади¹³.

02.10.1920 р. Донецька губчека передала Луганський ТПР Донецькому губернському підвідділу. Його завідуючий (з 26.10.) Михайлов просив Головне управління НКВС УСРСР терміново виділити 5 млн. крб. на організацію в губернії ТПР. Протягом жовтня-грудня ТПР були створені в наступних населених пунктах: Луганськ (№ 1), Лисичанськ (№ 2, комендантами були Петров, Помятихін, 28.11. — Грабович), Бахмут (№ 8, в грудні комендантами були Савренко, Петров), Дебальцеве, Сло-в'янськ (№ 5), Чистяковськ (№ 4, комендант — Васильєв), Макіївка (Юзівський ТПР № 7, комендант — Соколов), Таган-рог (№ 3, вул. Михайлівська, 153), Олександро-Гружєвськ (№ 6, 20 листопада його коменданту Леву Михайловичем було віддано наказ про початок створення). Лисичанський и Чистяковський ТПР пізніше влились в Бахмутський ТПР.

Необхідність відродження шахт — країна гостро потребувала вугілля — породила широке залучення засуджених до цих робіт. На практиці не все так гладко виходило: «засуджені на шахтах ведуть антирадянську агітацію і спекулюють сіллю»¹⁴. Михайлов в грудні 1920 р. вимагав від комендантів ТПР терміново повернути таких засуджених з шахт в табори, для решти, яка залишалась на шахтних роботах, — облаштувати при шахтах особливі бараки, де б після закінчення роботи засуджені перебували під охороною.

Із некваліфікованих засуджених ТПР створювались так звані «трудоі дружини» (далі — ТД). Кожна ТД складалась з 50 засуджених. ТД ділилась на десятки (в кожній — не менше 10 чол.) на чолі з десятником. Трудоі дружинники підпоряд-

¹³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 365. — Арк. 21, 24.

¹⁴ Там само. — Спр. 364. — Арк. 47.

кувались безпосередньо комендантам таборів. ТД обирала зі свого складу старосту і його помічника. Обов'язок старости — виконання нарядів, які він отримував від коменданта і записував в спеціальну книгу. Щотижня староста звітував коменданту. Староста ТД був і її завгоспом, отримуючи робочий інструмент. Також староста вів особливу книгу, в яку кожен дружинник мав право писати скарги. Цю книгу могли дивитися лише перевіряючі з Головного управління НКВС, губернського підвідділу, місцевого виконкому, ЧК, Робітничо-Селянської інспекції. Адміністрація ТПП не могла дивитися цієї книги. Охорона на кожні 25 засуджених ТД складалась із 1 старшого і 1 молодшого наглядачів. На зовнішніх роботах на 10 засуджених мав припадати 1 наглядач. Харчування трудових дружинників за перші 7 днів посиленої фізичної роботи на 1 людину становило 0,68 кг хліба. Якщо виконувались звичайні роботи, то отримані лишки хліба зараховувались в рахунок пайка подальшого строку відбування покарання. Як бачимо, харчування було незадовільне. Ще на 15 днів на 1 особу ТД видавалось аж 28 гр. мила. Староста ТД мав на місці вимагати від працедавця решту необхідного для роботи (приміщення для проживання дружинників, паливо, медичне лікування тощо). Оплата за роботу ТД мала проводитись протягом тижня з моменту надання рахунку. Щомісяця 75% відрахувань мали перераховуватись до Народного Банку. Завідуючий Донецьким губернським підвідділом Михайлов видав наказ про заборону надання звільнень трудовим дружинникам¹⁵.

23.12.1920 р. комендантом табору Тимоніним було прийнято ТПП в Макіївці — 3 цегляні казарми і 3 кам'яних житлових будинки під житло (одна казарма була тимчасово зайнята під притулок). Були в наявності хлібопекарня, стайні, кам'яна баня, сараї, кам'яна кузня, бак для збирання дощової води, відхожі місця на 5 вічок. Огорожа ТПП була дерев'яною, на 2/3 розіб-

---

¹⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 674. — Арк. 166.

Павло Ісаков

раною, електричні проводи частково зняті. ТПР був розрахований на 355 засуджених¹⁶.

02.08.1920 р. наркомун НКВС УСРР Грановському з Києва було телеграфом повідомлено, що для обладнання в місті ТПР було знайдено приміщення на 1500 чол., яке потребувало ремонту і обладнання. Вже 13 серпня заввідділу управління Київського губревкому Алексєєв повідомляв, що ТПР являє собою великий кам'яний будинок з високою огорожею на вул. Дегтярівська, 5, обладнаний на 300 місць і знаходиться у віданні губчека; при дообладнанні цейхгаузу може прийняти 1500–2000 чол.; станом на 12 серпня утримувалось 152 чол. Офіційно Київський ТПР був відкритий 09 листопада для утримання 630 засуджених, 540 з яких утримувалось в одному корпусі, розрахованому на 286 осіб. 25 листопада в ньому вже перебувало 742 особи. 21 підвода возили дрова з Пущі Водиці. 2 корпус табору був недороблений. Мали місце випадки висипного тифу серед засуджених. Приміщення для ізоляції хворих було відсутнє. Через відсутність дров не працювали баня, пральня, дезкамера. Не працювали майстерні, не було обмундирування. Про стан речового забезпечення засуджених Київського ТПР свідчить наступний красномовний факт: протягом серпня–грудня від губчека, губвійськкомату, міжнародного товариства Червоного Хреста було передано 516 рубак, 513 кальсон, 464 онуч, 40 рушників, 40 простирадл, 15 наволочок, 10 матраців, 45 ковдр, 1 кашкет, 1 куртку¹⁷. Проте існувала бібліотека. Станом на 01 грудня в таборі перебувало 698 засуджених (з них — 84 жінки): термін ув'язнення до 5 років — 277, понад 5 років — 7, заручників — 2, до кінця громадянської війни — 369, військовополонених — 344. В касі на цей час було 63534 крб. Видатки становили 245272 крб., з них на жалування співробітників табору — 117000 крб., особистих сум засуд-

¹⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 675. — Арк. 3.

¹⁷ Там само. — Спр. 375. — Арк. 2.

жених — всього-на-всього 896 крб., на утримання табору — 125000 крб., за роботу засуджених — 63897 крб.

08 грудня Київський ТПР був проінспектований інструктором-ревізором Головного управління НКВС УСРР А. Снопиковою. У звіті було зазначено, що табір розташований в приміщенні колишнього арештного дому, в ньому тримається 698 чол. «Засуджені напівроздягнуті, напівроззуті. Санітарний стан табору не витримує ніякої критики. В деяких камерах хворих більше, ніж здорових. Баня є, але вона не опалюється. Будівля потребує капітального ремонту. На роботи ходять засуджені всіх категорій. Інструкція в таборі адміністрацією табору не прочитана, внаслідок чого порушені деякі пункти. Культурно-просвітницька робота не тільки не ведеться, але і не було спроб до її відновлення... карикатурний стан, як табору, так і підвідділу... хворі сплять на голих нарах, закутані в лахміття, повна відсутність медикаментів. Продовольство від Міжнародного Червоного Хреста, але в досить обмеженій кількості»¹⁸. В камерах перебувало по 50 осіб, хоча вони були розраховані на 25. На штатні посади співробітників активно призначались засуджені самого табору. Так, станом на 5 листопада з 40 штатних посад співробітників 31 займали засуджені. В загальній канцелярії працювало 5 засуджених. За професіями до засудження утримувані розподілялись наступним чином: 20 — теслі та столяри, 21 — швець, 75 — канцелярські службовці, 11 — бухгалтери, 11 — медперсонал, 7 — інженери та креслярі, 5 — спеціалісти сільського господарства, 23 — вчителі, 4 — перукарі. На роботах було задіяні 53 засуджених, яким за роботу було видано 11980 крб.¹⁹ Станом на 24.12.1920 р. за бандитизм і крадіжки в Київському ТПР утримувалось 90 чол. Слід відразу підкреслити, що під «бандитизмом» на той час більшовики розуміли і збройний опір селян їхній владі.

---

¹⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 367. — Арк. 18.

¹⁹ Там само. — Арк. 1, 8, 9, 12, 13, 24.

Павло Ісаков

Кременчуцький губернський підвідділ був організований 27 липня 1920 р., але фактично почав функціонувати з 1 грудня. На відміну від інших губерній України, ТПР в Кременчуці був створений не губчека, яка відмовилася це робити, скинувши це питання на губернський підвідділ, а останній — на губчека, а губернським комітетом із загальної трудової повинності на виконання окремих вимог постанови Головного комітету праці УСРСР «Про порядок використання праці засуджених в таборах» від 07.04.1920 р., в першу чергу, для тримання трудових дезертирів. Через відсутність працівників Кременчуцький губернський підвідділ 4 місяці не працював. Згодом губчека прийняла Кременчуцький ТПР, розрахований на утримання 170 чол., в своє підпорядкування, передавши його губернському підвідділу 29.11.1920 р. «Прийнятий від Губчека табір фактично був не табором, а будинком, в якому була зібрана без нар і койок велика кількість засуджених»²⁰. Розташовувався ТПР з 70-ма засудженими по вул. Київській в колишньому будинку Акульніна. Першим комендантом від губернського підвідділу був Березовський Маркус Йосипович. Губчека потратило на облаштування Кременчуцького ТПР 362344,35 крб. Губернський підвідділ «рахуючись з фактом і враховуючи неможливість відкриття в губернії мережі концтаборів... приступив до організації 2-го концтабору ... паралельно розширив ємкість і число місць в концтаборі № 1 мінімум на 300 чол. Перше завдання — відкрити при таборі баню, пральню, парикмахерську, дезінфекційну камеру, швацьку і жерстяну майстерні, бібліотеку»²¹.

Станом на 25.05.1920 р. ТПР в Полтавській губернії існували в Лубнах, Ромнах. Створені вони були за ініціативи місцевих органів влади навіть без погодження з Харковом, який випадково дізнався про їхнє існування лише у вересні (!). Полтавський губернський підвідділ з 18 листопада став очолювати Стадник Микита Іванович. Полтавський ТПР був організований

²⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 680. — Арк. 1.

²¹ Там само. — Спр. 368. — Арк. 3, 4, 6, 9, 23, 24.

14 червня і розташовувався на вулиці Шведська могила. Раніше там розміщувалась Полтавська вчительська семінарія імені Грінченко. Камери були розраховані на 15–30 чол., самі великі — до 90. Освітлювались вони електрикою, керосином, опалювались окремими печами. Наглядачів без караулу було 11 чол. Станом на 16 серпня в таборі утримувалось 100 засуджених при наповненості 1000 чол., йшов ремонт і облаштування майстерень.

30–31 серпня було здійснено передачу Полтавського ТПР від губчека до губернського підвідділу. На момент передачі ТПР являв собою 3-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею з 4 рядами колючого дроту. Також були: кухня; 2-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею для майстерень і караулу; 1-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею під канцелярію; 1-поверховий кам'яний будинок із залізною покрівлею під їдальню і гуртожиток, окрему кухню для співробітників; 1-поверховий з дощок, пофарбованих в червоний колір, будинок із залізною покрівлею під пральню; 1-поверховий кам'яний сарай із залізною покрівлею, де розміщувались комора цейхаузу з погребом; 1-поверховий кам'яний сарай із залізною покрівлею для конюшень; 2 артезіанських колодязі з насосами. Вбиральні, помийні та вигрібні ями були переповнені. Табір був відключений від електромережі. Проводка була лише в 3-поверховому будинку. Губчека було витрачено на Полтавський ТПР 207429,42 крб. (колишній завгосп Пукерман був заарештований губчека за привласнення 100000 крб.), в наявності знаходилось 92570,58 крб. і 156 засуджених.

В кінці вересня, згідно звіту коменданту Полтавського ТПР Івановського, проводились роботи в полі, йшло облаштування бібліотеки, лікарні, читальні, працювали для потреб табору кузня, столярна, взуттєва, швейна майстерні. Табір мав свій кінематограф, сад (240 сливових дерев, 120 вишневих), город в 830 квадратних сажнів, пасіку, парикмахерську, випікали свій хліб, були вичищені всі ями. З 15 по 28 вересня на зовнішніх роботах працювало 216 засуджених протягом 1544 робочих годин. Виписувались газети з Харкова, Москви. Проводились

Павло Ісаков

політичні мітинги, грав військовий оркестр, співав хор засуджених. В клубі, який працював після закінчення засудженими роботи і до вечірньої перевірки о 21-00, був рояль, шашки, шахи. Для хворих видавався білий хліб і покращене харчування в лікарні табору. Силами табору було зорано 14 дес. землі, але через нестачу посівного матеріалу було засіяно лише 544 кг жита. Штат табору складався, зокрема, з 3 старших наглядачів, 6 — молодших, 1 особи для закривання-відкривання головних дверей табору, 1 нарядчика, тому не вистачало конвоїрів для супроводження засуджених на зовнішні роботи. В цілому зі звіту коменданта Івановського вимальовувалась непогана ситуація.

Але 25 вересня Полтавський ТПР відвідала комісія для перевірки «неправильних дій коменданта табору». Нею було виявлено в касі нестачу 39850 крб. На цю суму були розписки завідуючого харчуванням Козакевича про отримання авансів на закупівлю продовольства, але був відсутній фінансовий звіт про їх використання. Були й інші серйозні порушення у веденні фінансово-бухгалтерської документації: не вівся облік приходних лицьових рахунків; на деяких рахунках були відсутні підписи в отриманні грошей. Цікаво, що після цієї перевірки засуджений табору Сіроткін, який і обіймав посаду бухгалтера, залишився на ній і не поніс жодного покарання. Подібна ситуація спостерігається (висновки очевидні) і в інших службах: в канцелярії працювало 3 засуджених. А там були виявлені теж серйозні упущення: в особових справах деяких співробітників були відсутні документи, які посвідчували їхню особистість; не всі вхідні документи реєструвались у відповідному журналі, деякі з них без реєстраційних поміток були знайдені в столі коменданта. Була виявлена нестача продуктів та деяких предметів на складі (рахівниками теж були засуджені): 17 кг цукру, 13 кг солі, 64 кг борошна, 3 дюжини гудзиків, 1,4 кг цвяхів, 14 кг круп, 5,4 кг мила тощо. Заступник коменданта по адміністративній частині (фактично — 1-ий заступник), яким був засуджений цього ж табору Таубе, заявив перевіряючим, що ще

з часів коменданта від ЧК Чумака продовольство зі складу виписувалось як для засуджених, так і співробітників на завищену від реальної цифри кількість осіб. Перевіркою було, зокрема, встановлено частково нецільове використання отриманого для харчування хворих засуджених копченого м'яса: з 41 кг колишньому коменданту Чумаку Івановський дав 0,9 кг, стільки ж — співробітникам табору, вільнонайманим технікам, які працювали в таборі, — 2,4 кг, невідомим особам — 5,3 кг. Були виявлені порушення з відрахуваннями із зарплат засуджених і їхніми подальшими перерахуваннями. Бджолиних вуликів в інвентарну книгу було записано 35, фактично їх нараховувалось 20. Івановський заявив, що вулики належать управлінню освіти, опитати засуджених, які качали мед, він не дав без жодних пояснень. Засуджені підтвердили, що комендант пригощав медом перевіряючи, які відвідували табір, без жодних розписок і оплати. 7 пар чобіт було пошито без дозволу губерньського підвідділу і не оформлено, зарплатні засудженим за це не нараховували. Згідно показів засуджених Івановський особисто для себе без оформлення пошив 2 пари чобіт. Хоча при цьому він відмовився дати розпорядження відремонтувати взуття 56 засудженим згідно списку, наданого йому старостою табору. В швейній майстерні була виявлена для перешивання не оформлена шуба, самовільно прийнята старшим майстром за 10000 крб. Молодшу наглядачку (вона ж кухарка за сумісництвом) примушували щоденно відносити гарячу їжу на сніданок, вечерю в любий час дня і вечора для Івановського і 2 інших співробітників, для чого зі складу брали продукти харчування без обмежень²². Комісія констатувала: «Наглядачка Репейко добавила, що про багато чого можна було б ще говорити, але тільки вона не бажає втручатися в цю справу і була б рада, коли б її звідси звільнили взагалі зі служби, про що неодноразово просила Івановського. Староста табору Лещина Мартиненко

---

²² ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 5, 10, 14, 16 зв, 18, 24, 25, 29, 31, 35, 35 зв, 37, 37 зв, 38.

Павло Ісаков

заявив, що комендант Івановський — людина в статевому відношенні «викривлений», про що також йому говорила і колишня помічниця коменданта Петракова... Івановський про внутрішній благоустрій не турбується, людина не самостійна, не тримає свого слова... Були випадки віддачі розпоряджень не тільки не викликаних необхідністю, але навіть таких, які протирічать одне одному... Івановський під ревізії тримав себе вкрай зухвало з глузуванням, він навіть дозволив собі якось пригрозити одному з членів комісії викинути його з кабінету...»²³. А все почалося з того, що засуджена Козлова Ксенія Костянтинівна написала скаргу на коменданта в Полтавський губернський підвідділ: вона дізналась, що Івановський з однією засудженою табору гуляв в Полтаві на іменинах, і ця засуджена пізно ввечері повернулась до камери із запахом горілки, а Козлова почала її про це розпитувати. Коли комендант дізнався про це, то він погрожував Козловій пістолетом застрелити її або відвезти до ЧК для катувань як «буржуйку». Взагалі багато засуджених скаржились на грубе відношення коменданта до себе. В кінцевому підсумку Івановського з посади зняли і з 25 жовтня на цю посаду призначили безпартійного Цваріані Артема Денисовича. Як бачимо, питанням законності, попри післяреволюційний хаос, тоді увага все ж приділялась і засуджені ще могли скаржитись на адміністрацію.

Станом на 26 жовтня в Полтавському ТПР утримувалось 328 засуджених (з них 20 — жінки) (заручники — 53, спекулянти — 18, контрреволюціонери — 158, військовополонені — 98). Попри всі перипетії перевіряючий з Харкова В. Северин 16 листопада залишився дуже задоволеним побаченим в Полтавському ТПР і оголосив подяку за порядок начальнику губернського підвідділу Литвинову Дмитру. Станом на 1 листопада в Полтавському ТПР перебувало 424 засуджених (жінок — 37). Штат становив 29 чол., з яких 10 — були засудженими цього табору. При цьому наглядачами засуджені не були. Вільні

²³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 38 зв.

від роботи засуджені гуляли в частині саду табору і в дворі до настання темряви. Медперсонал складався з жінки-фельдшера і 2 медсестер. Були поширеними втечі засуджених із зовнішніх робіт через нестачу конвоїрів. В Лубнах ТПР з 28 вересня був розрахований на 800 осіб, але не функціонував, Ромнах — на 1200 осіб (було 25). При цьому губернський підвідділ констатував відсутність зв'язку з таборами. Циркуляр НКВС УСРР від 14 вересня за № 238 забороняв надання звільнень в місто тим засудженим, які не могли знаходитись на позатаборних роботах. Станом на 1 грудня на обліку Полтавського губернського підвідділу знаходилось 69 чол., засуджених до примусових робіт без позбавлення волі. З них відраховувалось 60% заробітку для харчування засуджених табору, при якому вони працювали, і утримання адміністрації ТПР. Табір же утримання цих осіб оплачував працедавцю за твердими державними цінами²⁴.

Значну частку серед контингенту ТПР становили військовополонені. Іноді ТПР створювались в першу чергу, як, наприклад, в Харкові, саме для утримання цієї категорії осіб. Рішення про створення Харківського ТПР для 5000 військовополонених поляків було прийняте 1 червня постановою Народи при штабі тилу Південного фронту під головуванням начтилу Дзержинського. На вибір місця для майбутнього ТПР відвели 7 днів. Деякий час йшло бюрократичне листування між Харківським окружним військово-інженерним управлінням, Комітетом державних споруд і Головним управлінням НКВС УСРР з метою визначення виконавця рішення вищезазначеної Народи²⁵. В 2-ій половині липня з інспектуючою поїздкою з НКВС РСФРР до Харкова приїхав т. Стеклов, який так охарактеризував побачене: «військовополонених поляків в Харкові 3703. Очікується прибуття з Бердичева 3000, стан катастрофічний, приміщення немає, становище полонених жахливе, немає обмундирування, гаряча їжа не вариться за відсутністю котлів, політична робота

²⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 370. — Арк. 40, 44.

²⁵ Там само. — Спр. 371. — Арк. 2, 3, 40.

Павло Ісаков

відсутня»²⁶. Всі військовополонені віком до 26 років надходили в розпорядження Реввійськради Української Червоної Армії, після 26 — відправлялись на трудові роботи. З часом військовополонені поляки почали відправлятися додому і вже станом на 2 листопада в Харківському ТПР їх нараховувалось лише 500 осіб²⁷.

11 жовтня А.Стеглов знову перевірів Харківський губернський підвідділ і ТПР і констатував відсутність позитивних змін: «До сих пір Відділ не був зв'язаний з жодним табором, а якщо і був зв'язаний, то дуже слабо і часто Відділ затруднявся давати відповідь на той чи інший запит з місць через відсутність інструкцій і ділових працівників... Харківський табір знаходиться в дуже поганих умовах після передачі його Губчека до Відділу Управління, табір із займаного ним приміщення був викинутий за 24 години військовою владою... за списком 841 особа, з яких 400 знаходиться на позатаборових роботах з правом проживання на приватній квартирі і в результаті всі ці засуджені торгують на базарах. В таборі немає бані, дезкамери, пральні. Про майстерні говорити не приходиться... приміщення як таке під табір не придатне зовсім, дисципліна відсутня, харчування засуджених дуже погане... продуктів немає чого отримувати... на весь табір 19 гвинтівок і 10 патронів до них, втечі з робіт дуже часті... На Україні, не дивлячись на наказ № 80 по Військам ВОХР, вони все-таки не хочуть підпорядковуватися, мотивуючи тим, що немає вільних людей»²⁸. Лише один яскравий приклад для ілюстрації стану справ в Харківському ТПР: тільки за другу половину вересня з нього втекло 18 засуджених. На засіданні фронтової комісії «Південфронткомполон» з прийому військовополонених і перебіжчиків громадянської війни (протокол № 7 від 08.11.1920 р.) було прийнято рішення про організацію в

²⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 11.

²⁷ Там само. — Арк. 61.

²⁸ Там само. — Спр. 360. — Арк. 29, 30, 83.

м. Суми місцевою чека «концтабору» і пошуку для цього відповідної будівлі²⁹.

Згідно мандату від 01.12.1920 р. Черняковим Борисом був організований ТПР в Мелітополі на 800 засуджених при повітовому ревкомі. Однак невдовзі повітовою нарадою було вирішено ліквідувати табір попри вказівку центру (!). Завідуючим Олександрівським губернським підвідділом з грудня 1920 р. був Шикін Андрій Феофанович, який організовував і ТПР в с. Кічкас Хортицького повіту в 8 верстах від Олександрівська (сучасне м. Запоріжжя), який був розрахований на утримання 800–1000 засуджених³⁰.

ТПР в Миколаєві був створений ЧК 04.03.1920 р. і був розрахований на утримання 400–500 чол. (колишня Бухтеєвська тюрма), Миколаївський губернський підвідділ — в вересні 1920 р. З моменту створення ТПР і до 21.02.1921 р. через нього пройшло 2936 чол. Комендантом був Павло Тур³¹. Інструктор-ревізор Головного управління НКВС УСРР Черняков згідно мандату від 30.10.1920 р. провів перевірку діяльності Миколаївського губернського підвідділу та Миколаївського ТПР, про що 28.11.1920 р. підготував звіт. В ньому було відзначено, що начальник Миколаївського губернського підвідділу суміщає декілька посад і займає лише спостережницьку позицію по відношенню до основної своєї роботи. Станом на 21.12.1920 р. Миколаївський ТПР утримував 150 засуджених, у відрядженні знаходилось 15. Праця засуджених майже не використовувалась, оскільки в місті було дуже багато безробітних, через яких попиту на робочу силу засуджених не існувало. Коменданти часто мінялись, одного коменданта влада навіть розстріляла (в звіті не конкретизується за що саме, але можна здогадатись). Діловодство, культурно-просвітницька робота перебували в безладі. Господарська частина була задовільна.

²⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 75.

³⁰ Там само. — Спр. 677. — Арк. 43, 96.

³¹ Там само. — Спр. 683. — Арк. 1.

Павло Ісаков

Адміністрація ТПР складалась з: коменданта, 3 помічників, завгоспу, каптенармусу, 3 старших наглядачів, 7 молодших наглядачів для чоловіків і 5 жінок-наглядачів, 3 кур'єрів, 1 прибиральниці. Амбулаторія мала 5 ліжок. Існувало 2 майстерні, лазня (через відсутність палива не опалювалася). ТПР мав 2 коней і 2 транспорти. Розрахунки з табором проводились³².

26.07.1920 р. для утворення Єлисаветградського ТПР комендантом Лисянським М.М. було обрано казарми за вокзалом на 1200 чол. Коли було обладнано 1 корпус на 600 чол., інспектор кавалерії 1 кінної армії зайняв приміщення і не дав майже нічого вивезти. Врешті-решт під ТПР було відведено 3-поверхове приміщення адміністративного корпусу при Єлисаветградському Домі громадських примусових робіт (далі — ДГПР) на 400 чол. з окремим двором³³. Єлисаветградський ТПР офіційно було відкрито 22.10.1920 р. по вул. К. Маркса 6 (колишній будинок братів Заславських), хоча ще на кінець лютого 1921 р. роботи по його обладнанню повністю ще не були закінчені. На момент відкриття в ньому утримувалось 214 засуджених (з них 2 — жінки). За цей період до 31.12.1920 р. з ТПР було звільнено лише 4 особи, 1 померла в лікарні. Військовополонені поляки становили 169 осіб; засуджені за вироками судів — 40. Зарплати засудженим було нараховано 73316 крб. 50 коп.³⁴ Під час відкриття Єлисаветградського ТПР засуджені були розміщені на 3 поверсі. Приймальний pokій мав 10 ліжок, щоправда були відсутні ліки. 19.12.1920 р. відкрили клуб. При клубі функціонували читальня та бібліотека (цивільна і політична). 2 рази на місяць проводились концерти-мітинги. Вечірня школа працювала з 17 до 19 години. Вчителі були із засуджених, які навчали під наглядом адміністрації та керівництвом інструктора з відділу освіти. Засуджені в своїй основній масі були майже роздягнуті, тому на роботи не посилалися. Караул також був майже

³² ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 3.

³³ Там само. — Спр. 685. — Арк. 1, 4.

³⁴ Там само. — Спр. 686. — Арк. 5.

роздягнутий. Дошкуляла нестача зброї, на весь табір налічувалося лише 38 патронів різних систем. Були відкриті взуттєва майстерня, в процесі відкриття знаходились столярна, слюсарна. Станом на 27.12.1920 р. по списку нараховувався 161 засуджений, з яких 2 — жінки. Засуджені на строк до 5 р.: за спекуляцію — 1, кримінальних — 4, контрреволюціонерів — 9; на строк більше 5 р.: за дезертирство — 1, кримінальних — 1, контрреволюціонерів — 1, засуджених до кінця громадянської війни — 8, військовополонених — 136. На господарських роботах всередині табору щодня працювало 40 засуджених, на зовнішніх — 10, в лікарні перебувало 43 особи, в приймальному відділенні — 9³⁵.

Херсонський ТПР на 300 чол. був обладнаний з 20.12.1920 р. по 10.01.1921 р. в будинку колишньої каторжної тюрми згідно розпорядження Головного управління НКВС УСРР № 364 від 07.10.1920 р. Першим комендантом і організатором Херсонського ТПР був Лев Михайлович Бекетов. Постать дуже цікава. Ось деякі факти з його автобіографії. Народився 1889 р. в м. Техір-Хан-Шуре в Османській імперії і був в 1894 р. вивезений звідти в м. Ростов-на-Дону Російської імперії під час різанини турками вірмен. В 13 р. став учнем механічної слюсарної майстерні. Працював на різних роботах. З початком 1-ї світової війни був мобілізований до 15-го гренадерського полку. Дослужився до старшого унтер-офіцера. Провівши «рік в окопах» дезертирував. В Польщі в 1915 р. був заарештований і засуджений до 12 р. каторжних робіт. В кайданах перебував в Брест-Литовській фортеці. З наближенням німців здійснив групову втечу. В жовтні 1917 р. в м. Орел вступив до Червоної Армії. В 1919 р. під Золотоношею денікінцями був взятий в полон, втік. В Миколаєві працював під прикриттям в підпільній типографії, яку зміг врятувати після її викриття. В 1920 р. з вступом до Миколаєва Червоної Армії записався в 364 полк. Сформував і став начальником комендантської команди. Після

³⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 4, 5.

Павло Ісаков

входження її до караульного батальйону під командуванням Безпалого став командиром 1 роти. Побачивши там «білогвардійщину», виявив бажання піти на фронт, але начальник гарнізону Миколаєва Шульга не відпустив Бекетова. На цьому ґрунті між ними стався конфлікт. Невдовзі Бекетова заарештувала ЧК. Провівши за ґратами більше 3 міс. Бекетов на 2 міс. став ... комісаром ЧК по проведенню обшуків. Ось такі віражі долі. Після цього Бекетов обійняв посаду помічника коменданта оперативного штабу Херсонського напрямку, потім — коменданта оперативного штабу з ліквідації повстань і повстанських формувань. Потім Бекетов став старшим комісаром оперативної частини губчека і був направлений в Херсон старшим співробітником ЧК, де за дорученням Херсонського повітвиконкому і сформував ТПР. Член КП(б)У.

Херсонський ТПР завдяки наполегливості Бекетова було обладнано протягом 3 тижнів. Майстерень, бані, дезкамер не було. Була в наявності амбулаторія, камери опалювалися. Приміщення ТПР являли собою коридор шириною 13 шагів, довжиною 90 шагів. Для облаштування 2-поверхових нар для засуджених Бекетов, керуючись революційною доцільністю, самовільно на базарі, що розташовувався навпроти ТПР, розібрав дерев'яні лавки. Попри невдоволення городян влада підтримала коменданта. Ось такий був цікавий час. На обладнання ТПР Бекетовим було витрачено 200 тис. крб. 11.01.1921 р. було підписано акт про приймання «Херсонського концентраційного табору». Всі підлоги були цементні, в кухні знаходилось 2 котли. Був в наявності 2-поверховий кам'яний гуртожиток для співробітників. Штат Херсонського ТПР становив: 1 комендант, 2 помічники, каптенармус, 1 старший наглядач, 4 молодші наглядачі чоловіки і 3 жінки наглядачі. Охорону здійснював караул з 25 червоноармійців, відряджених воєнкомом. В середині табору існувало 3 пости. В нижньому поверсі знаходились канцелярія, гуртожиток для співробітників із числа засуджених, клуб. Фактично ТПР почав функціонувати з 25.01.1921 р., коли за сприяння Головного управління НКВС УСРС були до нього

переведені з переповненого 600-ма ув'язненими і засудженими Херсонського ДПГР перші 16 засуджених, які, до речі, з собою занесли тиф (2 випадки захворювання). «Нормальна робота табору порушується тим, що з Херсонського Дому громадських примусових робіт не переводяться до табору ув'язнені, засуджені до примусових робіт, не дивлячись на те, що в ДПГР повинні знаходитись тільки підслідні ув'язнені і що він перевантажений, внаслідок чого там лютує епідемія тифу... перепони... чинив Херсонський Повітовий Каральний Відділ при організації табору...» — констатував Бекетов в своїй доповіді Головному управлінню НКВС УСРР³⁶. Завідуючий Херсонським повітовим каральним відділом (далі — КВ) Воробйов посприяв, щоб губернський КВ (підпорядкування Народному Комісаріату Юстиції) 03.01.1921 р. своїм наказом за № 25 заборонив обкладання Херсонського ТПР під страхом суду Ревтрибуналу. Офіційне мотивування — у вироках засудженим вказано «примусові роботи з позбавленням волі», а Херсонський табір є концентраційним. Хоча ще циркуляром Головного управління НКВС УСРР № 1008 від 15.12.1920 р. було перейменовано концентраційні табори на табори примусових робіт, тільки за розпорядження Херсонського повітвиконкому з ДПГР 15.02.1921 р. було переведено до табору 106 засуджених до примусових робіт. При цьому за розпорядженням Миколаївського губернського КВ особові справи переведених 106 засуджених не передали (!). Як наслідок, в Херсонському ТПР достовірно не знали, хто за що засуджений і на який термін! Про яку законність можна говорити, коли брав гору правовий нігілізм і вузьковідомчі амбіції. Більшість серед спецконтингенту становили колишні червоноармійці, засуджені військовими ревтрибуналами до примусових робіт. Щодня 50 засуджених посилались на міське кладовище для риття могил (робота малопродуктивна для фізично ослаблених засуджених в зимовий період), 20 — на заготівлю комишу для опалення ТПР.

³⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 21.

Павло Ісаков

Харчування засуджених було вкрай слабке: картопля не видавалася зовсім, обід складався з одного супу на ячмінній крупі, 2 рази на день давався кип'яток для чаю. На день виділялось на 1 засудженого 450 гр. хліба, 113 гр. крупи, трохи олії. М'ясо, цукор були великою рідкістю³⁷.

Одеська губчека га чолі з Дейчем і секретарем Кауманом 01.07.1920 р. організувала Одеський ТПР в будівлі колишнього евакопункту (спочатку там був кадетський корпус). В ньому могло триматися 3000 засуджених. 30 липня в ТПР перебувало 176 жінок, 664 чоловіків. Спочатку 1 серпня, потім 25 листопада табір планувалось передати Одеському губернському підвідділу. Як бачимо, ЧК не поспішало це зробити, оскільки мати в своєму підпорядкуванні такий об'єкт, де можна було тримати значну кількість людей, часто без суду і слідства, було їй вигідно. Станом на 01 листопада в таборі перебувало 474 засуджених (з них 250 працювало на зовнішніх роботах), на 01 грудня — 333 засуджених «дружинника»³⁸. На кінець листопада 1920 р. по списку в Одеському ТПР нараховувалось 1843 засуджених, з яких за весь час існування табору втекло 316 осіб. Утримувались особи, засуджені до 3 р. примусових робіт з позбавленням волі. Як бачимо, коливання були значними. На відміну від інших губерній, Одеський губернський підвідділ вирізнявся більш оптимістичним поглядом на існуючий на той час стан речей. Можливо, це результат менталітету одеситів, можливо — близькість до великого морського порту дещо допомагала у вирішенні проблем забезпечення табору. Але проблеми існували і там. Так, з 13.12.1920 р. завідуючий Одеським губернським підвідділом Кубрик заборонив надання звільнень «трудовим дружинникам». За втечу з ТД засуджений переводився до табору на 1 міс. З 22 грудня така ж санкція застосовувалась до тих, хто несвоєчасно прибував на перевірку. 21.12.1920 р. «губ-

³⁷ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 687. — Арк. 1, 5, 8, 29, 62.

³⁸ Там само. — Спр. 369. — Арк. 1, 2, 11.

концлагерь» був перепідпорядкований від губревкому до губернського підвідділу. Засудженим було видано наказ щотижня проводити суботники з прибирання приміщень табору. Було повністю заборонено звільнення засуджених в місто. Комендант ТПР повинен був щодня до 12-00 з'являтися з доповіддю до губернського підвідділу. На день видавалось на 1 засудженого 450 гр. хліба, суп, каша, 1,5 золотника цукру. На той час це вважалося ситим харчуванням. Адміністрація ТПР продукти харчування отримувала в губревкомі після реєстрації. Дров в день для приготування їжі засудженим в Одеському ТПР відпускалось не більше 112 кг з розрахунку на 1 людину 0,7 кг. По ТД були запроваджені нічні чергування всіх співробітників, в тому числі і керівництва табору. Дружинники також працювали на штатних посадах в губернському підвідділі³⁹.

Амбулаторія Одеського ТПР мала в своєму розпорядженні 25 ліжок, працювали лікар, фельдшер, хворим видавалось дієтхарчування. Більшість засуджених виводилось на постійні роботи. Культурно-просвітницька робота майже не велась. Облік матеріальної частини і продуктів харчування був на низькому рівні, що створювало умови їх нецільового використання. Канцелярія знаходилась в стані хаосу. Особові справи на багатьох засуджених не були взагалі заведені, а ті, що малися в наявності, були заплутані та часто не відповідали істині. Спеціальна комісія для направлення засуджених на зовнішні роботи не була створена, комендант особисто розподіляв засуджених, не враховуючи ні їхньої спеціальності, ні характеру скоєного злочину. «Звільнених зовсім по закінченню строку не направляють до підвідділу примусових робіт, а відпускають на все чотири сторони... Коменданти часто мінялись, а тому зрозуміло ввійти повністю до кола своїх обов'язків не встигали, а часто просто ставились халатно до своїх обов'язків» — констатував вже вище згадуваний інструктор-ревізор Головного

---

³⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 15, 19, 20.

Павло Ісаков

управління НКВС УСРР Черняков⁴⁰. Перевіряючий так і не зміг отримати від коменданта ТПР картки засуджених, їхній загальний список, список тих, хто у відрядженні. Адміністрація ТПР складалась з коменданта, його помічника, завгоспа, каптенармуса, 2 наглядачів, караулу з 50 чол. батальйону ВОХР і ЧК. Черняков відмітив і позитив — добрий рівень розвитку майстерень: майстерня з пошиття головних уборів — шлеми для ВОХР; швейна — ремонт білизни для Червоної Армії; миловарний завод — 200 пудів мила для Раднаргоспу; добре обладнана столярна майстерня. Табір мав в своєму розпорядженні 10 коней, 2 транспорту. За час існування табору засуджені заробили біля 16 млн. крб., але в касу ТПР вони станом на кінець листопада 1920 р. не надійшли. Загальне ставлення адміністрації Одеського ТПР до виконання своїх службових обов'язків Черняков охарактеризував в цілому як халатне⁴¹. Наприкінці 1920 р. Одеський ТПР був комісійно перевірений, в результаті чого були виявлені «неохайності в приміщеннях, грубе ставлення адміністрації до засуджених, причому були навіть випадки побиття арештованих. Необхідно відсторонити від посади і віддати під суд коменданта табору», що і було зроблено⁴².

Станом на 01.01.1921 р. в Чернігівському ТПР утримувалось 106 засуджених і при ньому було зареєстровано 32 чол. «нетрудового елементу». На постійні роботи виводилось 65 засуджених і 35 нетрудового елементу. З 2-ї половини жовтня 1920 р. по 01.01.1921 р. було витрачено на утримання особового складу підвідділу 70703 крб., особового складу ТПР — 81090 крб., засуджених ТПР — 122299 крб., валовий заробіток засуджених за цей період склав 213019 крб., з яких було відраховано

⁴⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 689. — Арк. 3.

⁴¹ Там само. — Арк. 3.

⁴² Там само. — Спр. 690. — Арк. 23.

160440 крб. на централізований рахунок НКВС, а на рахунок засуджених — 52579 крб.⁴³

Влада, керуючись прагматичними міркуваннями, доклдала зусиль щодо розвантаження ТПР і ДГПР. Це повинно були сприяти заспокоєнню суспільства, оскільки силовими методами це зробити більшовики так і не змогли. Так, 07.09.1920 р. в розпал війни з Польщею, коли Червона Армія несла значні втрати в живій силі, Реввійськрадою Південного фронту було прийнято постанову за № 443, згідно якої передбачалось звільнення червоноармійців, командного складу і політпрацівників, засуджених на строк не більше 5 років, з відправкою на фронт. Постановою президії ВУЦВК від 17.09.1920 р. в доповнення постанови від 14.09.1920 р. передбачалось амністування і звільнення з ТПР «різних відомств», ДГПР з подальшим відправленням на фронт засуджених безпартійних робітників і селян, незалежно від їхньої служби в Червоній Армії. Постановою президії ВУЦВК від 25.09.1920 р. передбачалось створення Центральної комісії з проведення розвантаження всіх місць позбавлення волі в наступному складі: член президії ВУЦВК Казимирчук, нарком юстиції Терлецький, заступник наркома і член колегії НКВС Ширвіндт, заступник начальника Центрального управління Надзвичайної комісії Янушевський, Голова Реввійськтрибуналу Південного фронту Рутіан, завідділом примусових робіт НКВС Макар. До 15 жовтня комісія повинна була створити точний список всіх засуджених і підслідних. На місцях створювались губернські комісії з представників губкому КП(б)У, відділу управління губвиконкому, губуправління юстиції, губчека, губернського військового комісара. Рішення губернської комісії щодо звільнення повинні були затверджуватись Центральною комісією. Звільненню підлягали, в першу чергу, робітники і селяни, ізоляція яких «не загрожувала інтересам Республіки». Підслідні цієї категорії звільнялись на поруки до прийняття рішення по їхнім справам.

⁴³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Стр. 696. — Арк. 29.

Павло Ісаков

Звільненню «ні в якому разі не підлягають селяни, які брали участь в бандитських і кулацьких виступах»⁴⁴, тобто ті, хто брав активну участь в повстанському антикомуністичному русі.

Як на практиці проводилось розвантаження ТПР і ДГПР та які були умови відбування покарання в них можна проілюструвати на матеріалах протоколу № 130 засідання Президіуму Харківського губвиконкому від 22.12.1920 р. З 7 по 17 грудня 1920 р. Адміністративним підвідділом Харківської губернської робітничо-селянської інспекції (далі — РСІ) було організовано обслідування комісією в кількості 50 чол. робітників і робітниць фабрик і заводів всіх 3-х районів міста Харкова «Слідчого дому ув'язнення», ДГПР № 1 (він же — «Концентраційний табір») і камер тюремного підвідділу Губчека.

Загальний підсумок — відсутність ліжок, постільної та нижньої білизни, одягу, дров, бані, медикаментів, культурно-просвітницької роботи, недостатньо продовольства, суворе ставлення адміністрації «аж до самого биття обличчя», запирання у вологі і холодні карцери. Все це було віднесено на рахунок загальної державної розрухи. При цьому в будинку підслідних загальний стан, на думку комісії, був дещо кращим, ніж в ДГПР № 1. «На даний момент працює розвантажувальна комісія і звільняє людей, які потрапили в будинки ув'язнення за крупну спекуляцію, контрреволюційні діяння, людей, засуджених на 10–15–20 років примусових робіт, а червоноармійці, селяни і робітники за самі незначні справи сидять по 3–5 мес. и сидять навіть без пред'явлення звинувачень. Хоча майже чи не половині всіх ув'язнених (573 чол. — 45%) слідчого дому не пред'явлено звинувачень... кількість ув'язнених все збільшується і збільшується з кожним днем... багато ув'язнених рахується за штабами військових частин, за особливими відділеннями, які вибувши з Харкова, увезли справи ув'язнених і таким чином за яку-небудь дрібницю приходиться червоноармійцю,

⁴⁴ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 54, 58, 60.

який віддав багато сил за справу революції, сидіти чи не до другого пришествя»⁴⁵.

07.12.1920 р. був обслідуваний ДПГР № 1 і його 1547 за-суджених. В майстернях працювало лише 30-40 чол. В 6 кор-пусах утримувалось: головний корпус — 735, ротний — 492, одиночний — 74, жіночий — 70 (в 2 камерах), лікарня — 162, так званий «чорний двір» — 14. На один тапчан припадало по 3 чол. Масово спали на цементній підлозі, немиті, в лахміттях. Очоловав ДПГР № 1 т. Першин. Одяг, постіль, опалення були майже відсутні. Вікна в своїй більшості не мали скла. Кип'яток не видавався зовсім. Освітлення по камерах було або взагалі відсутнє, або давалось на 5 хв. ввечері. Констатувалось виго-товлення взуття в майстерні приватним особам без жодного обліку. Засуджені скаржились перевіряючим, що їм не додають продуктів. Санітарний стан характеризувався як самий плачев-ний. Повсюди був бруд, мило взагалі не видавалось. Баня, пральня не працювали, в кухні текли котли. Лікарня була вологою, ліки були відсутні, деякі хворі спали на підлозі. Заразні в загальній палаті знаходились тижнями. Вночі медпра-цівника не було. Спектаклі, які інколи ставились в установі, більше були для співробітників і гостей. Частину наглядачів становили ще старі жандарми. Членами комісії було звернуто увагу на те, що кримінальний елемент спав на хороших мат-рацах, ліжках, мав привілеї, а робітники, селяни — на підлозі. Мали місце випадки незаконного тимчасового відпускання до-дому. Ізоляції засуджених за кримінальні злочини, неповноліт-ніх від загальної маси не було.

09.12.1920 р. був обслідуваний «Слідчий дім ув'язнення» м. Харкова. Функціонував з січня 1920 р. і був розрахований на 300 чол. Фактично утримувалось 1250 осіб: в головному корпусі — 677, 2-му — 220, 3-му — 214, лікарні — 139. Чоловіки ста-новили 1152 особи, жінки — 97, неповнолітні — 1; робітники — 352, селяни — 223, червоноармійці — 470, решта — 205. На

⁴⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 693. — Арк. 26.

Павло Ісаков

чолі установи стояв комісар Гордієнко, комуніст; мав 3 помічника. Установа знаходилась у віданні ЧК. Обслуговувалась 110 співробітниками, з яких 13 — комуністи, 27 — за царату були тюремними жандармами. Добре працювала канцелярія, яка сама нагадувала судовим органам про зятягування розгляду справ. Водночас недопрацьовувала господарська канцелярія, була відсутня книга чекових вимог на продукти. Вся її робота базувалась на записках. Грошовий оборот практично був відсутній. Дрібні видатки фінансувались з авансу ЧК. Гроші та цінні речі ув'язнених зберігались в так званому «грошовому ящику», але точного обліку не велось, що створювало умови для зловживань. Установа мала 7 коней. повозки по кількості коней. Баня не функціонувала через відсутність дров. Було відмічено, що пральня працювала для «Губутилю», а не для установи, що породжувало антисанітарію. В слюсарній, столярній майстернях виконувались замовлення для чека і установи, в взуттєвій, швацькій — виключно замовлення співробітників установи і ЧК. Через нестачу ліжок, тапчанів ув'язнені масово спали на підлогах. Не вистачало білизни. Дров за час існування установи було отримано лише 88 т, які пішли на приготування їжі, а приміщення не опалювались, були вологі, холодні. Через відсутність електрики освітлювались тільки керосином вночі коридори. Культурно-просвітницька робота не проводилась взагалі. Санітарний стан в цілому був визнаний задовільним. Лікарня знаходилась в стадії формування. Здорові перебували разом з хворими. З серйозними епідемічними захворюваннями нараховувалось 39 ув'язнених. Вагітні жінки не виокремлювались окремо. Поширеним було «мордобиття» співробітниками ув'язнених, приміщення них за найменші порушення в вологі холодні карцери. Камери весь час знаходились на замках. Були відсутні щоденні прогулянки, в туалет ув'язнених з камер не випускали. Члени комісії наголошували на необхідності: присутності представника від кожної камери під час виділення 1/3 вмісту передач в загальний фонд, представника РСІ — при прийманні передач і видачі із загального фонду; вивішувати

відповідні списки і доводити до відома ув'язнених. Хліб, цукор надходили централізовано нормально, решта продуктів харчування — по мірі можливості. Мали місце випадки, коли їжа від неякісних продуктів була «огидливою». Посуд був в обмеженій кількості. Кип'яток видавався не завжди. Видавалось на добу на одного ув'язненого 450 гр. хліба, на 24 ув'язнених 409 гр. жовтого цукру (білого цукру в цю ж саму мірку входило 481,38 гр.). Вечеря не видавалась взагалі. Ув'язнені просили надавати їм побачення 3 рази на тиждень тривалістю по 20 хв.

21.12.1920 р. було обслідувано 9 камер, 165 ув'язнених і засуджених тюремного підвідділу Губчека, які опитувались без присутності адміністрації, приймались від них письмові заяви. Комісія виявила наступне. При обстеженні майстерень встановлено, що у великій кількості в швацькій, взуттєвій майстернях виготовлялись дорогі речі без жодного обліку. Велике обурення у членів комісії викликав факт пошиття по 7 шт. штанів на одного співробітника чека, що на той час було немислимою розкішшю. Як наслідок, було висунуто вимогу зробити майстерні державними, а співробітників ЧК обслуговувати лише в самих необхідних випадках. Була відсутня лікарня, здорові перебували разом з хворими. Вразили членів комісії холодні карцери; грубе ставлення співробітників до ув'язнених і засуджених; не надання їм прогулянок і побачень з рідними і знайомими; перевантаженість камер; розподіл продовольства без старост від камер і представника РСІ; заміна співробітниками якісних харчів на неякісні; вологість камер, які знаходились в підвалах; повна відсутність матраців; не видача білизни; гостра нестача води; відсутність освітлення камер. Опалення було в нормі. Пральня була відсутня. В туалет утримуваних з камер виводили лише 2 рази на добу, тоді як «параші» видавались в камери тільки на власний розсуд наглядачів, що породжувало зловживання і було фактично тортурами. Норма харчування була наступною: 450 гр. хліба, 106,5 гр. крупи чи пшона, 106,5 гр. м'яса чи риби, 20,45 гр. жиру, 136,32 гр. муки, яка підмішувалась в гарячу страву, 0,4 гр.

Павло Ісаков

чаю, 20,45 гр. цукру, 3,7 кг картоплі, 2,13 гр. овочів, 13,6 гр. солі, 132 гр. приправи. Але адміністрація не дозволяла видавати цукор, чай, приправи. Їжа варилась щоденно. Посуд був відсутній повністю, їли з розбитих пляшок по черзі. Тютюн не видавався взагалі. При цьому констатувалось, що особливих невдоволень ув'язнені та засуджені не виказували (зрозуміло чому) і зловживань адміністрації, як це не дивно, не було виявлено⁴⁶.

Від самого початку організації виправно-трудової системи в УСРР в її основу покладался принцип самоокупності за рахунок праці засуджених. Так, в постанові РНК УСРР «Про табори примусових робіт» від 12.10.1920 р. було зазначено, що «Видатки на утримання табору у відповідності до ст. 35 цієї інструкції розподіляються поміж засуджених з таким розрахунком, щоб утримання табору окупалося працею ув'язнених при повній кількості останніх... Утримання табору і адміністрації при повному складі ув'язнених повинно окупатися працею ув'язнених. Відповідальність за дефіцит покладається на адміністрацію і ув'язнених в порядку, передбаченому особливою інструкцією»⁴⁷. Цікавими в зв'язку з цим виглядають зауваження Центрального Карального відділу (далі — ЦКВ) НКЮ УСРР від 20.08.1920 р. до проекту декрету «Про табори примусових робіт», розробленого НКВС УСРР: «Завдання правильного використання робочої сили представників паразитичного класу населення потребує організації їх попереднього навчання тим чи іншим умінням і ремеслам, що, при досить високому середньому рівні розумового розвитку ув'язнених в цих таборах, потребує всього 2–3 місяці»⁴⁸. Апелюючи до того, що в структурі ЦКВ і його місцевих органах вже існують

⁴⁶ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 693. — Арк. 24, 28, 30, 31, 33, 35.

⁴⁷ Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор. Г.О. Радов, І.І. Резник. — К.: ВД «Говард Пресс», 1999. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 115–116.

⁴⁸ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 9.

технічно-виробничі відділення, які б займались виробничим навчанням засуджених, створенням майстерень в ТПР, а також можливих зловживань комендантів ТПР в питанні працевикористання засуджених, відсутності у комендантів відповідних досвіду і знань, ЦКВ висловився за те, щоб ТПР знаходились у його підпорядкуванні.

Після виходу відповідної постанови РНК УСРР про ТПР НКВС розробив і розіслав на місця циркуляр, який деталізував та доповнив ті положення постанови, які стосувались організації, обліку і оплати праці засуджених. Зокрема, в ТПР повинна була вестись щоденна реєстрація характеру та часу виконуваних робіт. У кожного засудженого на руках повинна була бути трудова книжка встановленої форми, в яку записувалися б характер виконуваних робіт, їхня тривалість, розмір заробітку, відрахувань з нього і штрафів. Установи та організації, які мали бажання винайняти засуджених, спочатку повинні були перерахувати на депозитний рахунок ТПР 50% їхньої зарплати. Якщо робота тривала довше, ніж передбачалось спочатку, депозит повинен був своєчасно поповнюватись. Якщо цього працедавець не робив, комендант ТПР мав право відкликати засуджених з робіт і стягнути плату в судовому порядку. Зароблені засудженими кошти після всіх відрахувань на руки видавались лише при звільненні. В разі нужденності засудженого комендант під свою відповідальність міг видати йому аванс на особисті витрати. При переведенні засудженого до іншого ТПР гроші пересилались на нове місце. Їхній розмір адміністрація визначала на власний розсуд. Записи робочого щоденника повинні були погоджені із записами в трудовій робочій книжці в касовому щоденнику. Гроші, які відраховувались адміністрацією із засуджених, повинні були відразу перераховуватись на поточний рахунок відділу примусових робіт НКВС. На зовнішніх роботах в разі нужденності засудженого працедавець мав право під свою відповідальність видати йому аванс в розмірі не більше 10% зарплати⁴⁹.

⁴⁹ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Стр. 111. — Арк. 22.

Павло Ісаков

Як бачимо, зароблені ТПР кошти повинні були негайно перераховуватись до центру. А фінансувались ТПР місцевою владою у вигляді губернського виконавчого комітету. І тут починались проблеми з недофінансуванням (логіку місцевої влади теж можна зрозуміти — кошти віддавались до центру, тож і нехай він і фінансує вас). Розглянемо для прикладу типовий випадок. Чернігівський губернський підвідділ для фінансування себе самого та Чернігівського ТПР запросив у губернського фінвідділу губвиконкому на 1921 р. суму в розмірі 5280759 крб., але отримав лише 4115075 руб. 50 коп. (78% від запиту, що також непогано, якщо порівняти з сучасними умовами). На чому фінвідділ заощадив? Як завжди, на співробітниках: «Кредит, що запитується, на понаднормові роботи, на преміювання співробітників и на можливе збільшення ставок всього в розмірі 100% от кредиту на утримання особового складу як підвідділу примусових робіт, так і для співробітників концентраційного табору не може бути визнаний таким, що підлягає асигнуванню в повному його розмірі. Штат тільки формується і навряд чи досягне в поточному році прогнозованих в кошторисі норм, необхідність же понаднормових робіт при установі, яка тільки почала функціонувати, також відпадає, преміювання службовців не може бути прийняте в розмірі 100%»⁵⁰. А ще недофінансували оплату електроенергії на освітлення в розмірі 715111 крб., придбання 8 коней по 200000 крб. за 1 коня на загальну суму 1600000 крб., колясок и повозок на суму 2000000 крб. Зате збільшили фінансування харчування засуджених аж на 1140 крб.

Таким чином, дослідивши процес створення та функціонування ТПР і паралельно губернських підвідділів в УСРР в 1920 р., можна зробити наступні висновки:

1. Були створені та функціонували (на різній стадії, особливо це стосується ТПР) губернські підвідділи Харківської, Київської, Катеринославської, Подільської, Волинської, Донецької,

⁵⁰ ЦДАВОВУ України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 26.

Полтавської, Кременчуцької, Олександрівської, Миколаївської, Чернігівської, Одеської губерній і ТПР в наступних населених пунктах: Харків, Суми, Полтава, Лубни, Ромни, Кременчук, Катеринослав, Кривий Ріг, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Одеса, Луганськ, Макіївка, Лисичанськ, Чистяковськ, Олександрів-Гружівськ, Бахмут, Таганрог, Дебальцеве, Слов'янськ, Чернігів, Вінниця, Житомир, Київ, Олександрівськ, Кам'янець, Проскурів, Могилів-Подільський, Тульчин, Мелітополь. Даний перелік може вважатися неповним, оскільки хаос громадянської війни та дуже слабка централізація державного апарату в УСРР в 1920 р. породжували ситуацію, коли місцеві органи влади на власний розсуд без санкції відповідних вищих органів влади і без повідомлення останніх створювали та ліквідували ТПР.

2. Більшовики були зацікавлені в створенні розгалуженої системи ТПР (політичний, ідеологічний, соціальний, економічний фактори) і доклали значних зусиль для цього (особливо на фоні тотальної економічної розрухи і суспільного колапсу).

3. Найбільшими за фактичною кількістю утримуваних засуджених були Харківський, Одеський, Київський ТПР.

4. Найбільшою за кількістю ТПР і, відповідно, утримуваних засуджених, була Донецька губернія — 9 ТПР.

5. Фактична наповнюваність засудженими ТПР від планової в різні періоди в різних ТПР становила від 7% до 74%. В середньому цей показник не перевищував 30–40% і залежав від політичної ситуації та міцності державного апарату.

6. Для ТПР була характерна значна плінність засуджених, яка могла доходити до 400% за місяць від фактичної наповнюваності.

7. Відсоток залучення засуджених ТПР до оплачуваних зовнішніх робіт становив в різні періоди в різних ТПР від 7% до 50%. Збільшенню цього показника заважали загальна економічна розруха та величезний рівень безробіття в суспільстві. В усякому випадку через низьку собівартість облаштування та утримання ТПР останні були дуже економічно вигідними радянській владі.

Павло Ісаков

8. Засуджені масово призначались на штатні посади (до 30% всіх посад) в губернські підвідділи та ТПР, в основному, канцелярії, бухгалтерії, охорони (з числа колишніх червоноармійців). Були випадки, коли засуджені займали навіть посаду фактично 1-го заступника коменданта ТПР. Не призначались засуджені тільки на штатні посади наглядачів.

9. Основну масу утримуваних в ТПР становили особи, засуджені не за суто кримінальні злочини, а за політичними, ідеологічними, соціально-економічними факторами, військово-полонені.

10. Середня фактична одномоментна чисельність утримуваних засуджених в ТПР в різні періоди коливалась в межах 5–10 тис. осіб.

11. Найбільш проблемними питаннями в діяльності ТПР були кадрове, матеріально-побутове, медичне забезпечення, дотримання законності, обладнання майстерень.

12. Рівень оплати праці та продовольчо-речового забезпечення співробітників губернських підвідділів та ТПР був недостатнім для задоволення елементарних першочергових життєвих потреб, але на фоні гіпербезробіття це була хоча б якась можливість більш-менш надійного заробітку. Однак такий підхід держави, як засвідчив історичний досвід, є тупиковим і дуже негативно позначався на стані та якості як кадрової комплектації, так і несення служби. Як відомо, дешевий чиновник в кінцевому підсумку обходиться державі дорого.

З історії Української військової організації в Києві (1921 р.)

Рік 1921 в Наддніпрянській Україні проходив в очікуванні загального антибільшовицького повстання. До останнього рішучого бою готувалися як російські більшовики, що окупували ці терени, так і самі повстанці. Підготовкою всенародного виступу займався створений у лютому 1921 р. на території Польщі у м. Тарнові Партизансько-повстанський штаб при Головній команді військ УНР (ППШ) на чолі з генерал-хорунжим армії УНР Юрієм Тютюнником. Незалежно від закордонного повстанського центру в Києві гурток інтелігентів на таємному зібранні 18 березня 1921 р. заклав Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК). Визнаючи зверхність Уряду УНР, він планував очолити повстанський рух в Україні: об'єднати діючі й створити нові повстанські загони, припинити стихійні повстанські виступи, підготувати загальне повстання проти більшовиків. Водночас в Західній Україні тривав процес створення Української військової організації (УВО), що остаточно завершився тільки в листопаді 1921 р. Полковник Євген Коновалець й інші чільні діячі УВО, відстоюючи ідеали самостійної та соборної Української держави, вважали, що їхня організація повинна боротися як з полонофільством в Галичині, так і більшовизмом на Великій Україні. Для участі в антибільшовицькому повстанському русі в Наддніпрянщину вирушають низка колишніх старшин Української галицької армії та Січових стрільців. Вони долучаються до роботи керівних органів повстанським рухом, закладають нові антибільшовицькі підпільні організації. Зокрема, в квітні 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» виникає Військова організація січових стрільців, згодом перейменована в Українську військову організацію.

Ярослав Файзулін

Історія галицької УВО в українській історіографії висвітлена досить повно, особливо пізніший етап її діяльності — кін. 1920 — поч. 1930 рр. Найбільш важливими для розуміння проблеми є спогади і праці самих учасників національно-визвольних змагань — В. Мартинця, З. Книша, П. Мірчука, Л. Шанковського, а також сучасних українських істориків — А. Кентія, М. Ковальчука та ін.¹ Однак створення та діяльність УВО в Наддніпрянській Україні в історичній науці практично не досліджена. Більшість авторів вказують на факт відправлення полк. Є. Коновальцем своїх агентів в Наддніпрянську Україну, а також існування УВО в Києві, залишаючи без відповіді питання: про зв'язок УВО в Наддніпрянщині із Є. Коновальцем; керівництво, чисельність й активних учасників цієї організації; форми та методи її боротьби, викриття та ліквідацію УВО органами ВУЧК та ін.

У цій статті, спираючись на документи радянських органів держбезпеки, ми спробуємо відтворити історію ВОСС/УВО в Другій київській школі «червоних старшин».

В другій половині 1920 р. з ініціативи полк. Є. Коновальця в Наддніпрянщину вирушили декілька відомих січовиків —

---

¹ *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму [Б.м.], 1947. — 421 с.; *Книш З.* Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року. — Торонто: «Срібна Сурма», [Б.д.]. — 171 с. *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1. — Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. — 526 с.; *Шанковський Л.* Українська армія у боротьбі за державність (1917–1920). — Мюнхен: «Дніпрова хвиля», 1958. — 317 с.; *Кентій А.* Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — 81 с.; *Ковальчук М.* На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. — К.: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. — 288 с.; *Його ж.* До питання про діяльність Є. Коновальця на чолі УВО й ОУН // Український визвольний рух. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2010. — Збірник 14. — С. 5–32.

сотник І. Андрух, поручники В. Романишин, М. Нерослик, М. Опока. Перед ними ставилося завдання піднімати повстання проти більшовицьких окупантів і, за можливості засновувати «галицькі» підпільні організації. Як вказує у своїй праці з історії ОУН П. Мірчук, сотники І. Андрух і М. Опока були крайовими командантами УВО на Наддніпрянщині, а відомий повстанський організатор О. Думін — членом Начальної команди УВО².

Іван Андрух (під прізвиськом Авраменко) став діловодом районної філії Київської губернської спілки. У Києві він знайомиться із декількома однодумцями в національному питанні, намагається розшукати українські організації, а в березні 1921 р. стає одним із засновників Всеукраїнського центрального повстанського комітету. В одному з пізніших чекістських документів зустрічаємо досить промовисту характеристику на Андруха: «К этому времени в гор. Киев прибывает гр. Андрух Иван Максимович — бывший начальник Оперативного штаба корпуса «Сичевых Стрельцов». Правая рука Атамана Коновальца. Сражаясь упорно в начале 1919 года против рабоче-крестьянской армии дважды раненный. Андрух прибыл в Украину, скрыв свое настоящее имя и преступное прошлое под фамилией Авраменко. Андрух прибывает в гор. Киев знакомится с секретарем Райсоюза Абрамом Карпенком... Через указанного Карпенка, Андрух получает место сотрудника Райсоюза и на службе знакомится с Махиной. После короткого обоюдного сближения, Махиня посвящает Андруха в сущность закладываемой в Киеве подпольной Украинской организации. Прошлое Андруха, его серьезный стаж по вооруженной борьбе с Красной армией, выявленная им в своих показаниях по настоящему делу исключительная преданность идее Украинской самостийности,

---

² *Стегній П.* Центральні органи керівництва повстанських сил Правобережжя УСРР у 1921 році: Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет та Українська Військова організація // Грані. — 2012. — С. 17.

Ярослав Файзулін

дала основание Махине видеть в лице Андруха будущего активного работника Центроповстанкома»³.

Ще іншому січовикові, сотникові Осипу Думіну вдається влаштуватися на службу в Другу київську школу «червоних старшин» — військово-навчальний заклад, що покликаний був готувати українські командні кадри для Червоної армії. Після розпуску формації УСС у грудні 1919-го Думін перебрався до Польщі, а звідти — до Чехо-Словаччини, де його прийняли до інтернованої української бригади в Німецькім Яблоннім. Серед тамтешніх січовиків все більшої популярності набирали комуністичні ідеї. Не оминули вони й Думіна, який стає одним із найактивніших засновників комуністичних гуртків. Це не подобалося місцевим властям. Перед загрозою арешту і висилки він із декількома товаришами змушений був перебратися до Німеччини. В радянському консульстві їм видали документи російських полонених із якими вони виїхали в Москву. Після детальної перевірки Думіна призначають лектором в школу «червоних старшин», що на той час знаходилася в Умані. Однак, побачивши на власні очі радянську дійсність, Думін розчарується в комунізмі й вирішує повертатися до Галичини. Після невдалої спроби перейти кордон з Румунією в лютому 1921 р. повертається на службу в школу «червоних старшин». На той час її перевели в Київ, розмістилася в будівлі колишнього Миколаївського артилерійського училища в Кадетському гаю (нині — територія Національної академії оборони України). О. Думін вступає в Компартію, стає членом Солом'янського райпарткому і лектором згаданої школи⁴.

У минулому старшини Січових стрільців, а тепер службовці радянських установ Андрух і Думін зустрілися в Києві. Переконавшись, що останній остаточно позбувся прокомуністичних сентиментів, Андрух пропонує йому долучатися до роботи

³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 7.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 10–11.

підпільного ВУЦПК. До початку всеукраїнського повстання він повинен був закласти підпільну українську організацію в Другій київській школі «червоних старшин», а також підготувати до збройного виступу Трипільський повстанський район.

На початку квітня 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» виникає Військова організація січових стрільців (ВОСС), власне перша її п'ятірка. Більшість її членів, — викладачі та курсанти згаданої школи, у минулому служили або ж були прихильниками армій УНР і ЗУНР. В політичному відношенні ВОСС підпорядковувалася ВУЦПК, а той в свою чергу — ППШ в Польщі. За чекістськими даними, підпільна організація ставила перед собою завдання включити в свою мережу всі бойові одиниці Київського військового округу.

Очолив ВОСС лектор Другої київської школи «червоних старшин» О. Думін, а його заступником став командир першої роти школи «червоних старшин», у минулому офіцер армії УНР, випускник Львівського університету Антон Решетуха. Як і УВО в Галичині, ВОСС розбудовувалася за принципом таємних «п'ятірок». До «центральної п'ятірки» ВОСС окрім Думіна і Решетухи входили: Терентій Шостак — секретар вступної комісії до Інституту народного господарства, Микита Нерослик (Мороз) — колишній боротьбист, відратований з комуністичної партії, Володимир Тимошенко — командир інженерної сотні та помічник командира другої роти Дионісій Беднарський⁵.

«Каждый член повстанкома есть начальник “пятки”, остальные четыре души пятки в свою очередь организуют “пятки”, где каждый из них играет роль начальника. Значит участники первой пятки, кроме начальника своего, являются начальниками вторых пятков — организуют каждый по пятке, где являются также начальниками и т.д.», — йдеться в чекістському зведенні за початок червня 1921 р.⁶.

---

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 2. — Арк. 27.

⁶ Там само. — Т. 17. — Арк. 9 зв.

Ярослав Файзулін

У ході формування «Центральної п'ятірки» Терентій Шостак отримав від командування КВО службове завдання — вербувати курсантів в школу «червоних старшин». Із цією метою він вирушає у відрядження в гарнізон Києва та по містечках Київського військового округу. Паралельно виконує доручення О. Думіна: збирає свідчення про кількість «червоних» військ, їхнє озброєння, настрої червоноармійців і їх національний склад, розвиток повстанського руху в різних місцевостях. Крім того, Т. Шостак повинен був вербувати надійних людей для ВОСС. Аналогічні завдання тільки в межах Київського гарнізону покладалися на А. Решетуху. Водночас, М. Нерослик мав зв'язуватися із цивільними установами в Києві, вводити до їх складу відданих українській справі галичан, інформувати ВОСС про настрої цивільного населення, вести агітацію за самостійну УНР⁷. Перед ад'ютантом школи «червоних старшин» Володимиром Григоровичем ставилася задача увійти в контакт із повстанцями Гощева та загonom отамана Гаврила Куреди («Чорного»), що оперував в околицях містечок Воронькова і Переяслава. Звільнившись зі школи, Григорович виїхав у Трипілля, де зайняв посаду завідуючого військовим відділом при волосному ревкомі. Згідно з інструкціями ВУЦПК, згадані два загони до загального антибільшовицького повстання, яке планувалося спочатку на весну, а згодом було перенесене на осінь 1921 р., повинні були об'єднатися в один, стати зав'язком Трипільської повстанчої дивізії⁸. Ще одному члену ВОСС Івану Бойко доручалося встановити зв'язок зі штабом отамана Ю. Мордалевича. Та згодом О. Думін відмінив це завдання. Можливо тому, що контакт із загonom Мордалевича налагодив член ВУЦПК О. Грудницький.

⁷ Там само. — Т. 2. — Арк. 28.

⁸ Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 194.

Через якийсь час О. Думін запропонував перейменувати ВОСС на Українську військову організацію (далі — УВО). Нова назва більше відповідала територіальному розширенню організації, а також відображала всеукраїнський характер її боротьби⁹. «В апреле месяце, приблизительно числа 10–12 Думин мне сказал, что необходимо организовать ВОСС, который впоследствии перейдет в УВО для того, чтобы иметь больше популярности среди населения ибо на ВОСС масса смотрит, как на организацию, где впереди идут галичане», — пояснював необхідність перейменування Антон Решетука в ході допиту в Київській губчека 24 липня 1921 р.¹⁰.

Керівництво УВО підтримувало контакт із ВУЦПК через І. Андруха. У нього на квартирі по вул. Бульварно-Кудрявська, 8 в Києві відбулося декілька спільних нарад, обговорювалися стан і діяльність підпільних організацій. В кінці квітня 1921 р. І. Андрух поїхав в Польщу. За його словами, особисто хотів пересвідчитись в поглядах діячів, що перебували на чолі УНР; стрінутися з побратимами по корпусу УСС і обговорити з ними справжнє положення в Галичині — загалом Україні; відвідати рідню, що залишилася в Галичині, ознайомитися з польською політикою і тамтешнім українським життям. У Львові Андрух зустрівся з Матчаком і Кучабським, засновниками націоналістичних гуртків в Галичині. Вони негативно оцінювали діяльність С. Петлюри та уряду УНР. Галичани ніяк не могли пробачити провідникам УНР Варшавського договору 1920 р. з поляками, котрий вважали за зраду. В Тарнові, місці осідку уряду УНР, Андрух зустрічався з полк. О. Данильчуком, С. Петлюрою та Ю. Тютюнником. Зміст розмов із чільними діячами УНР, через кілька місяців змушений був переповідати на допитах у Київській губчека: «Петлюра, як звичайно «вірить» в «краще будуче», обіцяє, що держави Антанти допоможуть, лише треба, щоб на Україні почалося повстання організоване. Антанта ви-

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 2. — Арк. 32.

¹⁰ Там само. — Т. 6. — Арк. 27.

Ярослав Файзулін

знає уряд УНР, скоро тільки він буде на своїй українській території і просив мене стати до праці на Україні, а не віддаватися самому собі...»¹¹. Начальник ППШ Ю. Тютюнник розпитував Андруха про підготовку загального повстання: «Цей прийняв мене як галичанина з доволі великим підозрінням і балакав зі мною коротко. Стягнув з мене усі інформації відносно самого «комітету», повторював теж саме, що казав Петлюра відносно майбутнього походу УНР на Україну і підкреслив, що на Україні треба взятися до організації основно, закладати обласні повстанками, повітові і волосні, з ними повинні зв'язуватися ідейні повстанські відділи, а коли все буде готово, тоді починати загальне повстання. В свій час поляки тоді випустять Армію УНР і вона прийде на допомогу. Від Тютюнника я дістав таку дірективу: їхати на Україну і там ввійти в зв'язок з «повстанкомом» і працювати по його директивам...»¹².

Загалом, поїздка в Польщу і становище українських політичних сил справили на Андруха пригнічуюче враження: перебільшення масштабів повстанського руху в Україні Головним отаманом і керівництвом ППШ; жорстка боротьба за владу між різними українськими партіями за кордоном; протиріччя в уенерівському таборі, зокрема, конфлікт між Петлюрою і Тютюнником; взаємно негативне ставлення між галичанами і Петлюрою та ін. Під час допиту в Київській губчека член УВО А. Решетуша свідчив: «Думин мне сказал, что Андрух приехал из закордона и привез неутешительные сведения. Я спросил о подробностях. Думин мне сказал, что Украинское правительство ликвидируется, что вместо него будет только бюро и что Петлюра и козаки нуждаются в материальной помощи, т.к. Польша оказывает Петлюре незначительную денежную помощь. О поддержке Петлюрой Антанты, в данный момент говорить не приходится по условиям международного положения. Савинковская организация, а также и Балаховича представляются

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 4. — Арк. 24.

¹² Там само. — Арк. 25.

Антанте в виде чисто бандитского движения, вследствие чего для Петлюры невозможно войти с ними в соглашение, почему и переносится выступление Петлюры на неопределенное время. Эти сведения произвели на нас нехорошее впечатление»¹³.

Втім, УВО продовжувала підпільну роботу. Протягом 24 березня — 11 травня 1921 р. Т. Шостак за завданням штабу Київського військового округу відвідав Балту, Єлисаветград, Первомайськ, Умань, де вербував юнаків в Київську школу «червоних старшин» (загалом згодилися 150–160 осіб). Паралельно збирав інформацію розвідувального характеру для УВО. Як згодом відзначали чекісти, завдяки Шостаку в школу «червоних старшин» потрапили люди, котрі перебували на нелегальному становищі або ж ніколи не служили в Червоній армії.

В двадцятих числах травня на квартирі А. Решетухи відбулося друге засідання «центральної п'ятірки» УВО. Про сучасний політичний момент і становище повстанських сил доповідав керівник організації О. Думін: «Думин тогда сообщил собранию..., что в Киеве организовался «Украинский Селянско-Робитнычий Повстанком», который постановил себе целью взять власть в свои руки в момент если из-за кордона поведут наступление на УССР и если в России с.р. возьмут в свои руки власть. Далее Думин сообщил, что под руководством Ук. Селянского Робит. Повстанкома приготавливаются по всей Украине сотенные районы, которые соединяются в полковые и т.д., которые в надлежащий момент восстанут. Думин подчеркнул, что надо прилагать старания сформировать конные отряды, которые имеют большое значение в партизанской борьбе. В конце Думин сказал, что Трипольский район является сильнейшим в момент восстания, добавив, что он сам выезжает в Триполье за информацией и возможно, что свяжется с повстанцами. Думин нам сказал, но не ясно, что в случае если в

---

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 6. — Арк. 28.

Ярослав Файзулін

Трипольском районі назреють події, то он нам сообщит за день...»¹⁴.

Згодом відбулося ще одне засідання «центральної п'ятірки» УВО, на якому О. Думін зачитав наказ ВУЦПК від 17 травня 1921 р. згідно з яким загальне антибільшовицьке повстання мало розпочатися 28 травня. Підпільники обговорювали план повстання і роль, яка відводилася УВО. Перші його спалахи мали відбутися на периферії — в Балті, Вінниці, Умані, Звенигородці, Лубнах і Чернігові. Ці ж населені пункти визначалися як місця концентрації повстанських сил. В Києві підпільники УВО повинні були захопити школу «червоних старшин», касу й цінності Галбюро. На військову організацію ВУЦПК покладалося зайняття 15 піхотних командних курсів, артскладів та арсеналу. Зброю, гроші й документи планувалося доставити повстанцям, що мали йти на Київ із району Трипілля на чолі з О. Думіним¹⁵.

Однак до реалізації згаданого плану не дійшло. 28 травня повстання не розпочалося, а вже згодом діяльність УВО потрапила в поле зору чекістів і під повний їх контроль. В будь-який момент вони могли ліквідувати УВО, але спеціально відтягували час, щоб виявити ще більшу кількість «ворогів» радянської влади.

На слід УВО «органи» натрапили випадково, завдяки не обачності згадуваного Т. Шостака. В Єлисаветграді він зустрів свого однокурсника і «щирого українця» Сергія Даниленка. Розповів, що є членом підпільної організації в Київській школі «червоних старшин», запропонував вступити до неї. Та знайомий виявився новоспеченим чекістом, співпрацювати із Єлисаветградською ЧК почав у січні 1921-го. Чекістський псевдонім — «Карін». Згодом, Даниленко-«Карін» на чекістській службі зробив блискучу кар'єру. Зокрема, відзначився як запеклий борець з «петлюрівською контрреволюцією», Українською Автокефаль-

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 6. — Арк. 30.

¹⁵ Там само. — Арк. 32 зв.

ною Православною Церквою, українським підпіллям на західно-українських землях на зламі 1940–1950 рр., Українською Греко-Католицькою Церквою.

Про суть розмови із Шостаком, зокрема й підпільну організацію в Київській школі «червоних старшин», чекіст негайно доповів керівництву, а те — в Київ. «Из разговора с Шестаком выяснено что: его официальная миссия есть командировка по району, который обнимает Киевский Штаб Округ — красным и наборка курсантов-украинцев в Киевскую Украинскую школу «Червоних старшин» (Кадетская роща, бывшее Николаевское военное училище). Неофициально ему задание вот какое: состоя членом Центральной подпольной Петлюровской организации, которая находится сейчас в Киеве, приблизительно центр ее находится в руках галичан-студентов как курсантов, так и старшин этой школы, довольно авторитетных среди украинцев. Эта организация имеет связь с Главставкой Петлюры; все информации, которые собираются агентами ихними на территории Украины направляются в эту организацию, а оттуда уже по назначению в Главставку. Одним словом, эта организация является информационным бюро при Главставке», — йдеться в інформаційному документі «Материал по делу Киевского подпольного повстанческого штаба», що був підписаний «Каріним»¹⁶.

Керівництво київської губчека вирішує ввести Даниленка «Каріна» в саму УВО, використовуючи його як внутрішнього інформатора. 1 червня 1921-го «Карін» і Артем'єв вирушили з Єлизаветграда в Київ. Перший мав влитися в підпільну організацію, а другий, передавати інформацію в Київську губчека.

6 червня 1921 р. в Києві в приміщенні Української школи «червоних старшин» «Карін» розшукав Шостака. «Впечатление на Шестака произвел самое лучшее, сверх ожиданий, лучшего и желать не приходится», — звітував згодом чекіст. І далі: «Разговор завязался о моем приезде, почему я так поздно

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 1.

Ярослав Файзулін

приехал — так как он писал мне несколько писем о том, чтобы я скорее приезжал, которых я не получал, — потом разговор круто повернулся в сторону политики и последние новости о подпольной работе самостийников-петлюровцев: здесь в Киеве существует Всеукраинский центральный селянский повстанческий комитет, который объединяет все существующие подпольные организации Украины, дает им инструкции, информирует их о ходе политики на Западе, в стане остатков Петлюровской армии с которой также имеет связь. Командует армией теперь генерал Ульянович-Павленко*, а политическим представителем является Юрий Тютюник. 17 сего мая, с ведома центра Петлюры, Повстанкомом издан наказ о поднятии с 28 сего мая возстания по всей Украине. Возстание это приурочивалось с возстанием левых соц.-рев. России с которыми Повстанком имеет связь через своих ук. соц.-револ. Возстание не подготовлено как следует благодаря торопливости и теперь идет мертвым темпом, но все таки Повстанком надеется. Приказ о возстании был напечатан, и за надлежащей подписью и печатью разослан во все «пятки»¹⁷.

Т. Шостак познайомив «Каріна» зі своїм керівництвом — командиром 1-ї роти А. Решетухою та інженерної роти В. Тимошенком. Від них «Карін» довідався, що УВО очолює О. Думін. «Держать все в строгом секрете, так как много членов Повстанкома занимают ответственные посты в совучреждениях и парткомах и возможно осведомлены о работе в комиссии... Один член повстанкома Думин-коммунист Соломенского парткома, лектор их школы выехал теперь для работы в районе взял отпуск»¹⁸.

7 червня 1921 р. керівник Київської губчека Я. Лівшиц підписав ордер на затримання О. Думіна. Наступного дня було спрямовано запит до Київського губкому з вимогою передати

* Правильно Омелянович-Павленко.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 6.

¹⁸ Там само. — Арк. 6–7.

особову справу лектора Київської школи «червоних старшин». Серед документів — анкета з особистими даними О. Думіна, його заява про вступ до КП(б)У, посвідчення Закордонної групи УКП в Німеччині, що Думін виїжджає в Україну як «політичний утікач», документ про затвердження Думіна в лавах КП(б)У і видачу йому партквитка.

Однак заарештувати О. Думіна чекістам не вдалося. Взявши відпустку, він виїхав в район Трипілья для переговорів із тамтешніми повстанцями та формування підпільної мережі. «Карін» повідомляв: «Один из их организации, лектор их школы галичанин Думин коммунист Соломенского райпарткома есть член Сельповстанкома уехал в Триполье, где есть подпольный повстанческий куринь для поднятия возстания, взяв предварительный отпуск, сказав, что едет в Екатеринослав. По деревнях у них есть передаточные пункты служащие для связи...»¹⁹.

Через свого агента чекісти оперативно дізнавалися про діяльність УВО і навіть плани організації. У зведенні «Каріна» за 14–15 червня читаємо: «В общем разговоре, о школе и ее составе выяснено, что на случай если Думин сообщает об успешном ходе возстания, то они, сейчас же стараются через адъютанта, которого считают за своего, подставляют свой караул, так как есть курсанты, которые посвящаются в ход дела. Например все земляки Шестака и другие, потом постараться забрать все оружие, патроны, кассу, коммунистов уничтожить и соединиться с Думиным, который будет идти с Трипольской повстан. дивизией, сформированной подпольно из крестьянских сотенных округов»²⁰. Водночас «Карін» повідомляв, що члени УВО Д. Беднарський і В. Тимошенко мають десятки чистих бланків Київської школи «червоних старшин», можуть їх використовувати в антирадянських цілях.

18 червня сексот Київської губчека Олександр Грудницький (у минулому учасник повстанського руху) склав список осіб

---

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 8.

²⁰ Там само. — Арк. 12.

Ярослав Файзулін

пов'язаних із УВО в Уманському повіті. В ньому — 9 імен: ад'ютант 1 батальйону 402 полку Володимир Саврій; Морозович, Мирон, Бесога, Голинський — всі вихідці з Галичини, служили в 402 полку, і були пов'язані з київською УВО і ВУЦПК, окремими повстанськими ватажками; далі, називалися посади та прізвиська неблагонадійних посадовців — завідувач мобілізаційним відділом 45 дивізії (пов'язаний з УВО), голова Уманського повітового кооперативного союзу (допомагав повстанцям), «старшина» Храпун (переховував зброю, амуніцію, готував «живу силу»), начальник міліції (який нібито, доставляв для повстанців коней)²¹. Серед учасників київського підпілля сексот Грудницький називав службовців Київської школи «червоних старшин» О. Думіна та А. Решетуку, письменника Борошила, студента М. Нерослика, вчительку-виховательку притулку для дівчаток в Пущі-Водиці № 1 Зінаїду Василенко (нібито, вона переховувала в себе соціалістів-революціонерів, виховувала в «чорносотенному дусі» дітей, під виглядом жебрачки обходила навколишні села), вчителя-вихователя «Трудової колонії» в Пущі-Водиці Краєвого (учасник повстань на Чернігівщині)²². За помешканнями згаданих осіб було встановлене зовнішнє стеження.

Ситуація з УВО повністю перебувала під контролем чекістів. Оперативна інформація, що поступала від внутрішніх інформаторів, дозволяла їм діяти на випередження. Втім, в якийсь момент вони були близькими до провалу. Від начальника особливого відділу Губерта члени УВО дізналися, що чекісти вийшли на слід організації. 18 червня 1921-го «Карін» доповідав: «Встретившись с Шестаком, выяснилось, что они знают о том, что ЧК осведомлена об их организации в Червонной школе через начальника особого отдела Губерта, который будучи в интимных отношениях с адъютантом школы Залужным, поделился с ним, а Залужный с Решетухой... На Решетуку и

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 38.

²² Там само. — Арк. 39.

Шестака эта весть призвела ужасно удручающее впечатление, предостерегали, чтобы я не показывался к ним в школу теперь и вообще нужно всякую связь со своими прекратить на время. Этот казус ужасно затормозил работу. Теперь окончательно приходится ждать Думина связь с которым только и может, при удобном случае дать нужный материал»²³. В одному з наступних донесень чекіст попереджав керівництво Київської губчека, що в разі недотримання дисципліни «відповідальними працівниками» вся оперативна розробка може провалитися.

Всі заходи щодо УВО Київська губчека здійснювала під контролем керівництва ВУЧК, зокрема начальника таємно-оперативного управління Юхима Євдокимова. У телеграмі 22 червня 1921 р. він вимагав від Я. Лівшица подати деталі чекістської операції: «Киев. Губчека. Тов. Лившицу или Капустянскому лично с вашим планом (одне слово — нерозбірливо — Я.Ф.) в нем не указан первое строк — начала операции, второе остается невыясненным какова была военная база (количество участников) у военной организации Школа червоних старшин. Для проведения операции еще раз повторяю должны быть мобилизованы все силы, как Особотдела, так и ОДТЧК. Операции должны быть проведены одним ударом»²⁴.

В іншій своїй телеграмі 24 червня Євдокимов вказував, що діяльність УВО в школі «червоних старшин», за виключенням її верхівки, залишається невисвітленою. В агентурних матеріалах не з'ясованим залишалось становище повстанців на технічних курсах і в полку незаможних селян, були зареєстровані не тільки рядові члени підпілля, але й верхівка. Євдокимов вимагав вжити конкретних заходів: «если не удалось установить агентурным путем периферию организации в вышеуказанных местах — разработать план массовой операции в школе червоних старшин. Необходимо изъять всех беспартийных без исключения и произвести тщательную фильтрацию агентурно-следственным

²³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 14–14 зв.

²⁴ Там само. — Арк. 24.

Ярослав Файзулін

путем разсадив заключенных. Соответствующий план сообщит в 24 часа»²⁵. Додаткові матеріали щодо УВО керівництво Київської губчека в трьохденний термін зобов'язувалося переслати у Харків, особисто Ф. Держинському.

За відсутності О. Думіна, значну роль в УВО відіграв Турянський, який прибув у Київ із завданнями від ППШ. За словами «Каріна», Турянський об'єднує в місті «контрреволюційні» військові сили, переправляє їх за кордон в армію Петлюри, забезпечуючи документами на проїзд як територією Української СРР, так і Галичини. «Турянський время от времени имеет связь с границей, так как очень часто посвящает соучасников в ход политики за границей. 26 сего июня в 10 час. в направлении на Жмеринку отправлены два человека из школы Чер. Ст. — Беднарский и Денькивский в армию, дезертировавшие из школы. Между прочим организация очень следит за экономическим кризисом в Сов. Республиках, интересуется каждой мелочью экономической жизни, каждым упущением в этой области — видя во всем этом гибель коммунистов постепенно...»²⁶.

В двадцятих числах червня Київська губчека розпочала одиночні «персональні вилучення» учасників УВО. У першу чергу проводились арешти осіб, що збиралися виїжджати за кордон або на місця (в повіти). Таким чином, в різний час були затримані Коптюк, Даньківський і Беднарський — планували виїзд за кордон з інформаціями від ВУЦПК); Мирон (по документах Чорний), що виїжджав для встановлення зв'язку із 402 полком в Умані; Бойко — прибув в Київ для зв'язку після поїздки по губернії.

Загальна ліквідація УВО мала відбутися 30 червня 1921 р. Задля того, щоб уникнути зайвих ускладнень, арешти було вирішено проводити поза військовою частиною та під нейтральним приводом. 29 червня В. Затонський, володіючи чекіст-

²⁵ Там само. — Арк. 18–18 зв.

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 22.

ськими інформаціями, провів обстеження Київської школи «червоних старшин». Було зауважено, що перша і друга роти складаються переважно із добровольців галичан, підібраних Т. Шостаком і А. Решетухою. Саме вони, нібито, склали ядро УВО.

Згідно з планом ліквідації УВО, на 30 червня в Реввійськраді скликала нарада офіцерів всіх військово-навчальних закладів КВО. Під час неї планувалося провести арешти всіх запідозрених у причетності до УВО. А пізніше, — «фільтрацію» двох згаданих рот і всієї школи. Арешти викладачів і курсантів школи, що не прибули на нараду передбачалося провести в самій частині під наглядом воєнкома. Офіційний привід — неявка на згадану нараду.

Арешти в Реввійськраді та Київській школі «червоних старшин» пройшли непомітно і без жодних інцидентів. В помешканнях головних фігурантів оперативної розробки відбулися обшуки. Щоправда, вони результатів не принесли, знайти доказів їх причетності до підпільної організації не вдалося. Чекісти відмічали, що переформування першої та другої рот Київської школи «червоних старшин» також відбулися без ексцесів.

Всього в період ліквідації УВО в школі «червоних старшин» були заарештовані 13 осіб: Вержбицького (помічника начальника школи), старшин Решетуху, Беднарського, Мирона, Даньківського, Головченка, Ковпака, Коптюка, Бойка, Шестака, Нерослика, Туринського, Тимошенка. Були вжиті заходи для арешту Осипа Думіна — в Катеринослав виїхав співробітник Київської губчека, але встановити місце перебування підозрюваного не вдалося. Арешт Залужного був відкладений до часу ліквідації 402 полку в Умані²⁷.

Ліквідацію УВО в Другій київській школі «червоних старшин» Київська губчека намагалася провести без зайвого розголосу. Та, очевидно, й повністю замовчати не могла. В одній з офіційних газет було вміщене коротке, ледь помітне повідомлення: «Соломенский Парком объявляет дезертиром члена

---

²⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 48.

Ярослав Файзулін

КП(б)У курсанта школи Червоных Старшин Думина Осипа, временное удостоверение за № 2295 и Грубера, канд. карточка № 1059. Секр. Паркома Соломен. района (подп.)»²⁸.

До 6 липня 1921 р. в Другій київській школі «червоних старшин» працювала фільтраційна комісія, що «вилучила» із її складу 168 осіб: прибулих з-поза кордону; прибулих із частин, що будь-коли уникали служби в Червоній армії; курсантів, які раніше не служили в Червоній армії. Всіх їх повинні були відрахувати. Водночас, голова «фільтраційної комісії» наполягав, що ситуація в інших школах «червоних старшин» є не кращою, пропонував провести і їхню «фільтрацію», обмежити прийом курсантів з сільської місцевості — «не выварившийся в революционном котле и пропитанный старыми традициями, может послужить хорошей почвой для петлюровской агитации»²⁹.

В застінках Київської губчека учасники УВО почали давати свідчення. Так, член ВУЦПК І. Андрух 2 липня 1921 р. зізнався, які думки змусили його стати до боротьби з радянською владою: «Для мене, як січового стрільця — було обов'язком стати активним учасником боротьби за незалежність українського народу, а тому я старався переїхати на Україну і тут стати до формування укр. армії. Це мені вдалося і я приїхав у Київ, де одначе українського уряду вже не було і я рішив їхати за ним на захід. Як молодий старшина, повний запалу до праці і до смерті відданий справі національного українського відродження я дивився на цілу тодішню війну українського війська з Червоною гвардією через призму чисто національну і в Червоній гвардії бачив того самого ворога, що і в царській армії. Для мене тоді було ясно, що Росія, якою б вона не була не зречеться добровільно України поки сам український народ не заставить її зріктися України на користь самого українського народу. Такими думками руководячись я пішов в слід за тодішньою

²⁸ Там само. — Арк. 42.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 17. — Арк. 50.

Центральною Радою і поступив в полк Січових Стрільців з якими і повернувся до Києва»³⁰.

Далі І. Андрух висловив свій погляд на радянську дійсність й озвучив власне бачення державного будівництва. Для нас ці думки є цікавими, передовсім тому, що проливають світло на природу національно-визвольних змагань. Пояснюють, чому люди бралися за зброю, ризикували життям, намагаючись скинути радянську владу: «Цілий січень, лютий і березень я старався з'ясувати собі все минуле і сучасне України та прийшов до такого висновку:

1) Україна — країна хліборобська — селянська з дрібним промислом і як така має в собі дуже мало пролетарського духа.

2) Ідея комунізму є для неї чужа і незрозуміла і на Україні творити Комуністичну державу неможливо коли відкинути терор і систему «divide et impera».

3) Україна може бути зрілою для комуністичного устрою тоді коли вона сама використає всі свої природні багатства, збудує свої власні фабрики і витворить свідомий пролетаріат український.

4) Власть в руках несвідомого і до того російського робітництва на Україні, себто дійсна диктатура міського пролетаріату над селянством, доведе тільки до дальшої руйнації і так спустошеної України і не зуміє вивести її на шлях відбудови до дійсно світлого і гарного будучого.

5) Боявся, що коли б в Росії стався який-небудь переворот (а на можливість такого вказувало Кронштадтське повстання), то цей переворот потягне за собою нове закріпачення України під кожним зглядом.

6) Україні потрібно є жити самостійним життям, вона повинна бути державою сформованою на принципі демократичних рад в яких більшість була б селянська (виділення — Я.Ф.)»³¹.

---

³⁰ Там само. — Т. 4. — Арк. 19.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 74760-фп. — Т. 4. — Арк. 21.

Ярослав Файзулін

Керівнику УВО О. Думіну та одному із її членів В. Григоровичу в червні 1921 р. вдалося уникнути арешту, адже обидва перебували в Трипільлі. Ще в кінці травня Думін одержав від члена ВУЦПК сотника І. Андруха наказ — виїхати у справах організації на Катеринославщину, паралельно перевірити діяльність посланця УВО на Трипільщину В. Григоровича. Цю місію доручили Думіну з двох причин: по-перше, він був викладачем у Київській школі «червоних старшин» і міг швидше одержати відпустку, а по-друге, був добре обізнаний з Катеринославщиною (два роки перебував у полоні в роки Першої світової війни, а також жив у часті Гетьманату П. Скоропадського). Погостивши у В. Григоровича вісім днів (літо 1921 р. було посушливим і пароплави по Дніпру курсували із перебоями), О. Думін вирушив в Катеринослав. В Трипільля Думін планував повернутися на зворотному шляху. За цей час Григорович повинен був підготувати звіт про свою роботу, встановити зв'язок із повстанцями Германівки і Кагарлика, перебалакати з Гощівцями, чи готові вони підпорядковуватись наказам ВУЦПК.

Швидко залагодивши справи в Катеринославі, О. Думін в останніх числах червня повернувся в Трипільля до В. Григоровича. Та один із місцевих мешканців повідомив, що Києвом прокотилися арешти: затримано багатьох українців і навіть цілий Центральний комітет. Думін і Григорович виїхали до Києва, щоб перевірити цю інформацію, але заледве не потрапили в чекістську пастку. Від курсанта-галичанина школи «червоних старшин» дізналися, що дійсно відбувся погром, заарештовані багато старшин, а самі Думін і Григорович перебувають в розшуку. Підпільники повернулися в район Трипільля і записалися до Гощівського партизанського загону³².

---

³² Крезуб А. Партизани (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні). І. В сітях Київської чрезвичайки / Додаток до праці: Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного

Скомпрометовані перед радянською владою у зв'язку з викриттям ВУЦПК, повернутися до Києва вони не могли, тому й надалі залишилися в гощівському партизанському загоні. Як стверджує Думін у спогадах, вживали заходів для об'єднання гощівців і отамана «Чорного» (Гаврила Куреди). Здійснити це вдалося 4 серпня 1921 р. коли Чорний відмовився від отаманства і з декількома своїми товаришами відправився на південь. Об'єднаний загін очолив О. Думін, він став називатися «партизанським загonom ім. отамана Зеленого». В ніч з 4 на 5 серпня загін пройшов своє «бойове хрещення» повстанці провели успішний напад на місто Вороньків, знищивши міліцію, що збирала продподаток, захопили багато зброї та набоїв. Однак вже згодом, серед повстанців розпочалися чвари і загін розділився. Полтавців очолив колишній старшина СС Неїжко, а гощівців — О. Думін. Тоді ж у серпні 1921 р. в Києві чекісти заарештували В. Григоровича, який очевидно намагався розшукати вцілілих членів ВУЦПК³³.

У своїх спогадах О. Думін роздумує над причинами провалу УВО й в цьому контексті декількома реченнями згадує про саму організацію: «Я й даліше обстоював здогад, що в Києві нічого надзвичайного не лучилося, хоча вкінці і допускали можливість арештовання деякого з членів Центрального [повстанського] комітету, та ніяк не міг погодитися з думкою, що арештовано Андруха або кого-небудь з організації у Школі червоних старшин. Мій скептицизм, зрештою, був зовсім оправданий. Наша організація, а особливо в «Червоній Школі», вела себе так обережно і працювала так конспіративно, що просто трудно було вірити в її викриття. До організації належали люде певні та

клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 198–213.

³³ *Крезуб Антін*. Партизанський загін імені отамана Зеленого / Додаток до праці: *Коваль Р.* Отаман Зелений: історичний нарис. Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. — С. 194.

Ярослав Файзулін

випробувані так, що про зраду не могло бути й мови. Можна було тільки допускати якийсь випадок, що допоміг большевикам відкрити дещо чи декого з одної або з другої організації»³⁴.

Серед повстанців О. Думін пробув до кінця 1921-го. Далі, він таємно пішки пробирається до Києва і, роздобувши документи, виїжджає до Шепетівки, переходить польсько-радянський кордон. В Польщі О. Думіна заарештовує дефензива і до березня 1922-го він перебуває у в'язниці. Вийшовши на волю, переїжджає до брата в с. Літин Дрогобицького повіту, де, за його ж словами «приходить до себе». Загалом, навколо особи О. Думіна було чимало різних чуток. Одні вважали, що він працює на польську і радянську розвідки, інші — що на німецькі спецслужби. На початку 1923 р. Думін вступає на юридичний факультет Українського університету у Львові, але вже згодом залишає Галичину й виїжджає до Німеччини. В еміграції О. Думін став автором численних спогадів і статей з історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Їх публікують діаспорні видання «Літературно-науковий вісник», «Літопис Червоної Калини», «Календар Червоної Калини» та ін.

Таким чином, існуюча наукова література та документи радянських органів держбезпеки, дозволяють зробити висновок, що полк. Є. Коновалець та інші чільні діячі УВО значну увагу приділяли подіям у Великій Україні. Власне, боротьба з поляками в Галичині та російськими більшовиками в Наддніпрянщині, були визначені як головні завдання цієї організації. З ініціативи Коновальця для участі в антибільшовицькому повстанському русі вирушили низка колишніх старшин армій УНР і ЗУНР. Їм вдалося увійти до керівного органу повстанським рухом — Всеукраїнського центрального повстанського комітету, а також в квітні 1921 р. заснувати антибільшовицьку підпільну організацію в Другій київській школі «червоних

³⁴ Крезуб А. Партизани (Збірка споминів із партизанки на Наддніпрянській Україні). — С. 201.

старшин» — Військову організацію січових стрільців, згодом перейменовану в УВО. Її учасниками, здебільшого, ставали викладачі та курсанти згаданої школи. В організаційному відношенні УВО підпорядковувалася ВУЦПК членом якого був І. Андрух. Активну участь в ній брало близько 15 осіб, значно більшою була кількість співчуваючих. Вони збирали розвідувальні дані щодо Червоної армії, розпочали формування власної підпільної мережі, налагоджували зв'язки з іншими повстанськими організаціями, зокрема Трипільського р-ну, готувалися до участі в загальному антибільшовицькому повстанні, що мало розпочатися у травні 1921 р. Втім, реалізувати наміри повстанцям не вдалося, на слід УВО натрапила Київська губчека. Через внутрішніх інформаторів чекісти оперативно дізнавалися про всі дії та плани підпільників, а в кінці червня 1921 р. провели ліквідацію організації. Майже всі учасники УВО були заарештовані й засуджені до різних мір покарань, керівництво — до страти. У Київській школі «червоних старшин» проведено «фільтрацію», звільнено всіх курсантів і старшин, що були запідозрені в прихильності до українського руху.

Українська еміграція та політика більшовиків 1921–1923 рр.

20-і рр. ХХ століття стали поворотним моментом історії — це час формування повоєнного світу, розпаду багатовікових імперій, становлення нових держав у Європі. Однак деякі народи позбавили таких можливостей. Серед них були і українці, що опинилися у складі Польщі, Румунії, Чехословаччини та більшовицької Росії. Остання намагалася створити імперію нового зразка, імперію диктатури пролетаріату та розширити свій вплив далеко на захід — до центрально-східної Європи. Більшість українців увійшла до складу Радянської Росії (згодом СРСР), яка не визнавала жодних їхніх прав і намагалася поставити всі прояви життя під власний контроль. Діячі національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. протягом чотирьох років вели боротьбу за відновлення української держави, а з завоюванням її теренів ворогами змушені були емігрувати за кордон. Однак, перебуваючи поза межами батьківщини, вони не полишали надій на визволення свого краю. Радянська влада ж докладала максимум зусиль, щоб викликати розкол в українському еміграційному визвольному русі й продемонструвати світовій спільноті цілковиту підтримку українцями політики більшовиків.

Завданням нашого дослідження — є визначення політичної діяльності більшовиків по відношенню до українських емігрантів, аналіз боротьби унерівського табору проти повної інкорпорації Радянської України до складу СРСР та ставлення західноукраїнських діячів на чолі з Є. Петрушевичем до влади Кремля.

Досліджуване питання знайшло відображення в дослідженнях В. Піскун, В. Трощинського, О. Павлишина, М. Павленка та С. Кульчицького.

Українські політики (С. Петлюра і Є. Петрушевич) в силу обставин опинилися поза межами держави — Головний Отаман УНР переїхав до Польщі, а Диктатор ЗУНР до Австрії. Однак протиборство, що виникло ще в 1919 р., не зупинилося, навпаки, продовжувало шкодити українській справі. Головним завданням для С. Петлюри була боротьба з більшовиками, і тому з цією метою він уклав військову й політичну конвенцію з Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. Є. Петрушевич не міг змиритися з окупацією Східної Галичини — для нього головним ворогом залишалася Польща.

Відповідно до закону Уряду УНР від 12 листопада 1920 р. «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» в Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі, який базувався у Тарнові: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народним Представництвом повна Конституція... видається цей закон, що визначає тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства Української Народної Республіки»¹. Уряд УНР продовжував приймати та публікувати закони, однак через істотні труднощі зв'язку з українцями УСРР не міг їх донести. Виконавчим органом ДЦ УНР залишалась Рада Народних Міністрів на чолі з А. Ливицьким.

Згодом, 9 січня 1921 р., уряд ухвалив постанову про утворення Ради Республіки — передпарламентську форму представництва, яку очолив І. Феценко-Чопівський. Вона приймала різні закони, розпорядження, розробляла заходи, що мали бути реалізовані у звільненій від Радянської Росії Україні. Проте в умовах невизначеного ставлення до більшовиків даний орган так і не став консолідуючим².

У лютому 1921 р. Рада Республіки ухвалила план підготовки партизанських загонів, яких мали направити до Радянської

¹ Вісник Державних Законів. — 1920. — Випуск 2.

² *Ливицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. — Мюнхен-Філадельфія, 1984. — С. 15.

України з метою підняття повстання. У зверненні до польського уряду відзначалося, що «підготовка загальної повстанчої акції вже давно була перенесена з Польщі на саму Україну»³. 12 березня 1921 р. розповсюдили наказ до повстанців із закликом до боротьби з більшовиками: «Готуймося ж до останнього рішучого бою [...] Коли вся підготовочна праця закінчиться, буде виданий наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робити. А поки готуйтеся до бою. Ні одного неорганізованого вибуху»⁴. Загалом, поляки хоч і з прихильністю ставилися до українських емігрантів, однак забороняли звільненим воякам з таборів військовополонених селитися на прикордонних з Радянською Росією територіях, особливо в Східній Галичині, де спостерігався великий антипольський рух. Починаючи з квітня 1921 р. зібрання Ради Республіки збиралися напівпідпільно, а через кілька місяців вона взагалі припинила своє існування⁵.

Члени Української Національної Ради (УНРади) на чолі з Є. Петрушевичем наприкінці 1919 р. емігрували до Відня. Після укладання А. Лівіцьким декларації стосовно приналежності Східної Галичини до Польщі, у столиці Австрії відбулася сесія УНРади. Її учасники одностайно вирішили, що «всьяке розділювання українських земель та прилучування їх частин до інших держав вважають шкідним для українського державного права»⁶. Хоча більшість віденських емігрантів була негативно налаштована до ДЦ УНР у Тарнові, передовсім до С. Петлюри.

З часом за розпорядженням Є. Петрушевича 25 липня 1920 р. у Відні уряд — Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР на

---

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 324. — Арк. 82.

⁴ Там само. — Спр. 24. — Арк. 14–14 зв.

⁵ Трошинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-економічне явище. — К., 1994. — С. 65.

⁶ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 2. — С. 421.

чолі з К. Левицький. Варто наголосити, що відносини Є. Петрушевича з іншими галицькими представниками, насамперед Закордонною групою УНРади, склалися непросто. Диктатор сам видавав розпорядження, приймав постанови без порозуміння з широкою громадою. Часто на важливі посади він призначав своїх родичів, зокрема урядові посади займали його племінники — Л. Петрушевич та Я. Селезінка.

У серпня 1920 р. радянсько-польська війна, що розпочалася у квітні, підходила до завершення, наступ Червоної армії на Варшаву не досягнув поставлених результатів. Плани більшовиків на поширення соціалістичної революції на захід провалилися після ряду поразок, тому радянська влада вирішила якнайшвидше укласти мир із Польщею. 21 вересня 1920 р. в Ризі розпочалися переговори між представниками Радянської Росії, Польщі й Радянської України. Є. Петрушевич направив туди й західноукраїнську делегацію на чолі з К. Левицьким. По дорозі він надіслав телеграму на ім'я Президії конференції, де наголосував на необхідності участі галичан у переговорах: «На підставі засади само означення народів уважаємо нашим правом й обов'язком, як делегація Національної Ради Східної Галичини та її Правительства, застрегтися перед Вашою конференцією проти вирішування державного становища Східної Галичини без нас — бо таке рішення [...] було би знесилуванням права само означення»⁷.

Галицька делегація не брала безпосередньої участі в переговорному процесі, але у випадку потреби мала здійснювати акції протесту. Президент УНРади вважав, що в разі визнання Східної Галичини за Польщею, факт участі наддністрянських дипломатів міг зашкодити галицькій справі на міжнародній арені. Представникам ЗУНР заборонялося вступати у відносини з польськими делегатами, але дозволялося встановлювати зв'язки з більшовиками. Кремль був також зацікавлений у контактах

---

⁷ *Назарук О.* Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. — Львів, 1930. — С. 21–23.

з посланцями Є. Петрушевича, оскільки намагався позбавити підтримки С. Петлюри й уряду УНР галицькими діячами⁸. За спогадами О. Назарука, делегації ЗУНР встановила досить теплі відносини з представниками Радянської України на чолі з наркомом закордонних справ Д. Мануїльським. Вони запропонували внести на розгляд питання, де наголошувалося б на безпідставності загарбання Польщею Наддністрянської України. Врешті голова радянської делегації А. Йоффе виголосив заяву про необхідність проведення плебісциту в Східній Галичині. Однак, зустрівши впертий опір поляків, більшовицькі дипломати погодилися на лінію кордону, за якою даний край залишався в складі Польщі. 7 жовтня делегація ЗУНР і Білорусії оголосили протест проти незаконного торгування Варшавою й Москвою західноукраїнськими та західнобілоруськими землями. Однак і Польща, і Радянська Росія вирішували свої проблеми й не звертали уваги на бажання представників ЗУНР. Природно, що підписаний Ризький договір 18 березня 1921 р. викликав невдоволення західноукраїнських політиків і Є. Петрушевича.

У подальшому Диктатор та його оточення продовжили боротьбу за визволення Східної Галичини від влади Польщі, особливу надію покладаючи на провідні європейські держави. З цією метою він розгорнув широку дипломатичну діяльність, спрямовану проти закріплення влади Варшави у Східній Галичині. Активна позиція Диктатора не залишилася поза увагою світової спільноти. 23 лютого Найвища Рада прийняла постанову, де значилося, що Польща вважалася «тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, якої сувереном є держави антанти», і рекомендувала Раді Амбасадорів призначити спеціальне засідання у цій справі⁹. Аби краще зорієнтувати європейських політиків, 30 квітня 1921 р. Є. Петрушевич запропонував

---

⁸ Павлюк О. Радянофільство Є. Петрушевича // Український історичний журнал. — К., 1997. — № 3. — С. 114–115.

⁹ Кривава книга. — Ч. 2. — Відень, 1921. — С. 5.

державам Антанти та Лізі Націй проект конституції майбутньої Галицької республіки, яка нагадувала швейцарський устрій¹⁰.

Більшовики також надавали великого значенню діяльності своїх дипломатів та шпигунів. З цією метою у 1920 р. вони створили Закордонний відділ ЦК КП(б)У (Закордот), який очолив Ф. Кон. Вперше він згадується в протоколі № 4 засідання ЦК КП(б)У від 21 травня 1920 р., коли вища партійна інстанція прийняла ухвалу, яка передбачала «розвідувально-інформаційну роботу зосередити при ЦК, організувавши відповідний відділ»¹¹. «Закордот» «повинен встановити, чи є ще на території Польщі петлюрівські загони, а якщо є, то намагатися впровадити комуністів у ці загони з метою співучасті і одночасно видобутку речових доказів, що ці організації підтримуються польським урядом. Передбачалося також, щоб «Закордот» організував невеликі бойові загони за допомогою українських національних елементів, які повинні були діяти як петлюрівські банди»¹². Усю діяльність передбачалося направити на створення ситуації, аби звинуватити Польщу в недотриманні умов Ризького договору. Зусиллями «Закордоту» утворювалися повітові й гмінні трійки, організувалися терористичні групи, повстанські загони.

Більшовики маніпулювали неузгодженістю політичних інтересів наддніпрянців і галичан та намагалися використати це у власних інтересах. У 1921 р. в Галичині та Волині створювалися комуністичні угруповання, діяльність яких спрямовувалися на використання «національної ненависті до поляків і пробудження масової свідомості», також дискредитацію петлюрівських орга-

---

¹⁰ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстративний біографічний нарис. — Л., 2013. — С. 248–249.

¹¹ Коренюк В. «Закордот» у системі спецслужб радянської України // Воєнна Історія. — 2002. — № 1. — Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.warhistory.ukrlife.org/1_02_9.htm (3.08.2014).

¹² «Закордот» в системі спецслужб Радянської України. збірник документів / За редакцією В.С. Сідака. — К., 2000. — С. 122.

нізацій¹³. У липні філії «Закордота» було викрито державною поліцією на Волині.

Стаття 5 Ризького мирного договору зобов'язувала обидві сторони, Польщу й Радянську Росію, не підтримувати організацій, які мають за мету вести збройну боротьбу з іншою стороною. Унаслідок цього уряд УНР втратив спеціальний статус на території Другої Речі Посполитої. Польща вимагала від С. Петлюри згортання діяльності ДЦ УНР й заборонила користуватися бланками та печатками УНР. Робота урядових структур набула конспіративного характеру¹⁴.

Більшовики вимагали від поляків видачі С. Петлюри, тому він мусив бути обережним і змінював кожного дня місце свого перебування. Радянські спецслужби змогли заслати своїх представників у найближче оточення Головного Отамана, зокрема П. Жидківського. Більшовики використали також дружину професора П. Зайцева, що головував на засіданнях за участю С. Петлюри. Вони переправили її до Польщі у якості свого агента, де вона мала доступ до важливих урядових матеріалів УНР. Завданням В. Зайцевої було отруїти Головного Отамана¹⁵.

Незважаючи на заборону, організації С. Петлюри продовжували діяти в Польщі й надалі. Про недопустимість їх функціонування повідомив народний комісар РСФРР Г. Чичерін у депеші 11 квітня 1921 р. Такі ж ноти послідували від уряду УСРР протягом наступних двох місяців на ім'я міністра закордонних справ Польщі Я. Домбського. У них радянська влада звинувачувала Варшаву в підтримці діяльності бандитських (петлюрівських) угруповань, що займалися диверсіями на тери-

---

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 6–11.

¹⁴ Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. — К., 2003. — С. 447.

¹⁵ Мечник С. Від оприччини до КГБ. — Мюнхен, 1981. — С. 187–188.

торії УСРР¹⁶. А у звіті до п'ятої річниці жовтневого перевороту представник УСРР в Німеччині В. Ауссем констатував: «Уряд Української Народної Республіки у Тарнові не тільки не ліквідовано, але йому надається польським генеральним штабом фінансова і всяка інша підтримка. Багаторазові протести з цього приводу з боку НКЗС і нашого полпреда у Варшаві не дали досі бажаних результатів. Крім того по відношенню до бажаючих повернутися на батьківщину інтернування приймаються з боку петлюрівського командування, за участю польських властей, нечувані знущання і тортури, проти чого були заявлені протести»¹⁷. Річ Посполита, навпаки, мала безперечні докази існування «Закордоту», який проводив агітацію серед місцевих для організації антипольського повстання.

З метою репатріації громадян Польщі та Радянської Росії країн були створені дві змішані комісії — в Москві для РСФСР та УСРР та Варшаві для Польщі. А на початку серпня 1921 р. відбувся обмін дипломатичними місіями, представником УСРР у Польщі став О. Шумський. Одним з основних його завдань була боротьба з українською еміграцією. Його робота майже одразу принесла результат. Не витримавши тиску, обіцянок отаман Ю. Мордалевич звернувся до ВУЦВК з проханням амністії¹⁸. 1 липня 1921 р. його амністували, і він розпочав роботу на благо радянської влади, зокрема, зустрівшись з отаманами Гурманом та Верпатовським, переконав їх скласти зброю.

Деякі представники еміграції, зокрема колишній голова УНС В. Винниченко свої прокомуністичні позиції окреслив ще наприкінці 1919 р., які не співпадали з політикою С. Петлюри. Він відмовився від пропозиції прем'єра УНР І. Мазепи увійти до

---

¹⁶ Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані в таборах Польщі, Чехословаччини й Румунії: ставлення влади й умови перебування (1919–1924 рр.). — К., 1999. — С. 143.

¹⁷ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1035. — Арк. 13.

¹⁸ Попик В., Кримчук Г. Бунт и смирение атамана Мордалевича. — К., 1991. — С. 89.

складу уряду УНР, відповівши, що може взяти участь тільки в тім уряді, який, стоїть на ґрунті чистої советської влади й рішучої соціалістичної революції»¹⁹. Пізніше, у квітні 1920 р., коли Головний Отаман вів переговори з Ю. Пілсудським, він надсилав представникам ЦК КП(б)У В. Затонському і Д. Мануїльському листи, карти, де відверто висловлював бажання допомогти у становленні радянської влади на Україні. У травні, під час відвідин Москви, йому запропонували посаду в уряді Радянської України. Однак, зрозумівши, що він потрібний був тільки з тактичних міркувань, відмовився від участі в роботі уряду УСРР і виїхав за кордон.

Влітку 1920 р. члени закордонної групи УПСР уважно стежили за розвитком подій в Україні. М. Грушевський та О. Жуковський написали листа до ЦК КП(б)У, де наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, й пропонували передати владу в УСРР українським радянським партіям. Вони також засуджували польську політику в Східній Галичині, відзначали, що визволення західноукраїнських земель повинне принести «українському народові те об'єднання, якого він сього часу марно добивається»²⁰. Поява такого листа була зумовлена успішним наступом радянських військ на Варшаву та втраті впливу партії на Україні. Однак на засіданні ЦК КП(б)У в січні 1921 р. вирішили заборонити приїзд М. Грушевського на Україну. У квітні знову заслухали питання про повернення Грушевського та колишніх есерів на територію України, але визнали його приїзд «несвоєчасним». Причина полягала в підготовці до суду колишнього прем'єра УНР, члена УПСР В. Голубовича. Однак навіть даний процес не змінив думок колишнього лідера Центральної Ради. Влітку 1921 р. О. Жуков-

---

¹⁹ Цит. *Осташко Т.* Створення «Справи ЦК УПСР» // Вирок української революції. «Справа ЦК УПСР». — К., 2013. — С. 24.

²⁰ Цит. за: *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 22.

ський, М. Чечель та В. Мазуренко обговорили з Х. Раковським можливість повернення на батьківщину.

У той час, як представники Закордонної групи УПСР вели переговори в Харкові, М. Грушевський отримав пропозицію від УСРР очолити організацію допомоги голодуючим на Україні. Торговельна місія запропонувала йому взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. М. Грушевський погодився і у вересні підписав протокол про закупку та видання книг за кордоном для України. Однак повернутися на батьківщину в 1921 р. не зміг. Його група не прийняла умови про розрив з УПСР, а українська еміграція засудила за відверто прорадянські погляди²¹. До України колишній голова Центральної Ради приїхав лише в 1924 р.

Одним із засобів повернення на батьківщину емігрантів стала прийнята 12 жовтня 1921 р. постанова ВУЦВК «Про утворення міжвідомчої комісії з проведення амністії згідно з міжнародними договорами УСРР». Вона мала складатися з представників ВУЧК, НКЮ, Верховного Трибуналу, НКІС і НКВД й проводити амністію стосовно осіб, які під неї потрапляли згідно підписаних УСРР міжнародних договорів. 30 листопада ВУЦВК ухвалив декрет про амністію, що звільняв від карної відповідальності всіх рядових військових формувань, що зголосилися бути лояльними до нової влади²². Таким чином, радянська влада намагалася знищити один з епіцентрів антибільшовицького руху, який існував у таборах військовополонених на території Польщі. Про це свідчить звернення посла Росії в Польщі Л. Карахана до Я. Домбського: «Поки хоч один петлюрівець буде в таборі, поляки не одержать 50 млн. крб. золотом, що повинні бути їм видані згідно Ризького трактату»²³.

²¹ Там само. — С. 24–28.

²² Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К.—New York, 2006. — С. 479.

²³ ЦДАВО. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 474. — Арк. 226.

Однак цей процес просувався повільно, лише 22 березня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняла ухвалу «Про амністію солдатам Врангелівської і Петлюрівської армій». У ній наголошувалося: «З метою посилення розкладу в рядах врангелівців і петлюрівців, з огляду на те, що вони готують виступи весною, звернутися в ЦК РКП з пропозицією повторити від імені РСФСР і УСРР проголошення амністії рядовим врангелівцям і петлюрівцям, оголосивши ворогами народу групи активістів, перехованих поіменно на чолі з Врангелем, Петлюрою і Савинковим і широко оповістити на території Польщі та Балкан»²⁴.

Стрільців армії УНР прирівнювали до біженців, однак до них ставилися з особливою пильністю, оскільки російсько-українська делегація констатувала, що вони при «можливій інтервенції стануть бойовою силою контрреволюції і причому бойовою силою кращого гатунку». Тому з ними пропонувалося проводити репатріацію в спеціальних приймальнях²⁵. Незважаючи на це, серед військових поширювався рух за повернення на батьківщину, тому Головний Отаман підготував наказ, де застерігав їх від цього кроку, бо там на них чекав арешт, заслання до Сибіру, або знищення.

Серед українських емігрантів також не було чіткої єдності щодо репатріації. Більшість дотримувалася думки, що політичні діячі й надалі повинні залишатися за межами українських земель для подальшої боротьби за незалежність України. Про це свідчить ухвала конференції в Румунії 1923 р.: «Приймаючи до уваги той факт, що Україна й донині перебуває в стані окупації [...] поворот на батьківщину всієї еміграції взагалі небажаний. Амністії, видані большевицьким урядом, мають виключно агітаційну мету й призначаються для вироблення закордонної opinii»²⁶.

²⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 29. — Арк. 52.

²⁵ Павленко М. Назв. праця. — С. 153.

²⁶ ЦДАВО. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 36–37.

Для багатьох українських емігрантів невизначене становище за межами своєї батьківщини, відсутність коштів ставали головними чинниками їхньої поступової орієнтації на більшовиків. Зокрема, колишній член Центральної Ради С. Русова у своїх спогадах відзначала: «Головною темою всіх розмов — і це мене вражало спочатку — було питання про гроші: де їх заробити, роздобути. Всі жили дня на день, далі, ніж на тиждень, не заглядали. Усі сподівалися на чудеса, що зроблять можливим поворот на Україну». Її слова доповнював дипломат Є. Онацький, що відзначав «всі фонди вже вичерпуються, всі місії скорочуються, залишається все більше безробітних, і ні в кого не має грошей. Навіть позичити нема в кого»²⁷.

Ще одним чинником повернення значної кількості діячів стало роз'єднання родин. Адже у більшості з них сім'ї залишилися на Україні й не могли виїхати за кордон. Серед них слід виділити Є. Чикаленка, С. Єфремова, Є. Онацького та інших.

Головний Отаман хоча і був проти, але не виключав факту поступового повернення українських діячів на батьківщину через важке матеріальне становище емігрантів: «Тут [у Польщі] становище українців куди важче: матеріально незабезпечені, пригнічені правовими обмеженнями, вони підлягають з морального боку важким переживанням в зв'язку з тою політикою, яка проводиться до місцевого українського населення»²⁸.

Радянська влада активно залучала засоби масової інформації для популяризації лозунгів репатріації українців. Влітку 1921 р. в пресі почали з'являтися листи колишніх вояків. Зокрема полковник В. Поплавко, який сам подав заяву до ЦК КП(б)У з проханням повернутися на батьківщину, наголошував на безперспективності боротьби С. Петлюри проти більшовиків, підкреслюючи, що відродження української нації можливе лише в

---

²⁷ Цит. за: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — К.—New York, 2006. — С. 467.

²⁸ ЦДАВО. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 62.

Роман Гимченко

порозумінні з радянською системою²⁹. «Шлях мирного культурно-національного розвитку, на якому немає жодних перепон, навпаки, [є] всяческа допомога, яка можлива по обставинах часу. — Писав він професору Д. Антоновичу, — За час р[адянської] вл[ади] в справі національної освіти зроблено незрівняючи більше, ніж за обидві УНР з Гетьманщиною вкупі»³⁰.

Тим часом Головний Отаман продовжував готувати повстання. З цією метою був створений Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ), який знаходився в Тарнові, а згодом перебазувався у Львів. Очолювали ППШ генерал-хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн. У «Закордоті» відзначали: «Тютюнник, безумовно, один з найбільш енергійних і серйозних серед петлюрівців ... Він між іншим за березень, а можливо, і за початок квітня, перенаправив на Україну до п'ятдесяти офіцерів (з грошима) для зв'язку і керівництва повстанням. Петлюрою, Тютюнником, Левицьким, і здається і отаманом Трепетом був вироблений план повстання і наступу на Україну», згідно якого лідери повстанського руху переправлялися на територію Радянської України для агітації місцевого населення проти більшовиків³¹. Дане звернення свідчить, що більшовики були повністю проінформовані через своїх агентів про підготовку повстання. Звіти НКЗС УСРР та РСФСР тільки підтверджують цю інформацію. Зокрема, агентурою ВУЧК було доставлене листування полковника Р. Сушка, що перебував у Олександрові, з Є. Коновальцем і Ю. Тютюнником. Таким чином, радянська влада оперувала планами й тактикою Другого зимового походу. Крім того, Ю. Тютюнник рапортував С. Петлюрі, що газети «Рідний край» та «Українська трибуна» неодноразово друкували схеми розташування повстанських загонів і розкривали секретні матеріали. Звісно, враховуючи перелічені

²⁹ Павленко М. Назв. праця. — С. 161.

³⁰ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 105.

³¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 30.

вище факти, а також недостатню підтримку місцевого населення, Другий зимовий похід був приречений на поразку.

Після цього Ю. Тютюнник нелегально оселився у Львові. За наказом Головного Отамана він продовжував антибільшовицьку підпільну роботу, отримуючи упродовж січня–травня 1922 р. фінансову допомогу від уряду УНР. Ю. Тютюнник вважав, що політика більшовиків є злочинною і в недалекому майбутньому призведе до занепаду, тому завдання української політичної еміграції полягало в прискоренні цього процесу. Зрозуміло, що така діяльність не залишилася поза увагою Головного Політичного Управління. Під виглядом підпільників таємної «Вищої військової ради» чекісти вийшли на контакт із Ю. Тютюнником, запропонувавши йому повернутися в Україну та очолити «масштабний» повстанський рух. У результаті спецоперації його заарештували на території УСРР і ув'язнили³². Поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ГПУ, Ю. Тютюнник погодився на друге. У листах до В. Затонського та О. Шумського він вихваляв радянську владу та критикував діяльність С. Петлюри й української еміграції. 4 серпня 1923 р. в листі до свого помічника підполковника Й. Добротворського він писав: «Вам за всяку ціну треба залишитись в Галичині. Робота повинна продовжуватися в дотеперішньому напрямку. Особливо зверніть увагу на відірвання війська од Петлюри — роля його повинна бути зведена до нуля. Чим швидче, тим краще. [...] Маю відомости, що Петлюра вислав уповноваж. до Львова для балачок з Вами (через Вас зі мною) і ще де з ким. Майте це на увазі. Бажано якнайшвидче тягти до себе Удовиченка і взагалі військових...»³³.

У свою чергу спецслужби уряду УНР почали створювати на радянській території підпільні організації для підготовки антибільшовицького виступу. Але більшість з них, зокрема «Козача

---

³² *Файзулін Я.* Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921. — 2013. — № 9. — С. 270–272.

³³ Там само. — С. 277.

рада Правобережної України», «Волинська повстанська армія», були викриті. Українські націоналістичні установи зазнавали масових переслідувань. Крім того, в УСРР поширилася політика українізації, яка змінила ставлення українців до більшовицької влади, виробила впевненість у світлому майбутньому. Населення не хотіло знову повертатися до збройної боротьби, тому зусилля С. Петлюри по відновленню незалежності УНР не знаходили широкої підтримки. Про це свідчить лист Ю. Тютюнника до Й. Добротворського: «Перебуваючи на Україні, я все більше і більше переконуюся в правильності нашої лінії. Петлюру тут не люблять, як невдачника»³⁴.

Протистояння радянської влади з С. Петлюрою особливо загострилися напередодні Генуезької конференції, що мала вирішити долю територій колишньої російської імперії. Головна мета більшовиків полягала в переконанні, що всі діячі Української революції підтримують перетворення радянської влади. З цією метою великого розголосу набула операція з «поворотцями», повернення до УСРР частини українських есерів. Радянська влада намагалася витіснити українські дипломатичні місії з держав, де перебувала велика кількість емігрантів, і замінити їх своїми. Крім того, більшовики через засоби масової інформації дискредитували діячів Української революції, наголошували на великих протиріччях у їх середовищі.

Більшовицьким делегатам також вдалося встановити більш тісні контакти з західноукраїнськими емігрантами. Зокрема, полпред Радянської Росії в Чехословаччині М. Левицький у листі до Х. Раковського відмічав, що в березні 1922 р. до нього звертався Є. Левицький за підтримкою, у випадку якщо буде поставлено питання про допущення представництва Є. Петрушевича на Генуезьку конференцію³⁵.

Згодом більшовики наголошували, що О. Греков, С. Шелухін, О. Андрієвський і Сагайдачний-Чернушенко виступають за

³⁴ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 210.

³⁵ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1016. — Арк. 10.

підтримку радянського уряду. Щодо Є. Петрушевича, то в радянському відомстві були поінформовані, що в майбутньому він і сам приєднається до більшовиків³⁶. У лютому 1922 р. галицький уряд направив до Москви депутацію, щоб Кремль визнав Східну Галичину самостійною державою. Зокрема, О. Макаренко у листі до Ю. Коларда відмічав, «що контакт Уряду Петрушевича з б[ільшовицькою] Москвою прискорили розв'язання справи на користь Польщі», адже «багато людей казали Петрушевичу, аби не сидів на двох стільцях, а вибрав або Антанту, або Москву»³⁷.

На Генуезьку конференцію від ДЦ УНР поїхали О. Шульгін, С. Смаль-Стоцький та М. Василько. УСРР представляв Х. Раковський, а представницьку делегацію ЗУНР очолив сам Є. Петрушевич, оскільки зміг включити питання Східної Галичини до переліку роботи конференції. Західноукраїнські дипломати проводили численні кулуарні зустрічі з впливовими європейськими політиками та на ім'я конференції подали дві ноти й вісім справ з документами й матеріалами про польський терор українського населення в Наддністрянщині. Вони вимагали визнання незалежної галицької української держави. Однак обговорення проблем Східної Галичини було зірване³⁸.

У Генуї Є. Петрушевич зустрічався і з представниками Радянської України, зокрема з Х. Раковським. Більшовики весь час слідували за українським визвольним рухом в еміграції. Їм було добре відомо про розрив Є. Петрушевича з С. Петлюрою, про непрості взаємини з Є. Коновальцем і негативне ставлення лідера ЗУНР до Польщі, з якою в Радянській Росії склалися складні відносини. Тому Кремль був зацікавлений у співробітництві з західноукраїнським керманічем.

---

³⁶ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 150.

³⁷ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — К., 2008. — С. 150.

³⁸ Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. — Тернопіль, 2009. — С. 456–457.

Пізніше контакти з радянськими представниками підтримувалися через Я. Біберовича, а влітку 1922 р. у Відні переговори з Є. Петрушевичем вів представник УСРР Ю. Коцюбинський. Зокрема, М. Левицький у листі до заступника наркому закордонних справ В. Яковлева писав, що Я. Біберович цікавився у нього, як вирішено питання про відправлення представника Петрушевича до Москви. Він наголошував на попередніх домовленостях з Х. Раковським, а також на фінансовій підтримці галичан із боку радянської влади. Сам М. Левицький оцінив цю ситуацію наступним чином: «В даний момент пускати їх представника до Москви знаходжу незручним, — це значить не тільки пустити петлюрівську контрозвідку, але і пошкодити нам в наших взаєминах з Польщею, але з іншого боку, як козир в наших руках проти Польщі їх треба тримати»³⁹. Однак директив із Москви не надходило, хоча представники Є. Петрушевича неодноразово зверталися до нього. Вцілому, колишній член уряду ЗУНР Л. Цегельський ще 1920 р. писав, що союз галичан з більшовиками виходив із політичної ситуації. «Зарисовується з'єднання, — наголошував він, — всіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все таки українську, всю Україну обіймаючи, республіку»⁴⁰.

Усі дипломатичні заходи Є. Петрушевича були перекреслені в березні 1923 р., коли Рада Амбасадорів Антанти прийняла рішення провести конференцію щодо остаточного утвердження східних кордонів Польщі. Лідер ЗУНР, усе ще сподіваючись на справедливе розгляд східно-галицької проблеми, 5 березня 1923 р. направив ноту Антанті, де виклав власне бачення розв'язання українсько-польського конфлікту. У ній він пропонував передати владу українському еміграційному урядові. Однак 14 березня Рада Амбасадорів ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею⁴¹. У відповідь Є. Петрушевич ще направив

³⁹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1016. — Арк. 12.

⁴⁰ Писkun В. Назв. праця. — С. 534.

⁴¹ Західно-Українська Народна Республіка. (1918–1923): Історія // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки

ряд заяв до Парижу й Ліги Націй, однак вони, як і більшість попередніх, не мали вагомих наслідків. Тому в травні 1923 р. лідер ЗУНР розпустив екзильний уряд, залишивши за собою право представляти інтереси західноукраїнських земель, і під тиском австрійських властей переїхав до Берліна, де розпочав видавництво тижневика «Український прапор». Більшість же західноукраїнських емігрантів після оголошення польською владою амністії повернулася додому.

Саме в той час Є. Петрушевич починає думати про контакт із більшовиками, особливо це стало помітно на фоні масової «українізації» УСРР. Він неодноразово відвідував радянське посольство, зустрічався з повпредом М. Крестінським. Проте, за свідченнями діаспорного історика С. Ярославина, така позиція Є. Петрушевича була швидше вимушеною, а ніж свідомою: «[...] та помилка не впливала ані з його світопогляду, ані з його суспільно-політичних переконань, а також не була подиктована ніякими егоїстичними чи матеріальної натури мотивами, а виключно журбою про дальшу долю галицьких Українців»⁴². У цілому з цією думкою можна погодитись, однак прямі грошові субсидії радянської сторони Є.Петрушевичу, здійснювані через спецслужби, залишають певні запитання морально-політичного плану⁴³. З іншого боку, Польща захопила Східну Галичину за безпосередньої підтримки провідних європейських держав, на які до останнього сподівався західноукраїнський лідер, а більшовицька Росія частково лібералізувала національне життя в Радянській Україні. Очевидно, цим, а також скрутним фінансовим становищем пояснюються мотиви радянськфільської орієнтації Є. Петрушевича.

Радянська влада також не залишилася осторонь даних подій. У березні вони організували масове повернення наддністрянських українців до УСРР. А 12 листопада 1923 р. було заслухано

(До 85 річчя з дня народження професора О.Ю. Карпенка). — Івано-Франківськ, 2006 — С. 445–446.

⁴² Ярославин С. Вказ. праця. — С. 79.

⁴³ Панчук А., Красівський О. Назв. праця. — С. 171.

повідомлення М. Фрунзе про порядок розміщення галичан. Зокрема, планувалося 1000 розмістити в Києві і практично половину (400 осіб) з них використати для діяльності за кордоном⁴⁴.

Провал військового повстання призвів до зміни вектору боротьби С. Петлюри за визволення України. У листі до одного з міністрів 20 липня 1923 р. він писав: «Загальнополітичну ситуацію розглядаю сьогодні як для вас не сприяючу. З мого погляду ні Польща, ні Росія не хочуть — бо не можуть воювати. Ситуація на Україні така, що раніше півтора-двох років там не можна чекати якихось великих масових подій». Головний Отаман вирішує виїхати з Польщі, оскільки новий польський уряд дещо звужував його діяльність. Свою стратегію боротьби він виклав у праці «Сучасна українська еміграція та її завдання». Крім того, провідні держави світу, починаючи з 1923 р., почали визнавати існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що, звісно, ще більше ускладнило боротьбу Головний Отаман за визволення українських земель з-під влади більшовиків. Наприкінці року С. Петлюра залишив Польщу і переїхав до Парижу. Таким чином, існування декількох центрів української еміграції в умовах відсутності власної державності й будь-якої підтримки з боку провідних європейських політиків і дипломатів, тільки ускладнювало їхню боротьбу за національне самовизначення. Адже у союзниках Є. Петрушевича була, крім Антанти, Радянська Росія — головний ворог С. Петлюри, а в Головного Отамана, навпаки, окупант Східної Галичини, Польща. Завдяки діяльності своїх агентів та вмілого маніпулювання людською психологією і свідомістю Радянській владі вдалося знищити центр антибільшовицького руху в Тарнові і схилити на свій бік багатьох колишніх політиків та військових. Є. Петрушевич також був не проти співпрацювати з Москвою. Його дво-яка орієнтація та позиція Антанти по відношенню до Польщі тільки прискорили оформлення влади Польщі в Східній Галичині.

---

⁴⁴ Піскун В. Назв. праця. — С. 539–540.

«Конституція» Державного центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр.

Швидкоплинність революційних подій 1917–1921 рр. та відсутність сталих державних традицій не позиціонували конституційний процес серед першочергових пріоритетів тогочасного суспільно-політичного розвитку. Ухвалена в останній день роботи Центральної Ради Конституція УНР¹ залишилася в історії України як пам'ятка української політико-філософської та правової думки. Українська Держава послуговувалася «Законами про тимчасовий державний устрій України», які були проголошені гетьманом П. Скоропадським у спосіб далекий від легального й мали досить декларативний характер². Період Директорії УНР, особливо 1920 р., був позначений певною активністю у згаданій ділянці, але жоден із підготовлених проектів не був ухвалений як Основний закон УНР, головним чином через неможливість скликання Конгресу трудового народу, чи іншого представницького органу³.

З вимушеним виходом української влади на еміграцію, органи екзильної влади збагатилися на передпарламент — Раду республіки, перед яким, втім, не стояло завдання до вироблення конституції УНР. У силу практичності завдань та нетривалості роботи Ради республіки вона спромоглася лише на підготовку

---

¹ [Електронний ресурс]: Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

² [Електронний ресурс]: Закони про тимчасовий державний устрій України <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>

³ Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. — К.: Альтерпрес, 2001. — С. 78–79.

Василь Яблонський

Регуляміну (регламенту) власної роботи та низки законопроектів.

Міжвоєнний етап діяльності Державного центру УНР (ДЦ УНР) скільки-небудь важливого доробку у конституційній проблематиці не залишив.

Ситуація докорінно змінилася у повоєнний час. З одного боку логіка протистояння між учорашніми союзниками по антигітлерівській коаліції давала українцям певний шанс до здобуття незалежності. З іншого — Західна Європа обрала демократичний шлях розвитку, що давало українцям-емігрантам потужний імпульс до розвитку демократичних традицій у власному середовищі. Тому, не випадково що ДЦ УНР, який в період міжвоєнного тоталітаризму сповідував демократичні цінності, став основним стрижнем навколо якого відбувалися зміни в житті української політичної еміграції.

Дослідження процесу вироблення спільних «правил гри», який покликав до життя «еміграційну конституцію» — «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» та його основні трансформації упродовж кількох десятиліть, є метою даної статті.

Широкий загал та дослідники в Україні мали можливість ознайомитися із «Тимчасовим законом...» після виходу збірника присвяченого Державному центру УНР в екзилі за редакцією Л. Винара⁴. У ньому була вміщена фінальна редакція цього закону від 1989 року. Однак наукові розвідки сучасних істориків не розкривали даної проблематики. Скажімо, у роботі Ю. Недужка присвяченій діяльності ДЦ у 1940–50 рр. «Закон»

---

⁴ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Пеглори: Веселка, 1993. — С. 307–322.

згадується лише побіжно, що зумовлено, вочевидь, невеликим обсягом даної публікації⁵.

Деякі аспекти «екзильної конституції» аналізувалися в роботах істориків права. Зокрема, в статті І. Панової присвяченій політико-правовому статусу «Голови Державного центру УНР в екзилі», автор зупиняється на характеристиці інституту президента в системі влади УНР де справедливо стверджує, що «Президент ДЦ УНР в екзилі виконував представницьку, нормотворчу, установчу та контрольну функції»⁶. Разом з тим викликає застереження вживання автором назви «Голова Державного центру» як офіційної, оскільки невідомо про існування правових актів щодо уведення титулу «Голова ДЦ УНР в екзилі», як «Тимчасовим законом...» так і іншими документами. Такі новели не є виправданими, оскільки не сприяють встановленню об'єктивної картини щодо функціонування інституту президентства та Державного центру в еміграції.

Більше уваги даному документу приділено в статті О. Вовка та Ж. Дзейко⁷. Автори кваліфікують «способи організації органів УНР» як президентсько-парламентську республіку, зупиняються на основних положеннях закону, цілком слушно акцентують увагу на визначенні ним «компетенції складових частин Державного центру УНР». У роботі, на жаль, не дано визначення поняттю «політично-громадські органи УНР в екзилі», яке винесене в заголовок статті. Крім того, автори фактично не врахували ту обставину, що документ з моменту ухвалення зазнав суттєвих змін. Йдучи за текстом в редакції

---

⁵ Недужко Ю.В. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.). — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. — 90 с.

⁶ Панова І.Ю. Голова Державного центру УНР в Екзилі: політико-правовий статус // Держава і право. — 2010. — Вип. 49. — С. 87.

⁷ Вовк О.Й., Дзейко Ж.О. Політично-громадські органи Української Народної Республіки в екзилі в 1920–1992 рр. (історико-правовий аспект) // Часопис Київського університету права. — 2002. — № 4. — С. 65–72.

Василь Яблонський

1989 р., дослідники кваліфікують його як текст ухвалений 1948 р., не аналізуючи зміни, які вносилися до нього на сесіях УНР, з другої по десяту.

Українська державницька еміграція упродовж усієї своєї діяльності в 1920–1980-х роках маючи спільну мету — відновлення незалежності своєї держави, часто не знаходила консенсусу щодо шляхів її досягнення. Було кілька основних ліній внутрішнього протистояння: республіканці-монархісти, наддніпрянці-галичани, мельниківці-бандерівці, націоналісти-соціалісти, «стара» еміграція-нова еміграція, тощо. Не був винятком і повоєнний період. Серед основних політичних сил треба було узгодити два наріжних питання: хто має стати лідером визвольної боротьби і яке політичне середовище стане об'єднавчою платформою. Вибір був серед основних політичних середовищ та їх лідерів: Державного центру УНР (А. Лівницький), Організації українських націоналістів (А. Мельник), Закордонних частин Організації українських націоналістів (С. Бандера) та неформального на той час в єдину організацію гетьманського руху, лідером якого 1948 р. став Д. Скоропадський.

У результаті низки зустрічей політичних лідерів, консультацій їх представників, які розпочалися ще у середині 1940-х рр. були досягнуті певні домовленості між лідерами еміграційних сил і в 1946 році була утворена спеціальна комісія для підготовки нових «правил гри» українського екзильного політикуму. Цей процес отримав назву реорганізації ДЦ УНР в екзилі. Даний процес став можливим у результаті досягнутого особистого компромісу між А. Лівницьким, А. Мельником та С. Бандерою. Компроміс полягав у створенні в структурі Державного центру еміграційного передпарламенту, який отримав назву Українська національна рада. Перевага ДЦ як непартійної, а державної структури у цьому процесі була очевидною. Ні бандерівці з ідеєю УГВР, як об'єднавчої платформи, ні мельниківці з ідеєю київської Української національної ради не мали у цей період значних шансів щодо просування своєї моделі консолідації емігрантських політичних середовищ. Жорстка конку-

ренція та взаємне поборювання даних політичних груп унеможлилювали домінування будь-якої з них в загальноукраїнському об'єднувачому процесі.

Як стверджував один із активних творців екзильної Української національної ради, С. Баран, ідея її створення виникла на нараді представників демократичних еміграційних партій, яка відбулася 19 квітня 1947 р. в Майнц-Кастелі. Ініціатива скликання такої наради, за його словами, належала Президентові УНР А. Ливицькому. Нарада ухвалила створити — Національну Раду — еміграційний передпарламент, куди б увійшли представники всіх українських еміграційних партій, які обстоювали ідею незалежності України⁸. Для вироблення «суспільного договору», інших політичних документів та завершення організаційних питань реорганізації Державного центру президент А. Ливицький призначив комісію на чолі з прем'єр-міністром часів Директорії І. Мазепою.

До праці в комісії були запрошені практично всі діючі політичні партії⁹ і вона розпочала свою роботу. За одними даними комісія провела своє перше засідання 23 травня 1947 р. (за іншими 12 вересня 1947 р.). остання дата наводиться у «Меморіалі у справі відношення ОУН р до УНРади»¹⁰,

---

⁸ Неділя. — 1949. — 7 серпня.

⁹ Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), Українська революційно-демократична партія (УРДП), Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Організація Українських Націоналістів (ОУН), Організація Українських Націоналістів (революціонерів) (ОУН (р)) та Союз гетьманців-державників (СГД). Після організаційного оформлення, у жовтні 1947 року до роботи долучилася ще одна партія — Український національно-демократичний союз (УНДС).

¹⁰ *Vasyl Jablonskyj. Symon Petlura et la consolidation de l'emigration politique ukrainienne en 1947–1950 // Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine. Journée d'étude internationale, Paris–Kyiv, Bibliothèque ukrainienne Symon Petlura, 2008. — P. 27.*

Василь Яблонський

документі, який був підготовлений в УНРаді у першій половині 1950 р. Ми також можемо побачити розбіжності і у визначенні дати підписання представником ОУН (р) А. Рябишенком проекту «Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі»: С. Баран стверджує, що ця подія мала місце 28 травня 1948 р., у «Меморіялі...» мова йде про 11 червня 1948 р. На нашу думку, або у «Меморіялі...» вкралася помилка, адже цей Закон вже був підписаний днем раніше президентом А. Ливицьким, або тут йдеться про два різні підписання: 23 травня підписувався проект вироблений комісією, а 11 червня — політичними партіями парафувався уже підписаний президентом закон.

У перших засіданнях підготовчої комісії не брали участь представники союзу гетьманців-державників (СГД), ОУН (р) С. Бандери, та ОУН А. Мельника. Не дивлячись на це, комісія менше ніж за півроку підготувала перший проект статуту¹¹ УНРади: з жовтня 1947 р. було розпочато постатейне обговорення проекту статуту. Приблизно в цей час було також вирішено про повторне запрошення обох ОУН та гетьманців. Першими відгукнулися мельниківці і вже з 18 листопада 1947 р. брали повноцінну участь у роботі комісії. З березня наступного року до участі в роботі комісії погодилися й представники ОУН (р).

Позиція ОУН С. Бандери відрізнялася від позицій інших політичних партій. Головна відмінність її була у тому, що перші наполягали на визнанні Української Головної Визвольної Ради (УГВР) керівним центром визвольної боротьби на українських землях. Пропонуючи таку біцентричність і маючи визначальний вплив на УГВР, ОУН (р) претендувала, таким чином, на свою особливу роль в системі українських еміграційних владних органів. Попри те, що на ці умови не погоджувалися всі інші сили, які входили до комісії, ОУН (р) вирішила стати співзасновницею зреформованого Державного центру. Схиль-

¹¹ Робоча назва «Тимчасового Закону про реорганізацію державного Центру УНР в екзилі».

ність до такого компромісу, очевидно лежить також і у площині назриваючого на той час конфлікту між Закордонними частинами ОУН та Закордонним представництвом УГВР. Офіційна позиція ОУН (р) була викладена в спеціальному комунікаті. У ньому зазначалося, що 1) «Організація Українських Націоналістів заявляє готовність увійти до Української Національної ради на еміграції, не зважаючи на те, що дотепер між ОУН і іншими політичними угрупованнями, які входять до Української Національної Ради, не дійшло до узгодження української визвольної політики. За правильність цієї визвольної політики і її реалізацію ОУН буде змагатися на форумі Української Національної Ради. 2) Організація Українських Націоналістів визнаватиме переформований, оновлений і розбудований на широкій політичній і громадській базі відповідно до нинішніх вимог українського визволення, єдиний на еміграції Державний Центр Української народної республіки за всіма прерогативами, які повстають від такого визнання». 3) Рішення ОУН (р), що зазначені в п.1 цієї постанови, ґрунтуються на тому, що Державний Центр Української Республіки визнає Українську Головну Визвольну Раду (УГВР), як керівний революційний орган, що повстав у процесі боротьби з німецьким і московським окупантами 1944 р. на Рідних Землях з ініціативи УПА, і що УГВР залишає за собою ці завдання керівного органу боротьби до повного досягнення мети — утворення Самостійної Соборної Української Держави. 4) Питання усталення взаємовідносин між центром Української Народної Республіки і Українською Головною Визвольною Радою належить до компетентних органів обох сторін»¹².

Слід зауважити, що лідери ЗЧ ОУН погодившись на участь у спільному проекті, не полишали сподівань на отримання «контрольного пакету» в УНРаді. Одним з механізмів такого переформатування могла б стати зміна системи виборів до УНРади. Забігаючи наперед, слід сказати, що прихильники

---

¹² *Бандера С.* Слово до Українських Націоналістів-революціонерів за кордоном. Видання Пресового Бюро ЗЧ ОУН. — 1948. — С. 34.

Василь Яблонський

С. Бандери наполягали на «прямих виборах» УНРади безпосередньо в таборах країн Європи де жили українці, і де вони в силу специфіки формування таборів, мали значну кількість прихильників. Аргументи, щодо неможливості проведення чесних та прозорих виборів у таборах та забезпечення цього процесу в місцях менш компактного мешкання прихильників ДЦ в різних країнах світу до уваги не бралися. Натомість, організовувалися таборові акції з метою тиску на сесію Ради та її президію. Упевнившись у неможливості встановлення контролю над ДЦ, ОУН(р) після другої сесії УНРади вийшла з її складу.

Ще більш складними були стосунки із союзом гетьманців-державників. Традиційно, впродовж тридцяти років, стосунки між гетьманським середовищем, які згодом став репрезентувати СГД і республіканським табором — Державним центром у вигнанні були досить напруженими. Гетьманський табір, як сторона, що зазнала поразки у збройному протистоянні із військами Директорії насторожено ставився до ініціатив політичних суперників. СГД небезпідставно побоювалися підсилення «групи Лівичького» і не бажали вступати у гру за чужими правилами.

Комісія уповноважила С. Барана, як найстаршого за віком свого члена, зконтактуватися із лідером СГД Д. Скоропадським для ознайомлення його із її напрацюваннями, майбутньою структурою УНРади та її завданнями. Крім того, С. Баран просив Д. Скоропадського уповноважити чільних представників СГД на переговори про вступ гетьманців до комісії. «Незабаром д[окто]р С. Баран одержав від інж[енера] Д. Скоропадського листа такого змісту, що він вважає за доцільне створення на еміграції одного політичного осередку, але передбачає труднощі в його здійсненні, не подаючи, в чому ж саме полягають ці труднощі та які від себе ставить він пропозиції. Одним словом, це була дипломатична відмова на відповідь»¹³. Повторне

¹³ Українська Національна Рада: Документи, матеріали, статті, інформації. — Лондон, 1949. — С. 3.

запрошення представників СГД до співпраці сталося у січні 1948 р., коли до гетьманців звернувся голова підготовчої комісії І. Мазепа.

Представники СГД В. Гришко, Д. Рознатовський та А. Кмета прибули на засідання комісії 6 лютого 1948 р. Подальшу участь своєї організації у роботі комісії вони обумовлювали кількома принциповими застереженнями. УНРада, на їхню думку, мала б постати не як еміграційний передпарламент, а як координаційний центр для узгодження діяльності політичних партій. Такий «верховний орган» мав складатися із представників чотирьох різних ідеологічних напрямів. Очоловати УНРаду, на переконання гетьманців мав би колективний орган, а не одна особа. Неприйнятною для них була також і назва УНР. Застереження ці носили ультимативний характер і були відхилені усіма членами комісії. Після цього гетьманці не брали участі в її роботі.

Із включенням до роботи комісії представників ОУН і ОУН (р) до проекту статуту УНРади були внесені певні зміни. 28 травня 1948 р. його фінальну редакцію підписали повноважні представники усіх політичних партій, які брали участь у роботі комісії. Остаточну назву — «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі»¹⁴ — цей документ отримав 10 червня того ж року, після підписання його президентом УНР А. Лівіцьким. При цьому наголошувалося, що право на відповідні законодавчі прерогативи Директорія отримала від Трудового Конгресу у січні 1919 р. у Києві. Крім того, в преамбулі до Тимчасового Закону ДЦ УНР було зазначено: оскільки «закони про «Тимчасове Верховне Управління» і про «Державну Народну Раду» з 12. 11. 1920 р. були ухвалені на території України і вимагають у сучасних умовах деяких доповнень і змін, я, Голова Директорії Української Народної Республіки, нав'язуючи до актів українського національного будівництва та традиції української національно-визвольної

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 147. — Арк. 10.

боротьби від давнього минулого по сьогоднішній день та спираючись на волю діючих тепер українських політичних організацій, приймаю від них узгіднений між ними законопроект під назвою «Тимчасовий Закон про Реорганізацію Українського Державного Центру і на підставі пропозиції Уряду Української Народної Республіки проголошую його Законом»¹⁵. Важливим положенням Тимчасового закону стало «опертя на державні традиції української історії, на акти 22 січня 1918 і 1919 років та на всі наступні державні акти і революційно-визвольну боротьбу українського народу»¹⁶, яка була спрямована на відновлення суверенної української держави.

Комісія І. Мазепи, підготувавши проект регламенту та проект відозви першої сесії УНРади 15 липня 1948 р. закінчила свою роботу, а її члени, практично у повному складі включилися в роботу новообраної Ради.

Згідно «Тимчасового Закону...» «Органами Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі є: Президент УНР в екзилі і його заступник з титулом Віце-президента, Уряд, і Українська Національна Рада»¹⁷. Важливо також зазначити, що Закон був одночасно і виборчим законодавством, який регламентував спосіб обрання УНРади.

Основною конструкцією, яка дозволяла виробляти узгоджені рішення в Державному центрі ставала Рада. Слід нагадати, що «Українська національна рада» — назва досить уживана в

---

¹⁵ *Городиський З.* Державний Центр УНР, його дія і значення в період після Другої світової війни (1948–1992) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. — Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри: Веселка, 1993. — С. 78.

¹⁶ Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. — Філядельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри: Веселка, 1993. — С. 311.

¹⁷ Там само.

українській політичній традиції. Першою постала УНРада (1918–1919 рр.) як представницький орган ЗУНР–ЗОУНР, наступна була утворена ОУН (р) у Львові у липні 1941 року і саморозпустилася у лютому наступного року. Ще менше проіснувала київська УНРада (жовтень 1941 — січень 1942 рр.) скликана з ініціативи ОУН на чолі з А. Мельником. Певним об'єднанням зусиль двох попередніх рад та Центральної народної ради Карпатської України стало утворення наприкінці квітня 1944 р. Всеукраїнської національної ради у Львові. Однак цей орган не зміг розвинути свою діяльність, головним чином через відсутність порозуміння з уже діючою УГВР, що й призвело до припинення діяльності ВНРади у 1946 році. Навіть цей короткий аналіз свідчить про те, що згадані представницькі структури часто творилися потенційно конкурентними середовищами, що однак дозволило їм консенсусно сприйняти згадану назву в ході реорганізації ДЦ.

Творці оновленого Державного центру УНР були свідомі того, що вони не зможуть диктувати своє бачення розвитку України після здобуття незалежності: «Українська Національна Рада виконує функції тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів, вибраних на основі загального, рівного, безпосереднього пропорційного і таємного голосування, які встановлять закон про устрій Української Держави»¹⁸. Тому, важко погодитися з твердженням Ю. Недужка, що «ця діяльність» мала на меті «створити незалежну Українську державу, з певною специфікою, яку навіювали відповідні партійні догми та ідеології»¹⁹.

Компетенція екзильного передпарламенту стосувалася усіх питань еміграційного життя. Рада ухвалювала закони і держав-

---

¹⁸ Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі... — С. 311–312.

¹⁹ *Недужко Ю.В.* Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х — 50-ті роки ХХ ст.)... — С. 18.

ний бюджет, обирала президента, віце-президента УНР, голову та президію УНРади, заслуховувала звіти та висловлювала довіру/недовіру уряду. Крім того, ратифікувала всі міжнародні договори, обирала контрольну раду та членів конституційного трибуналу.

Вищим органом УНРади була сесія, яка за редакцією закону від 1948 р. мала б скликатися щорічно. Однак цієї норми у діяльності передпарламенту дотриматись не вдалося, тому пізніше було ухвалене рішення про скликання сесії раз на п'ять років. У разі перевищення терміну каденції, члени Ради зберігали повноваження до проведення чергової сесії. Сесія була повноважна за наявності двох третин обраного складу Ради, така норма діяла для внесення змін до Тимчасового закону.

Між сесіями діяла президія, голова та його заступники. Голова репрезентував Раду назовні. Чисельний склад та обов'язки членів президії затверджувалися сесією на початку нової каденції. Президія виконувала усі функції УНРади окрім внесення змін до Тимчасового закону, обрання президента, віце-президента та голови Ради, прийняття нових партій та організацій, ратифікації міжнародних договорів, «а також тих питань, які вимагають кваліфікованої більшості голосів»²⁰ згідно законодавства.

На першому етапі існування УНРади вона формувалася через делегування своїх представників політичними партіями, тому таку систему виборів умовно можна називати «пропорційною». Структура Ради передбачала утворення чотирьох політичних секторів. До соціалістичного сектору належали УСДРП, УПСР та УСРП²¹. Центристський сектор репрезентували УНДО, УНДС та УРДП, націоналістичний — ОУН та ОУН (р). Четвертий сектор, монархічний мав би репрезентувати СГД. Перші три сек-

²⁰ Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі... — С. 317.

²¹ Пізніше вони об'єдналися в Союз українських соціалістів (СУЗ), який незабаром змінив назву на Українську соціалістичну партію (УСП).

тори нараховували по 12 мандатів, четвертий — 4. СГД впродовж усього існування УНРади так і не скористався своїм правом на включення до роботи еміграційного передпарламенту, залишаючись практично єдиним претендентом на ці вакантні місця. Так на першій сесії УНРади її голова Б. Іваницький зауважив: «Не всі політичні організації увійшли до Національної Ради. Двері для інших відкриті і даліше поширення Національної Ради та скріплення її внутрішньої будови нашою солідарністю й повною довір'я співпрацею — і стає одним з наших спільних обов'язків»²². Пізніше на представництво в УНРаді претендували також Союз земель соборної України (СЗСУ), Селянська партія (СП)²³, та «відлами» існуючих політичних партій УРДП «Вперед», ОУН (з)²⁴, частини УНДО, УРДП та деякі інші.

Для розуміння усієї складності внутрішніх стосунків в ДЦ і в еміграційному середовищі слід звернути увагу на той факт, що лідери частини політичних партій не входили до УНРади, а діяли через своїх представників. Така практика стосується насамперед діяльності лідерів ОУН — А. Мельника та С. Бандери. Попри особистий конфлікт, особисте не входження до екзильного представницького органу, мало б демонструвати певний «окремий статус» цих організацій. Ситуація змінилася лише з 1979 р, коли лідером ОУН став М. Плав'юк, який брав активну участь в роботі Державного центру.

Ставка виключно на партійне представництво в передпарламенті спрацювала лише певний період. У першій половині 70-х років, після сьомої сесії, в УНРаді сталася глибока політична криза. Серед головних її причин — недосконалість виборчої системи — відсутність притоку свіжих сил у політичних

---

²² ЦДАВО України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 70.

²³ Ці дві партії згодом об'єдналися.

²⁴ Організація українських націоналістів за кордоном або «двійкарі», політична сила яка постала із Закордонного представництва УГВР через розбіжності з ЗЧ ОУН.

групах і партіях призводила до відірваності урядового центру від екзильної громадськості. Тому Рада ухвалила рішення про радикальну зміну принципів формування свого складу. Окрім видозміненого партійного представництва вводились ще два сектори: громадський або виборний і номінаційний.

У політичному (партійному) секторі ліквідовувалися внутрішні «ідеологічні» сектори. Він утворювався «з представників діючих українських політичних партій і організацій в кількості не менше 3-ох, але не більше 12-ти від кожної, делегованих за принципом реального значення цих формацій в громадсько-політичному житті української діаспори»²⁵. Окрема міжфракційна нарада за три місяці перед черговою сесією визначала квоти для кожної партії. Такий принцип формування був далеко небездоганний, але проведення «справжніх» виборів за умов еміграції було неможливим. Існував також інститут «заступників членів УНР». Кожна партія обирала не менше трьох кандидатів в члени передпарламенту, які не брали участі в засіданнях сесій, але автоматично ставали членами Ради після вибуття з її складу дійсного депутата.

Виборний, або громадський сектор складався із 24 обраних представників. Вибори проводилися серед представників діаспори, які були ідейними прихильниками Державного центру та підтримували його матеріально. Вибори проводилися за спеціальним регламентом, який затверджувався окремою урядовою постановою. Спірні питання, якщо такі виникали, вирішувалися через постійно діючу «регуляміново-мандатну комісію» УНРади.

Зміни до Закону передбачали також утворення номінаційного сектора, який кількісно становив 2/3 від складу виборного сектора — 16 делегатів. Вони могли бути запрошені або делеговані від українських церков, наукових установ і «суспільно-громадського сектора (СКВУ²⁶)». Кандидатів до Номінаційного

---

²⁵ Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі... — С. 313.

²⁶ Світового конгресу вільних українців.

сектора затверджував президент на подання уряду. Існування і спосіб формування цього сектора УНРади могли надавати певні преференції президентові та урядові щодо впливу на роботу передпарламенту чи його президії.

Разом з тим такі нововведення значною мірою виправдали себе — ДЦ відійшов від смуги перманентних політичних криз, його діяльність стала більш конструктивною.

Іншою ключовою інституцією в системі Державного центру УНР за Тимчасовим законом був президент УНР. Сам титул «президент», як керівник ДЦ УНР в екзилі, ні для Петлюри, ні для «раннього» до 1948 року А. Лівіцького був неформальним. Перший іменувався головою Директорії та головним отаманом армії УНР, його наступник — заступником²⁷ голови Директорії та головним отаманом армії УНР.

У цьому Законі система владних повноважень встановлювалася з урахуванням існуючих реалій. Тому 1948 р. президентом УНР «за фактом» став А. Лівіцький, який по загибелі С. Петлюри 1926 р. очолив ДЦ. Закон суттєво обмежував повноваження президента, які останній мав до реорганізації Державного центру. Повноваження президента УНР частково перерозподілялися між передпарламентом — УНРадою та урядом.

Президент, обирався черговою, або надзвичайною сесією УНРади на п'ятилітній термін, репрезентував ДЦ, виконував функції головного отамана, подавав на сесію Ради кандидатуру керівника уряду та на його подання — керівників ресортів (міністерств). Затверджував «іменованих» урядом представників ДЦ в чужих державах та інших керівників центральних органів влади УНР. Президент УНР затверджував закони, ухвалені УНРадою чи її президією, ратифіковані договори, скликав, розпочинав та завершував роботу сесії УНРади.

При вступі на посаду, президентом складалася присяга наступного змісту: «Присягаю Богові й українському народові, що віддам усі мої сили справі визволення й державної незалежності

---

²⁷ У розумінні: той, що його заступив.

України. Для досягнення цієї мети не уступлю перед ніякою перешкодою чи небезпекою. Обіцяю дотримувати закони Української Держави, зокрема поступати згідно з Тимчасовим Законом про реорганізацію Державного Центру Української Народньої Республіки»²⁸. Таку ж присягу складав, після обрання і віце-президент.

Президент наділявся правом, після консультацій з УНРадою або її президією та/або з Віце-президентом відправляти уряд у відставку (димісію). В окремих випадках: «стану війни або наявного порушення Президією Української Національної Ради основних правил Тимчасового Закону ДЦ УНР, Президент УНР має право, на внесок Уряду, розв'язати Українську Національну Раду та зарядити покликання нового складу УНРади, згідно із статтею 17-ю точка 8 тимчасового Закону ДЦ УНР»²⁹.

Тимчасовий закон уповноважував президента УНР до ведення активної діяльності у виконавчій владі. Лідер Державного центру, у порозумінні з керівником уряду, визначав головні напрями урядової діяльності, брав участь в «акціях зовнішньої та внутрішньої політики», ініціював нові політичні проекти. Як правило, президент брав участь у важливих засіданнях уряду, контролював найбільш важливі ділянки роботи, однак голова уряду користувався значною свободою дій. Більше того, діяла демократична норма контрастигації, за якою всі державні акти президента УНР як цивільного так і військового характеру, потребували схвалення прем'єр-міністра або профільного члена уряду. Крім того, якщо у разі не підписання президентом того чи іншого рішення УНРади, передпарламент ухвалював його поновно — президент був зобов'язаний його підписати.

Як уже згадувалося, в системі ДЦ УНР існував також інститут віце-президента. Його обирали за поданням президента на сесії ради на п'ятирічний термін. У разі не обрання запро-

---

²⁸ Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі... — С. 322–323.

²⁹ Там само. — С. 319.

понованої кандидатури, ініціатива подання переходила до УНРади. Головне призначення даної інституції полягало в забезпеченні безперервності вищої влади в еміграційному урядовому центрі: у разі неможливості виконання президентом своїх обов'язків — його заступав віце-президент. Ця норма стосувалася як смерті так і важкої хвороби лідера УНР. Президент міг також передавати частину чи усі свої повноваження на чітко визначений термін. Остаточне рішення щодо такого кроку ухвалювалося урядом та президією УНРади.

Президент або віце-президент мали постійно знаходитися у місці осідку Державного центру. Якщо віце-президент перебував в іншій країні, то він діяв з доручення президента та репрезентував там ДЦ УНР. Після закінчення чергової каденції президента норми закону вимагали продовження його повноважень до скликання сесії УНРади та обрання нового віце-президента.

Виконавчу гілку влади згідно Закону здійснював уряд. Упродовж 1948—1992 рр. в силу різних причин вищий орган виконавчої влади мав різні назви: «Рада Міністрів», «Виконавчий Орган», «Виконний Орган», «Уряд УНР». Вживання назв Виконавчий чи Виконний Орган обумовлювалося, у першу чергу, доволі невизначеним статусом Державного центру в країнах тимчасового перебування.

Структура уряду упродовж 44 повоєнних років часто змінювалася. Якщо у 1948 р. в складі уряду було 6 міністерств/ресортів (закордонних, внутрішніх, військових справ, фінансів, преси та інформації та державного секретаря) і 5 міністрів без портфеля, то за останньою редакцією екзильної «конституції» в уряді нараховувалося 10 ресортів (до існуючих додалися міністерства юстиції, культури, господарських та крайових справ). З огляду на специфіку еміграційного статусу, найбільш важливими ділянками діяльності уряду ставали зовнішньополітичний та інформаційний напрями.

Уряд у своїй діяльності керувався головними пріоритетами, ухваленими УНРадою, та був їй підзвітний. Рішення уряду

ухвалювалося більшістю голосів. Кожен член уряду міг бути звільнений президентом на подання керівника уряду. У разі відставки голови, йшов у відставку весь склад уряду, який, проте, виконував свої обов'язки до обрання нового складу уряду.

Тимчасовий закон виходячи з принципу безперервності влади покладав на голову уряду й інші обов'язки. «На випадок смерті Президента і Віцепрезидента, їх зречення або неможливості для них виконувати їх обов'язки, чи у випадку відмови Віцепрезидента виконувати тимчасово функції Президента, перебирає права та виконує обов'язки Президента до часу вибору нового Президента тогочасний Голова Уряду»³⁰. Таким чином у Тимчасовому законі закладалися механізми зведення до мінімуму можливої некерованості Державним центром УНР в екзилі.

Попри певну символічність діяльності уряду у вигнанні ми можемо констатувати, що Державний центр Української Народної Республіки в екзилі в складних умовах еміграції зумів зберегти основні інститути державності та ідею відновлення незалежної Української держави. Очевидно, що ДЦ УНР, в силу ідеологічних суперечностей не зміг об'єднати навколо себе усі політичні сили української еміграції, однак у повоєнний час він створив сприятливий ґрунт для консолідації українських політичних середовищ незалежницького спрямування. Головним інструментом цієї об'єднавчої діяльності став «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі».

Закон, який став без перебільшення «екзильною конституцією», попри відносність та специфіку його застосування, був досить прогресивним документом. У ньому закріплювалися демократичні засади діяльності Державного центру, закладався принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, принцип безперервності влади та інститут контраসигнації. Тим-

³⁰ Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі... — С. 322.

часовий закон уможливив розвиток особливої форми парламентаризму та виборчого законодавства за умов еміграції, що значно збагатило українські демократичні традиції. Особливої актуальності це набувало в той час, коли в окупованій Україні існував тоталітарний комуністичний режим із однопартійною системою та відсутністю основних політичних прав та свобод громадян. Можна стверджувати, що Державний центр УНР в екзилі у повоєнний період зберігав для майбутніх поколінь українців ідеї парламентаризму і конституціоналізму, якими послуговувалися розвинуті західні демократії та які пізніше стали наріжними принципами утворення Європейського Союзу.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що Тимчасовий закон, з одного боку, створював умови для практичної діяльності всіх інститутів та суб'єктів Державного центру УНР. З іншого — забезпечував важливий символічний зв'язок із конституційними законами доби Української революції 1917—1921 рр., що свідчило безперервність боротьби українців за відновлення незалежності своєї держави.

Зізнання у в'язниці ЧК...
(із протоколів допиту
члена Всеукраїнського Центрального
Повстанського Комітету Івана Андруха)

Серед пріоритетних напрямків дослідження історії Української революції 1917–1921 років є введення в науковий обіг нових історичних джерел — архівних, мемуарних, пресових, епістолярних, археографічних, візуальних тощо. Досить вагоме місце в цьому процесі належить документам радянських органів держбезпеки. Їх розсекречення — із періодами відносних «відлиг» і «заморозків» відбувається впродовж останніх двох десятиліть. Ці матеріали змінюють наше уявлення про історичне минуле, дозволяють робити суттєві уточнення і приходити до нових висновків, спростовують рештки радянської міфології. Без їх залучення, вивчення історичного минулого України залишатиметься далеко не повним.

В цьому контексті, цікавими для дослідників Української революції 1917–1921 років, будуть свідчення в ході допитів старшини корпусу Січових Стрільців, крайового команданта УВО на Східних Українських Землях, учасника Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету, ініціатора створення Української Військової Організації в Другій київській школі «червоних старшин» Івана Андруха (Авраменка). Їх він власноручно записав у застінках Київської губернської надзвичайної комісії 2 липня 1921 р. Судячи із назви документу, його стилю і риторики, можна зробити висновок, — І. Андрух сподівався, що «розкаяння» і запевнення в лояльності до радянської влади врятують йому життя. Та помилився, після кількох допитів і очних ставок, відбулося засідання трибуналу, який виніс смертний вирок. Офіційне звинувачення, що інкримінувалося Андруху звучало наступним чином: «Гр. Авраменко-Андруха Івана Антоновича, 25 л., виновного в том, что вступил в организацию

Всеукраїнцтвостанкома, прийняв участь в його обранні, будучи членом укладаючої його дев'ятки, що отримав від Петлюри та Тютюнника повноваження інспектора повстанських загонів на Україні, що, зв'язував Воєнну організацію Сичевих Стрільців з Всеукраїнцтвостанкомом, — як ворога Республіки приговорити к вищій мірі покарання, — розстріляти».

Хоча Іван Андрух займав досить високе становище в корпусі Січових Стрільців та й українському національно-визвольному русі загалом, відомо про нього зовсім не багато. Використовуючи документи радянських органів держбезпеки, спробуємо відтворити біографію діяча. Народився 25 березня 1892 р. (в свідченнях під час слідства називав 1896 р.) в селі Болестрашичі, Перемишльського повіту в Галичині (тепер — у складі Польщі). Закінчив класичну гімназію в Перемишлі, якийсь час навчався у Львівській політехніці. На початку Першої світової війни був викликаний до австро-угорської армії, вступив до Легіону Українських Січових Стрільців. На початку вересня 1916 р. у битві на горі Лисоня (неподалік від Бережан) отримав поранення й потрапив до російського полону. Разом з іншими «усусами» був вивезений вглиб Росії, утримувався в концтаборі для військовополонених Дубовка під Царичиним (нині — Волгоград). Серед в'язнів концтабору були також А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський та ін. Із вибухом Лютневої революції і поваленням самодержавства, всі вони активно включилися в український національно-визвольний рух. З ініціативи Є. Коновальця 25 листопада 1917 р. в Києві із полонених-українців австрійської армії розпочалося формування Галицько-Буковинського куреня, цей день вважається офіційним днем заснування «надніпрянської» формації Січових стрільців. 18 січня 1918 р. І. Андрух разом з іншими полоненими-галичанами прибуває в Київ, стає одним із старшин куреня СС. Під час першої більшовицько-української війни ця формація зарекомендувала себе як одна із найбоекватніших і найдисциплінованіших частин української армії. У березні 1918 р. курінь був розгорнутий в полк Січових стрільців, а І. Андрух очолив одну із сотень. Як

відомо, після гетьманського перевороту, німецькі війська роззброїли Січових стрільців і ця формація фактично припинила своє існування. За часів Гетьманату І. Андрух і ще близько 700 стрільців несуть службу в Окремій Запорізькій дивізії генерала О. Натієва. В 1919 р. І. Андрух займає посаду начальника штабу 1-ї дивізії Січових стрільців, а також командував зведеним 1-м полком СС. Після розпуску формації Січових стрільців у грудні 1919 р. Андрух перебував в таборах інтернованих українських вояків, переїхав до Чехо-Словаччини, де вступив до української бригади в Німецькому Яблонному. Тут він проводить організаційну роботу серед українського вояцтва, зокрема в напрямку продовження боротьби з більшовиками. В цей час І. Андрух належить до найближчого оточення коменданта корпусу УСС, полковника Є. Коновальця. Він стає одним із засновників УВО, його призначають крайовим комендантом УВО на Східних Українських Землях. Восени 1920 р. І. Андрух виїжджає в Наддніпрянську Україну для підняття повстання проти більшовиків. А вже в березні 1921 р. стає одним із засновників Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету. Від імені комітету він їздив за кордон, зустрічався з С. Петлюрою та Ю. Тютюнником, а ще був ініціатором створення Військової Організації Січових Стрільців (згодом перейменована в УВО) в Другій київській школі «червоних старшин». В кінці червня 1921 р. органи ВУЧК викривають Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет й жорстоко карають його учасників. 130 осіб отримують різні міри покарання, 45 — засуджені до розстрілу. Серед страчених за участь у «Цупкомі» був також 25-річний сотник І. Андрух.

У «зізнаннях» І. Андруха подається історичний зріз епохи: тут ми зустрічаємо характеристики доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, влади російських більшовиків. Він розповідає про створення і бойовий шлях формації СС, зважаючи на обставини, свідомо уникаючи теми протистояння із Червоною армією. Не позбавлені проникливості судження заарештованого про при-

роду російського імперіалізму і сутності російсько-українських відносин. Чого лише варті його слова: «Росія, якою б вона не була, [не] зречеться добровільно України, [допоки] сам український народ си[лою] не заставить її зріктися України на користь самого українського народу» або інша цитата: «Знаючи, що під господарчим оглядом Україна так потрібна є Росії, що коли її відділити від Росії, то хто б в Росії не панував, всеодно з такою матеріальною стратою хочби-як України не згодиться ні царський уряд, ні всякий другий». І. Андрух намагається окреслити власне бачення державного будівництва, мовляв Україна — традиційна селянська республіка, боротьба відбувалася за її самостійність і соборність. Водночас, висловлює відверто небезпечні погляди на природу радянської влади в Україні: «1) Україна — країна хліборобська — селянська з дрібним промислом і як така має в собі дуже мало пролетарського духа. 2) Ідея комунізму є для неї чужа і незрозуміла і на Україні творити Комуністичну державу неможливо коли відкинути терор і систему «divide et impera». 3) Україна може бути зрілою для Комуністичного устрою тоді коли вона сама використовує всі свої природні багатства, збудує свої власні фабрики і витворить свідомий пролетаріят український». Ці його слова легко могли бути потрактовані радянськими «органами» як «національна контрреволюція». Однак найбільше уваги у «зізнаннях» І. Андрух приділив антибільшовицькому повстанському рухові, описав погляди його лідерів, діяльність керівних органів, плани антибільшовицького повстання 1921 р.

Незважаючи на певну суб'єктивність, опублікований документ є досить цікавим й інформативним джерелом з історії Української революції 1917-1921 років. З іншого боку, проливає світло на те, які оригінальні документи містять архіви сучасних українських спецслужб.

Ярослав Файзулін

Зізнання Івана Антоновича Авраменка (Андруха)

Я нисшепідписаний Іван Антонович Авраменко / recte Іван Антонович Андрух родився в Галичині, Перемишльського повіту, села Болестрашичі, 1896 року 25 березня. Школу нисшу і середню (класичну гімназію) кінчив в Перемишлі, а опісля навчався на I семестр Політехничного Інституту в Празі на Чехії. В Політехничному інституті не учився довго, бо коли вибухла світова війна я зголосився добровільно до українського легіону т.зв. Українських Січових Стрільців. З легіоном я відправився на російський фронт в Карпати, де і перебував до 1916 року. З фронту був командірований в офіцерську Австрійську школу, яку і кінчив, а опісля повернув назад на фронт, де під Бережанами в Галичині попав в російський полон. В Росії перебував в Києві, Пензі, Сизрані, Уфі, Царицині і посаді Дубовка над Волгою. Там застала мене перша російська революція, під час якої почалося і відродження української нації. Для мене, як січового стрільця — було обов'язком стати активним учасником борби за незалежність українського народу, а тому я старався переїхати на Україну і тут стати до формування укр. Армії. Це мені вдалося і я приїхав у Київ, де одначе українського уряду вже не було і я рішив їхати за ним на захід. Як молодий старшина, повний запалу до праці і до смерти відданий справі національного українського відродження я дивився на цілу тодішню війну українського війська з Червоною гвардією через призму чисто національну і в Червоній гвардії бачив того самого ворога, що і в царській Армії. Для мене тоді було ясно, що Росія, якою б вона не була, [не] зречеться добровільно України, [допоки] сам український народ си[лою] не заставить її зркітися України на користь самого українського народу. Такими думками руководячись я пішов вслід за тодішню Центральною Радою і поступив в полк Січових Стрільців з яким повернувся до Київва.

Я сам вихований на рубежі українсько-польському, де велася постійна боротьба між українцями і поляками. Сам я син убогого селянина-робітника (одна десятина поля на 7 душ рідні) й не міг спокійно дивитися на це, що на кожному кроці я скутаний польським панством і з малих літ я виховувався в ненависти до них, не тільки як поміщиків, але і як Поляків, а через солідарність стислу поміж польським поміщиком, інтелігентом (*одне слово нерозбірливо — Я.Ф.*), соціалістом і польським селянином, я став українським шовіністом і бачив соціальне визволення в національному українському визволенню.

Коли ж в 1918 році я опинився на Україні, де всі поміщики, вся буржуазія була в 95% чисто російська і через неї наступило прилучення України 1654 році до Росії і вона явилася тим зеном, яке держало Україну в закріпощенні, мені мимоволі насувалася аналогія між положенням українського народу в Галичині і на Наддніпрянській Україні. Знаючи, що під господарчим оглядом Україна так потрібна є Росії, що коли її відділити від Росії, то хто б в Росії не панував, всеодно з такою матеріальною стратою хочби-як України не згодиться ні царський уряд, ні всякий другий і в боротьбі проти української самостійности будуть солідарні як поміщики і генерали, так і всяка друга влада. Тим більше, я і не вірив світлим лозунгам робітничо-селянської влади в Росії.

Україну я не міг представити собі інакше як селянською республікою: 1) тому що велика більшість населення корінного українського є іменно селяни; 2) всяка не селянська республіка це буде лиш етап до відродження Єдиної неділимої Росії — а тому кличі Центральної Ради, яка дала селянам землю без викупу, ну і свободу робітникам, а заразом стала на шлях будівництва самостійної української держави я вповні поділяв і готов був віддати життя за ці ідеї.

Німці посадили Гетьмана, який нас як чисто-українське і революційне військо наказав обеззброїти. Завдяки браку мужської постави Центральної Ради і її уряду ми опинилися в такому положенню, що мусіли здати зброю і роз'їхатися...

Мені особисто і моїм товаришам було ясно, що раз гетьман сам поміщик так він на селянство спіратися не буде, а виключно на поміщиків і російську буржуазію, яка ні в якому разі не допустить до відділення України від Росії і дивиться на Україну як на базу для операцій проти Радянської Росії, а тому ми рішили роз'їхатися по Україні і піднімати повстання проти Гетьмана і Німців.

Я особисто об'їхав Полтавщину і Катеринославщину, де і спинився в «Запорізькому корпусі» Натіїва. Там між старшинами і козаками був такий настрій як у нас і усі думали о поході проти Гетьмана. Там почав я працю в напрямі підготовки до такого повстання, збирав бувших Січових Стрільців та згодом прийшов наказ Гетьмана, що нам, Січовим Стрільцям дозволяється формувать окремих «загін» в Білій Церкві. В жовтні 1918 році я приїхав до Білої Церкви, де взяв участь в формуванні «Стрільцького загону». До речі, скажу, що такої залізної енергії і такої сили революційного розмаху, який я стрічав тоді, мені не доводилось більше бачити. Розговор тоді був один: використати Гетьманську «сліпу» владу у всіх напрямках, щоб самим зрости в силу, а тоді при піддержці населення кинутись на єї «штаби» та на «карательні експедиції».

Нагода трапилась скоріше чим ми ожидали, а саме проголошення «федерації» України з Росією (звичайно Денікінською) і ми виступили на Київ. При допоміж революційно-настроеного і скривдженого селянства ми взяли Київ.

Я особисто приймав участь в боях як командір сотні, а опісля як командір курія, а у Києві за браком старшин чисто-українських став помішником командіра 1-го полку Січових Стрільців.

В самому Києві показалося, що уряд Діректорії не в силі здати собі справи з усього, що тоді діялось на Україні, не має власної мети ані відносно внутрішньої ані зовнішньої політики і замість координованої плянної праці в справі будовання народньої-селянської української республіки, — не вірячи в активну піддержку тих мас на які повинен спіратися, вносить

безлад як в саму армію, так і всю роботу організаційну, а рівночасно старається о піддержку... з «самостійної України». Про політику Директорії відносно Радянської Росії мені мало було відомо, знали лише, що нібито Директорія предложила услів'я миру, а Радянська Росія не погодилася і ми вступили в нову війну з Радянською Росією, а опісля і Радянською Україною, яку послідню ми уважали лиш як «[напи]сану на папері».

Українські маси зорієнтувалися доволі скоро в політиці Директорії і зацікавлені лозунгами Радянської влади стали щонайменше пасивні на всі зазиви Директорії ставати в ряди до борби з Радянською владою.

Січові Стрільці бачили ту пасивність і незадоволення мас Директоріанським урядом, а також з бунтом в душі слухали тих пунктів, які ставила Антанта до тодішнього укр. Уряду, а тому стратили свою енергію і охоту продовжувать далі борбу з Радянськими червоними військами. На фронті під Києвом почалися переговори з червоною армією на власну руку, а тодішня так звана «Стрілецька рада» в яку я ввійшов тоді як представник від штабу I Дівізії Січових Стрільців (тоді я займав вже пост Начальника Штабу I Стрілецької Дівізії) рішила домагатися від Директоріанського уряду згоди з Радянською українською Республікою і походу проти головного ворога України Денікіна і французів, які сиділи тоді в Одесі. В відповідь на це Директоріанський уряд зняв нас з фронту і післав на відпочинок аж за Проскурів.

Будучи на відпочинку Січові Стрільці домагалися висилки їх на польський фронт в Галичину, уважаючи цей фронт важнішим, як також надіючись на успішність переговорів уряду Галицької України з Радянською Україною.

Директоріанський уряд, бачучи свою безсилість після відправки Січових Стрільців в Галичину, не згодився на те і рішив послать нас на фронт против червоних військ. «Стрілецька Рада» тоді поставила домагання ввести на області зайняті армією УНР радянську владу і нав'язати переговори з Радянською

Україною на що сам Петлюра мовчки погодився і я тоді з Січовими Стрільцями відправився на фронт під Бердичів вже як начальник оперативного відділу Штабу Корпусу Січових Стрільців.

В боях під Бердичевом я був тяжко ранений і лежав в госпітально аж до початку операції проти операції проти Денікіна.

На «Денікінський» фронт я відправився вже як Командір 1-го полку Січових Стрільців і брав найактивнішу участь в боях від Вапнярки аж до Старо-Константинова.

Під час походів на фронті і через злочинну політику тодішнього уряду Діректорії я на стільки вибився з сил фізично і морально, що рішив піти в Галичину, заняту вже Поляками, а звідтам на Чехію і там відпочити.

Поляки, забравши нас в полон, відставили до Луцька, звідкіля я утік до Перемишля і тут довідався про угоду Петлюри з Поляками, про віддачу Східної Галичини Польщі, взамін за узброєне решток его армії і допомогу в новій війні проти Радянської України.

З такою політикою я не міг ніяк погодитися і виїхав нелегальним шляхом на Чехію в Прагу, де поступив в Політехнічний Інститут і був аж до часу поки Радянські червоні війська не перейшли на цей бік Збруча. Тоді я зібрав групу старшин 7 чоловік як організаторів і знаючих терени Підкарпаття і відправився пішки з Чехії через Карпати в Галичину, щоб підняти повстання проти Поляків в тилу і пробиватися на зустріч Радянським червоним військам, в яких ми бачили оборонців українського селянства і робітництва проти польської шляхти.

Плянуну довести до кінця не вдалося, тому що мене арестували польські жандарми і віддали під надзвичайний суд у Львові. Дожидаючи «суду», мене всіляко мучили, щоб добитися точного зізнання, та ще перед «судом» мені вдалося утіти з тюрми спершу на територію УНРа, опісля, через фронт, на територію Радянської України. Це сталося наскільки пам'ятаю, утеча від Поляків, в середині падолиста 1920 р., а перехід на Радянську Україну — в самому кінці падолиста і з початком грудня 1920 р.

На Радянську Україну — до Києва, я прийшов з документом Авраменка, а тому з того часу і прозвав себе Авраменком, під якою фамілією і по сей час жив у Києві.

Причиною мого переходу на Радянську Україну окрім висше-згаданої причини, себто утечі від поляків, були ще і слідуючі:

1) Перебуваючи на території Чехії і маючи змогу спокійно і об'єктивно обговорити все минуле, я прийшов до висновку, що уряд УНР, раз він зв'язався з Поляками і Антантою, не буде вже мати ніколи ні фізичної, ні моральної змоги числити на активну піддержку мас українського селянства і робітництва, яке тоді одверто стало на сторону Радянської влади, а тому, ідучи з ним, я буду змушений виконувати всякі Антантські і польські прикази, якраз на шкоду селянських і робітничих укр. мас.

2) Як вихований в душі крайньо-ворожому до Поляків я все-таки надіявся на розбиття Польщі Радянською Росією та Україною і звільнення Східної Галичини від Польської шляхти.

3) Я вірив, що робітничо-селянський уряд як такий не піде проти інтересів того ж українського робітництва і селянства, яке відчуло само потребу самостійного життя і забезпечення здобутків великої революції.

4) Я переконався, що битися за саму ідею «Самостійности і соборности України», а рівночасно не знати як буде виглядати ця самостійна Україна — це є іти з засліпленими очима, а тим більше битися за «Самостійність і соборність» України тоді, коли більше відсотків є за те, що ця Україна буде така «самостійна» як Чехія чи Польща, а що гірше в двадцять разів гірше — що я уважав противорічним самій ідеї самостійности України.

5) Я уважав, що мимо мого минулого я зможу віддати свої молоді ще сили і знання на користь Радянської Української республіки.

З такими думками я перейшов кордон Польщі і прибув до Києва.

Цілою хвилюючою мого хоч і невизначного образования було те, що я не був як слід приготований до життя, гімназійне образование за мало реально привчило мене дивитися на совіт і на людей, а до того ціле образование було одностороннє.

У Києві я став знаходитися з життям, не маючи майже жодних засобів матеріальних і бачучи скрізь байдуже відношення до влади, а навіть вороже...

Я рішив пожити у Києві і дознатися правди. Чи права є радянська влада, яка проводить свої комуністичні гасла в життя залізом і кровісю, чи прав є український селянин-робітник, інтелігент, які невдоволені радянською владою і бажають чогось «нового» самі ясно не знаючи чого.

Цілий січень, лютий і березень я старався з'ясувати собі все минуле і сучасне України та прийшов до такого висновку:

1) Україна — країна хліборобська — селянська з дрібним промислом і як така має в собі дуже мало пролетарського духа.

2) Ідея комунізму є для неї чужа і незрозуміла і на Україні творити Комуністичну державу неможливо коли відкинути терор і систему «divide et impera».

3) Україна може бути зрілою для Комуністичного устрою тоді коли вона сама використає всі свої природні багатства, збудує свої власні фабрики і витворить свідомий пролетаріат український.

4) Власть в руках несвідомого і до того російського робітництва на Україні, себто дійсна диктатура мійського пролетаріату над селянством, доведе тільки до дальшої руйнації і так спустошеної України і не зуміє вивести її на шлях відбудови до дійсно світлого і гарного будучого.

5) Боявся, що коли б в Росії стався який-небудь переворот (а на можливість такого вказувало Кронштадтське повстання), то цей переворот потягне за собою нове закріпачення України під кожним зглядом.

6) Україні потрібно є жити самостійним життям, вона повинна бути державою сформованою на принципі демократичних рад в яких більшість була б селянська.

Такі може ще і недодумані до кінця думки руководили мною коли я перший раз почав балачку з тов. Махинею, з яким я познайомився в «Райсоюзі»...

Тов. Махиня пообіцявся познайомити мене з «Головним Укр. Повстанчим Комітетом» з якого складу назвав мені особу Наконечного і Чепілка. Про прочих сказав, що є поштовики два і ще якісь з «Вченого Сільського Господарського Комітету».

В умовлену неділю в березні (не знаю якого числа) ми з Махинею були в церкві «Софії» де я і познайомився особисто тільки з Наконечним.

Після балачки з ним я виніс вражіння, що людина він без великих здібностей, хоче братися до праці та сам не знає як і взагалі думок его сконкретизувати я ніяк не міг, а навіть коли прийшло до балачки, як Г.У. Повстан.Ком. уявляє собі судьбу тої України, яку він «звільнить» від большевиків при допомозі «організованого селянства і повстанців» відповів, що це є справа цілком другорядна і зараз про неї не слід думати, бо за це подумає «уряд УНР», який «певно прийде з весною на Україну».

Відносно особи Махині, то я ніколи не уважав его навіть чоловіком середних здібностей і з ним балакав про справи загального характеру дуже мало. З балачки з обома я пізнав, що «комітету» властиво ще не має, але на слідуочу неділю его мають вибрати. На ці вибори, між иньшим, запросив Наконечний з Махинею і мене.

На слідуочу неділю я явився в «Софію» звідки пішов з Махинею і Наконечним на збори в Купецький сад. Там були присутні Наконечний, Чепілко, якого я тоді пізнав, Махиня, Суходольський, Комар, двох поштовиків і я. Назвиська поштовиків не пам'ятаю, хоч ми офіційно і запізнавалися.

Головував на зібранню Чепілко. Він конкретно поставив на порядок дня вибори «Повстанкома», хоч я домагався обговорення наперед всіх предпосилок, які повинні би покликати до життя таким ініціативним і вні всяких політичних партій — шляхом «Всеукраїнський повстанком». Мені хотілось тут на зібранню перевірити правильність моїх думок і настроїв, пізнати в них

хиби і нельогічності, а рівночасно переконатися наскільки це зібрання, ся купка української інтелігенції є в силах дати серйозний і розумний вислів невдоволеню радянською владою українських мас.

На моє домагання відповів Чепілко, що справа усім ясна і усі знають, що і як робить, а ходить тільки о вибори осіб, які б приймали на себе відповідні функції в праці. По його словам ціла робота повстанкому повинна зводитися до «вспомагаючої акції» на зустріч українським військам «УНР», які по його відомостям повинні ось-ось виступити з Польщі на Україну, а конкретна праця мала зводитися до «об'єднання ідейних повстанчих відділів» і до керування ними на случай початку операції з заходу.

Поставлено кандидатів таких: Чепілко, Махиня, Наконечний, один почтовик і спеціально для військових справ якогось «Вернигору», якого на зібранні не було і якого я ніколи в вічі не бачив.

Мене ставлено раніше кандидатом на місце Вернигори, однак я відмовився з таких причин: 1) уважав це зібрання за збір тільки невдоволеної укр. інтелігенції, яка хоче стати активною до борби за незалежність України та ясно здає собі справоздання з праці за яку береться. 2) Я не погоджувався з пляном праці обчисленим на «вспомагаючу акцію», бо не думав помагати тим, яких український народ повинен був позбавити влади давно. 3) Я не провірив ще правильности своїх думок, які у мене сформувалися ще в голові відносно майбутньої судьби «звільненої України». 4) Я не одержав ясної відповіді від зборів на запитання чи найдеться на Україні стільки совісних здорових чисто українських сил, які могли б творити ту нову укр. Державу без Скоропадського і Петлюри. 5) Мене переконували, що в Польщі стоїть справа з УНР якнайкраще і самі були в тім переконані, що тільки звідтам прийде «визволення» цілковите як для Наддніпрянської України, так і для Галичини, про яку я ставив також запитання.

Коли я відказався від заняття якого-небудь поста в Комітеті, тоді Чепілко висказався, що коли справа з УНР в Польщі виясниться, то він думає, що я буду потрібний як військовий, тоді ми окремо побалакаєм...

Поділу функцій праці не було окрім того, що Наконечному доручено поїхати за кордон в Польщу для вияснення положення там «УНР», армії, а неприсутньому «Вернигори військові справи».

Збори скінчено на тому, що мається заховати тайну зібрання і виборів Комітету.

Більше як тиждень про працю «Комітету» я не чув нічого, хоч і зустрічавсь з Махиною в «Райсоюзі».

Тимчасом я думав особисто поїхати за кордон з таких причин: 1) Самому особисто перевірити, що робиться там і що думають ті люди, що стоять у кермі УНР (припускаючи, що з хвилиною замирення Польщі з Радянською Україною там зайшли великі зміни під кожним оглядом). 2) Стрінутись з моїми товаришами по корпусу Січових Стрільців і обговорити з ними точно положення в Галичині і на Україні. 3) Особисто бути дома і побачитися з родичами та приглянутися пануванню польського «панства» і взагалі українському життю в Галичині.

Від тов. Махині я довідався адресу т. Чепілка (Полтавська ул. 2, 8, наскільки пам'ятаю) і пішов до нього особисто за яким-небудь документом, при допомозі якого я міг-би свобідно проїхати у Львів, щоб не попасти наново у руки Полякам. Це було, наскільки пам'ятаю, після 20 числа квітня ц.р.

Чепілко заявив мені, що він старався ввійти в зв'язок з Мордалевичом через «Вернигору», який одначе ще не вернув від Мордалевича і наслідків ще не знає. Наконечний, по його словам, виїхав вже за кордон і єму дивно чого я ще їду. Я вияснив йому мотиви моєї поїздки і він дав мені документ на полотні з українською печаткою в якому зазначив, що я «сотник Андрух» їду до Тарнова на зв'язок до УНР.

З тим документом я і відправився частю пішки, частю по залізниці, через Козятин, Бердичів на Шепетівку і через Острого

перейшов в Польщу. Поляки пропустили мене свobodно до Львова, де я відшукав своїх товаришів по корпусі СС Матчака, Кучабського і (*останнє прізвище нерозбірливо — Я.Ф.*).

Вже в балачці з ними я довідався слідує: уряд УНР це чиста лавочка, яка стратила давно всяке реноме... Поляки трактують ... кучку здеморалізованої української інтелігенції, яку одначе держать на «всякий случай». 2) Свідома укр. інтелігенція в Галичині веде рішучу борбу як в пресі дома, так і за кордоном, проти УНР, як лиха, яке треба розігнати. 3) Для очищення опінії Західної Європи про український народ, яка судить про сам народ після його представництва, — треба усунути всіми способами як Петлюру, так і розпустить всю емігрувавшу укр. інтелігенцію та військо куди хто хоче їхать. 4) Нам бувшим січовим старшинам треба до праці над собою, бо війна стоїла, що ми молодими взялися до ріжних робіт, не будучи як слід підготованими до якої-небудь відповідальної праці.

Після балачки з тими товаришами, я уїхав до Перемишля до родичів, де приглянувся близько політиці польського «панства», а звідтам уїхав в Тарнів. В Тарнові був у полковника Данильчука з яким я особисто був колись ще в 1919 р. знакомий і від него довідався приблизно все, що діється в Тарнові в «уряді УНР». Він передав мені такі відомости:

1) «уряду УНР» властиво не має, бо не має території і роботи.
2) «Рада Республіки» це «рада службовців з міністерств, міністрів і їх товаришів».

3) Армія розкладалася ждучи походу на Україну і починає творити «комітети», які відносяться вороже до Петлюри.

4) Особа Петлюри в кругах, які й ому ще віддані, уважається «*malum necessarium*», якого зараз змінить не можна.

5) Надії на похід на Україну у них поки-що не має, тому що ждуть поки на Україні не буде підготоване як слід повстання.

Полковник Данильчук просив мене конечно зайти до Петлюри, до якого я і прийшов.

Петлюра, як звичайно «вірить» в «краще будуче», обіцяє, що держави Антанти допоможуть, лише треба, щоби на Україні

почалося повстання організоване. Антанта визнає уряд УНР, скоро тільки він буде на своїй українській території і просив мене стати до праці на Україні, а не віддаватися самому собі... окремих директив яких-небудь мені не передавав, кажучи лиш, що «сподівайтесь на нашу поміч, а в ніякому разі не як на головну силу». Ніяких зобов'язань Петлюри я не давав.

Опісля відправивсь я до Тютюника Юрка, з яким перший раз бачився в життю. Цей прийняв мене як Галичанина з доволі великим підозрінням і балакав зі мною коротко. Стягнув з мене усі інформації відносно самого «Комітету», повторив те ж саме, що казав Петлюра відносно майбутнього походу УНР на Україну і підкреслив, що на Україні треба взятися до організації основно, закладати обласні Повстанками, повітові і волостні, з ними повинні зв'язуватися ідейні повстанські відділи, а коли все буде готово, тоді починати загальне повстання. В свій час Поляки тоді випустять Армію УНР і вона прийде на допомогу. Від Тютюника я дістав таку директиву: їхати на Україну і там ввійти в зв'язок з «повстанкомом» і працювати по його директивам, які він частинно передав через Наконечного, а частинно — через якогось старшину, який виїхав раніше мене.

Відношення Тютюника до Петлюри було досить натягнене через різні непорозуміння особисті, а також із-за того, що Петлюра боявся фактично Тютюника, що цей коли почує під собою силу, то не буде числитись з ним і в відповідний момент його арестує.

Я особисто виніс враження від Тютюника, що він має замір стати «українським Наполеоном», молодий генерал, який не зазнав ще слави, якої конечно хоче досягнути. Чоловік з великою енергією, хитрий, но при тім мало образований: «акторствуючий». Цілий його штаб своїм виглядом тільки підтверджував моє вражіння.

Від Тютюника я одержав рекомендаційне письмо до полковника Кузьминського у Львові від якого я мав одержати документи на проїзд до польського кордону і гроші на дорогу.

В Тарнові я балакав ще з такими людьми як сотник Гомзін, сотник Куліковський, від яких я довідався дещо про життя самої армії і опісля від'їхав до Львова. У Львові я одержав від полк. Кузьмінського документи на виїзд зі Львова до кордону і гроші...

З усіх розмов за кордоном і преси я виніс таке тверде переконання:

1) В уряді «УНР» нічого не змінилося, а навпаки він ще далі заліз в то польське багно в яке він вліз на початку ще 1920 року.

2) Серед людей, які хоч менш-більш дивляться на світ нема ні одного прихильника Петлюри, ні «уряду УНР» в такому складі і з таким пляном праці як він мав тоді.

3) Про ситуацію на Україні «уряд УНР» і вся виеміграційнувавши укр. інтелігенція не має найменшого поняття, а тому осуджує цілу ситуацію через призму різних «делегатів», які приїжджають від повстаньчих відділів з-за кордону і не знає життя на Радянській Україні.

4) Що почавши від самого Петлюри и скінчивши на найнижших урядниках все здеморалізоване до крайности, бояться сказати правду в очи. Про це, що їх восьпіввають і не хочуть з ними серіозно балакати ні поляки, ні Антанта.

5) Що уряд «УНР» і вся частина укр. еміграції в Польщі не здібна є до ніякої державної роботи як по своїм здібностям, так і після заключення тих ганебних договорів з Поляками.

6) Що з вибухом повстання на Україні влада фактично перейде в руки Поляків чи Антанти, яка знова ніколи не погодиться з самостійним існуванням укр. народної республіки, а буде співать стару пісеньку як в Одесі з кінцем 1918 року.

7) Всяке повстання на Україні — це вода на млин «наполеонів» Тютюнників, Мордалевичів, а за ними Врангелів, Денікіних і т.д.

Я рішив не їхати на Україну, а залишитися у Львові і взятися до праці, до дальших студій. Перемогло однак переконання, що іменно я повинен поїхати туди і у Києві відчинити очі тим, що дивляться за кордон, на все, що їм жеде в дальшій праці і що жеде Україну на случай повстання навіть удачного.

Це переконання перемогло і мимо ризику з яким був злучений поворот, я рішив ..., що тоді тільки сповню свій обов'язок чесного борця за всебічне визволення укр. народу, себто і національне і соціальне.

У Києві я не застав ні Махині, ні Наконечного, побачитися з представниками «Комітету» мені особливо ходило. Довший час не було Махині у Києві, аж при кінці мая чи початком червня я побачив его і передав йому свої думки з рівночасною заявою, що я за ніяку роботу братися не думаю по виснешгаданім мотивам як також після нових декретів Радвледи, яка обеспечила селянство землею, видала нові закони про податок замість розверстки, так, що злочинною є всяка повстаньча робота супроти самого ж українського народу і радив йому передати мої думки Чепілкови з яким будьто-би Махиня мав зв'язок.

Чи він передав це Чепілкови не знаю. З ним я не зустрічався на балачки більше і взагалі про жодні справи з ним не балакав.

Карпенкови я передав відомости з-за кордону в такому самому порядку як тут зложено в зізнанню з переконанням, що треба братися до праці активної тут на Україні іменно починаючи від вияснення всім віруючим в закордон і всяку внутрішню українську контрреволюцію — їх ошибчність і злочин супроти тихже зараз ще може і невдоволених мас українського населеня. Я говорив йому, що на самому сліпому невдоволенню укр. інтелігенції в більшости пасивної і недоросшої до точного оціненя моменту і зворохоблених темних укр. масах, ніхто нічого не збудує, а коли проаналізувати всю теперішню ситуацію, то рішучо треба осудить всякі спроби якої б то не було контрреволюції.

Про приналежність чи неприналежність тов. Карпенка до якої-небудь організації мені рішучо нічого невідомо і розмова наша була чисто загальна.

Я особисто не думаю тут писать якого-небудь для себе оправдовуючого зізнання, бо уважаю це цілковито ділом Трибуналу. Уважаю лишень конечним під черкнути то, що я порвав з повстаньчою роботою (наколи це, що висше згадане, можна

так назвати), хоч недавно може, але цілковито і завсіди. Після приїзду з Москви тов. Гірняка я хотів порадитись відносно моєї легалізації і приступлення до праці активно по стороні радянської влади.

Вину за собою почуваю і готов відповідати по законам.

Іван Антонович Авраменко (Андрух)

Київ, 2 липня 1921 р.

Крутянець Олександр Борозенко-Конончук

Якщо подивитись на список вояків Студентського куреня, що 29 січня 1918 р. потрапили у полон до більшовиків і були розстріляні поблизу залізничної станції Крути, то помітимо, що лише про вісьмох маємо певні біографічні відомості. Ще про кількох крутянців знаємо лише прізвище, — решта були поховані неопізнаними. А між тим, навіть короткі біографічні відомості крутянців є важливими як для політики національної пам'яті, так і для історичної науки. Встановлення їх життєписів дозволить краще зрозуміти мотивацію людей, що зі зброєю у руках боролись за українську державність.

Завдяки пошукам в архівах у 2011 р. вдалось встановити біографії трьох крутянців — Миколи Божинського-Божка, Миколи Ганкевича та Павла Кольченка¹. Дана публікація пропонує архівні та газетні матеріали, що містять біографічні дані про ще одного із розстріляних під Крутами — Олександра Борозенка-Конончука.

Олександр Борозенко-Конончук народився 8 липня 1891 р. у с. Антонів Сквирського повіту Київської губернії (нині — село Сквирського району Київської області) у селянській родині Остапа (Євстафія) Ісидоровича та Агафії Іванівни. Навчався в Антонівському двокласному сільському училищі. 1905 р. планував вступати у Велико-Сорочинську вчительську семінарію, однак обрав професію медика і з 1906 по 1910 р. навчався у Київській земській фельдшерській школі при Кирилівській лікарні (нині — Київський перший медичний коледж). Після закінчення навчання працював у лікарнях Київської губернії. 1912 р. призваний на військову службу. Під час Першої світової війни як солдат Російської імператорської армії брав участь в

---

¹ Дворянин, попович та селянський син (штрихи до біографій загиблих під Крутами у січні 1918 року) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — 2011. — № 6. — С. 389–408.

окупації Галичини. З початком Української революції 1917–1921 рр. став активним діячем фельдшерського руху. Учасник з'їздів медико-санітарного персоналу, член Всеукраїнської спілки лікарських помічників. Восени 1917 р. вступив на юридичний факультет Українського народного університету. Під час бою під Крутами 29 січня 1918 р. потрапив у полон і був розстріляний більшовиками. 19 березня 1918 р. похований на Аскольдовій могилі у Києві.

* * *

Публіковані документи зберігаються у Державному архіві міста Києва у ф. 178. Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні, а також опубліковані 1918 р. у газеті «Наше слово» — щомісячнику Всеукраїнської спілки лікарських помічників і помішниць на Україні.

Документи оприлюднюються вперше.

Тексти друкуються мовою оригіналу. Мовно-стилістичні та орфографічні особливості документів збережено. Пропущені в автентичному тексті частини слів відновлено і взято у квадратні дужки. Без особливих застережень розставлені розділові знаки. Особисті підписи позначено так: [підпис] або [підписи].

Кожен документ отримав порядковий номер, заголовок, місце та дату створення, архівну легенду. Заголовки складено відповідно до характеру та змісту документу.

Місце та дата створення документу визначено за текстом документу або ж іншим способом. Архівна легенда вказує на місце зберігання документу: назву архіву, номер фонду, опису, справи, аркушів.

Публікація документів супроводжується коментарями довідкового характеру.

Допомогу у пошуку документів надали Ольга Ковалевська (Київ) та Ігор Мрака (Львів).

Документи

№ 1

Копія документа про народження та хрещення О. Борозенка-Конончука

*с. Антонів, Сквирський повіт, Київська губернія,
8 червня 1903 р.*

Копія

Метрическая выпись № 176-й

Въ метрической книгѣ части первой о родившихся, хранящейся при Св. Благовѣщенской церкви² села Антонова, Сквирскаго уѣзда за 1891-й годъ подъ № 35-мъ мужскаго пола записана слѣдующая статья:

«Тысяча восемьсотъ девяносто первого года м. Июля 8 дня родился, а 9 крещень АЛЕКСАНДРЪ родители: села Антонова крестьяне собственникъ Евстафій Исидоровъ Конончукъ законная жена его Агафія Иванова: оба православнаго вѣроисповѣданія. Воспріемниками были: села Антонова крестьяне: Конон Ильинъ Денесюк Зиновія Антоніева Ивана Огородника жена. Таинство Св. Крещенія совершалъ священникъ Николай Сипькевичъ съ псаломщиками: Мар. Феемъ³ Климономъ и Петромъ Петруневскимъ».

Что настоящая выпись во всемъ согласна метрическою записью, въ томъ причтъ своимъ собственноручнымъ подписемъ съ приложеніемъ церковной печати удостовѣряеть. 1903 г. м. Іюня 8-го дня. Подлинную подписали: Села Антонова

---

² Свято-Благовѣщенська церква — парафіяльний православний храм, збудований 1741 р. на місці давнішого, який згорів 20 липня 1741 р. Перебудований у XIX ст. За радянської влади неодноразово закритися. Розібраний 1963 р.

³ Так в тексті.

приходській священникъ Іоаннь Радзівській⁴. Псаломщикъ А. N.N.

Державний архів міста Києва, ф. 178. Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні, оп. 1, спр. 16. Об ученике Конончуке Александре Евстафиеве 1/IX-1906–18/V-1910 г., арк. 28. Машинопис. Незасвідчена копія.

№ 2

Копія свідоцтва про закінчення О. Борозенком-Конончуком Антонівського двокласного сільського училища

*с. Антонів, Сквирський повіт, Київська губернія,
27 травня 1905 р.*

Копія

Свидѣтельство № 27

Педагогическій Совѣт Антоновскаго двухкласснаго сельскаго училища, Сквирскаго уѣзда, Кіевской губерніи, удостоверяетъ, что крестьянинъ Антоновскаго сельскаго общества, Сквирскаго уѣзда, Антоновской волости, Александръ Евстафіевъ Конончукъ (онъ же Борозенко) православнаго вѣроисповѣданія, родившійся 8-го Іюля 1891 года, успѣшно окончилъ курсъ ученія въ названномъ училищѣ, а потому имѣетъ право на

---

⁴ Радзівський Іоанн Гордійович (1841–?) — священник Свято-Благовіщенської церкви у с. Антонові Сквирського повіту Київського повіту. Закінчив духовну семінарію. Рукопокладений 1863 р. В Антонові — з 1897 р.

льготу 2-го разряда, установленную пун. 2 ст. 64 Устава о воинской повинности изд. 1897 года⁵.

Означенный Конончук при отличномъ (5) поведеніи оказалъ слѣдующіе успѣхи:

Въ Законе Божіемъ	отличные (5)
русскомъ языке и слав. яз.	отличные (5)
арифметикѣ	отличные (5)
геометріи	отличные (5)
отечественной исторіи	отличные (5)
географіи и естествовѣдѣніи	отличные (5)
чистописаніи	отличные (5)
черченіи и рисованіи	-
пѣніи	-

с. Антоновъ, Мая 27 дня 1905 года.

Подлинное подписали:

Завѣдывающій училищемъ П. Евсейцевъ

Законоучитель священникъ Іоаннъ NN

Учитель NN

Учитель NN

Державний архів міста Києва, ф. 178. Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні, оп. 1, спр. 16. Об ученике Конончуке Александре Евстафиеве 1/IX-1906–18/V-1910 г., арк. 8. Машинопис. Незасвідчена копія.

---

⁵ Пільга передбачала можливість випускникам навчальних закладів 2 розряду (до яких належало і Антонівське училище) служити в армії не п'ять, а лише три роки.

№ 3

Медична довідка О. Борозенку-Конончуку

*с. Володарка, Сквирський повіт, Київська губернія,
17 липня 1905 р.*

Свидѣтельство

Дано сіє сыну крестьянина с. Антонова Евстафія Конончука — Александру 14 лѣтъ въ томъ, что ему привита предохранительная оспа, на что указываютъ сохранившіеся рубцы на правомъ плечѣ, а также и в томъ, что онъ не страдаетъ ни какими хроническими болѣзнями могущими препятствовать поступленію въ Велико-Сорочинскую Учительскую Семинарію⁶.

Володарскій Участковій фельдшеръ

[підпис]

№ 151

Іюля 17 дня

1905 года

ст. Володарска⁷

Сквирск. уѣзда

[марка]

Державний архів міста Києва, ф. 178. Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні, оп. 1, спр. 16. Об ученике Конончуке Александре Евстафиеве 1/IX-1906–18/V-1910 г., арк. 7. Рукопис.

---

⁶ Великосорочинська Учительська семінарія — професійний навчальний заклад, відкритий 1904 р. Нині — Великосорочинська санаторна школа-інтернат.

⁷ Володарка — містечко Володарської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині — смт, Володарський район, Київська область).

№ 4

**Заява О.Борозенка-Конончука з проханнями про вступ
до Київської земської фельдшерської школи**

*Київ або
с. Антонів Сквирський повіт, Київська губернія,
1906 р.*

Его высокородію
Господіну Директору Киевской Земской Фельдшерской
школы

Окончившаго курсъ Антоновскаго двухкласснаго училища⁸
Александра Евстафьева Конончука

Прошение

Желая поступить во ввѣренную Вамъ школу, имѣю честь покорнѣйше просить, Ваше Высокородіе, допустить меня къ приѣмному испытанію въ первый классъ и, по выдержаніи онаго, если окажусь достойнымъ, зачислить въ число казенныхъ стипендіатовъ.

При семь прилагаю: 1) Свидѣтельство объ окончаніи училища за № 27,

2) Метрическую Выпись о моемъ рожденіи и крещеніи за № 176 и

3) Свидѣтельство медицинско[е] за № 151.

А. Конончукъ

Адресъ: ст. г. Сквиря (Кіевской губ.)

село Антоновъ⁹

*Державний архів міста Києва, ф. 178. Київська земська
фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській*

---

⁸ Антонівське двокласне училище — навчальний заклад у с. Антонів Антонівської волості Сквирського повіту Київської губернії. Засноване 1872 р.

⁹ Антонів — нині село Сквирського району Київської області.

лікарні, оп. 1, спр. 16. Об ученике Конончуке Александре Евстафиеве 1/IX-1906–18/V-1910 г., арк. 6. Рукопис.

№ 5

**Лист завідуючого Уманської лікарні директору Київської
земської фельдшерської школи з характеристикою
О. Борозенка-Конончука**

*Умань, Уманський повіт, Київська губернія,
26 лютого 1910 р.*

М.В.Д.¹⁰
Врачъ
Заведующій Уманской
уѣздной земской
больницей
№ 137
Февраля 26 дня 1910 г.¹¹

Г. Директору Київской
земской фельдшерской школы

На отношеніе Ваше отъ 26 Января с/г за № 46, имѣю честь сообщить Вамъ, что фельдшерскій ученикъ Александръ Конончукъ вель себя очень хорошо, добросовѣстно работаль въ аптекъ на амбулаторіи и усердно помогаль при операціяхъ и перевязкахъ; общее впечатлѣніе полученное мною отъ этого мальчика таково, что изъ него вѣдетъ серіозный, хорошій человекъ, и въ случаѣ, если при Уманской Больницѣ будетъ

---

¹⁰ У Російській імперії лікарні підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, у складі якого існувала Медична рада.

¹¹ Зроблено приписку червоним олівцем: «Къ делу о Конончуке».

открыта должность третьяго фельдшера, то я хотѣл-бы имѣть его своимъ помощникомъ.

Врачъ Н. Давыдов¹²

Державний архів міста Києва, ф. 178. Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Київській Кирилівській лікарні, оп. 1, спр. 16. Об ученике Конончуке Александре Евстафиеве 1/IX-1906–18/V-1910 г., арк. 25–25 зв. Рукопис.

№ 6

**Газетна стаття К. Захаренка «Пам'яті Олександра
Борозенка»**

Київ, травень 1918 р.

Пам'яті Олександра Борозенка

Від братської руки смертельна в грудях

рана.

Стікає з неї кров... і смерть прийшла

Його крилом незримим обвела

Немилосердная, холодная ніврана

Вінок жажливий смерти принесла.

Ол. Неприцький-Грановський¹³

Знов смерть... Знов похоронні співи... Поховали кращі надії українського народу, поховали козаків студентського куріня. Се

---

¹² Давидов Микола Федорович — лікар, завідувач Уманської лікарні, також працював в Уманському середньому училищі садівництва та землеробства.

¹³ Неприцький-Грановський Олександр Анастасійович (1887–1976), учений-зоолог, поет, громадський діяч. Народився у м. Великі Бережці (нині село Кременецького району Тернопільської області). Навчався у Білокриницькій сільськогосподарській школі, Київському комерційному інституті. З 1913 р. — у США, Франції, згодом знову повернувся до США.

ті юнаки, котрі горіли не мартовською любовію до України, се ті юнаки, котрі всі свої мрії, всі свої надії, всі свої сили і, як бачим, своє життя отдали Україні.

Болить серце, коли подумаєш про се; болить воно; бо страшна і велика втрата навіть одне таке життя, а тут... десятки...

Між ними я особисто знав одного і про нього власне хтів згадати.

Мені не хотілось вірити, коли прочитав, що Олександр Борозенко-Конончук вбитий. Нейняв я віри сьому через те, що так страшно було почувати, що такі юнаки сходять з поля життєвої боротьби. Олександр Борозенко був свідомий українець, був дійсний син України, але у той же, час се мав бути і видатний професійно-громадський діяч, сили котрого і хист виявились під час революції.

Зустрівся я з ним на першому Всеукраїнському військовому з'їзді медичного персоналу¹⁴. Вже з перших його промов та реплік було помітно, що се ще молода, але і, се особливо треба підкреслити, талановита людина, котра у професійному питанні рве з старими традиційними забобонами, укоханними де-якими діячами, російської орієнтації, котрі і досі ще стоять на чолі професійного фельдшерського руху¹⁵.

---

¹⁴ Всеукраїнський військовий з'їзд медичного персоналу — відбувся у жовтні 1917 р. За деякими даними, з'їзд обрав Генеральну військову санітарну управу.

¹⁵ Після Лютневої революції в Російській імперії значно активізувався фельдшерський рух. У квітні 1917 р. створено Всеросійських союз лікарських помічників. Одночасно у фельдшерському середовищі зароджувались течії, орієнтовані на політичні партії або національні рухи, зокрема і український. У серпні 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд лікарських помічників, який заснував Всеукраїнську спілку лікарських помічників та періодичне видання «Згода».

Фельдшерський рух не був єдиним і монолітним. Між ротними фельдшерами та шкільними фельдшерами існували протиріччя, що переросли у відкритий конфлікт та створення Всеросійського союзу ротних фельдшерів. Їх осередки існували на усіх фронтах, флотах та воєнних

З коротких приватних розмов з ним я довідався, що він був представником фронтової колегії лікарських помішників півд[енно]-зах[ідного] фронту і, що особисто мені подобалось, се те, що він намагався перебороти ту хвилю настроїв нашої невеличкої на з'їзді фракції, чи професійної секції, котра увесь час переносила на український ґрунт відомий російський «фельдшерський вопрос»¹⁶. Він горяче обстоював свою думку і

округах. У Київському військовому окрузі організація ротних фельдшерів видавала газету «Наше слово» російською та українською мовами. У жовтні 1917 р. відбувся всеукраїнський з'їзд військового медико-санітарного персоналу, що знаменував собою організаційне оформлення українського фельдшерського руху в армії. Також окремо існував Всеросійський союз залізничних ротних фельдшерів.

Навесні 1918 р., після вигнання більшовиків з УНР, існування осередків загальноросійських фельдшерських організацій стало неактуальним. Єдиною дієвою організацією фельдшерів стала Всеукраїнська фельдшерсько-акушерська спілка.

¹⁶ Фельдшерське питання — коло професійних питань функціонування середнього медичного персоналу у Російській імперії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Сутність фельдшерського питання полягала у невизначеності правового професійного статусу середнього медичного персоналу, різниці у якості підготовки фельдшерів та їх академічних прав.

У суспільстві та професійному медичному середовищі дискутувалося питання про те, чи можуть фельдшери вести самостійну медичну практику чи вони є лише помічниками лікарів.

Фельдшерів готували різні типи навчальних закладів — «нормальні» фельдшерські школи з 2, 3 або 4-х річним строком навчання, військово-фельдшерські школи, курси при лікувальних установах. Окрім того, ротними фельдшерами могли бути призначеними будь-хто із бажаючих солдат, що прослужили понад 1 рік. Очевидним була надто велика різниця у якості підготовці фельдшерів — від відсутності такої до повноцінної середньої професійної підготовки.

Фельдшери не мали права вступу у медичні вищі навчальні заклади. Також виникали суперечки навколо можливості ротних фельдшерів, звільнених у запас, працювати у медичних закладах.

Великою проблемою було сприйняття фельдшерів як «мужицьких» медиків, натомість лікарям суспільство відводило «елітне» місце «панського дохтура».

страшенно обурювався де-якими промовами окремих товаришів, але свідомість певної професійної дисципліни не дозволяла йому з катедри сказати се.

Удержуючись від сього, він все-таки не міг здержати свого обурення, і, не питаючись дозволу секції, зробив дуже відповідальну заяву від імені секції, коли се, на його думку, було корисно Україні.

На сім випадку я трошки докладніше зупинюсь, бо він з'ясує постать товариша Борозенко, як громадянина.

На з'їзді почалось обговорення питання про склад та вибори Генеральної Військової Санітарної Управи¹⁷, найвищої військової санітарної організації.

Ротні фельдшері, маючи на увазі чисельну перевагу голосів, підняли галас про необхідність «демократизації» сеї інституції, тоб-то про те щоб у склад Управи увійшло побільше ротних фельдшерів.

Позиція їх, звичайно, не могла задовольнити ні лікарів, ні лікарських помішників, бо кожному було ясно, що се приведе

Унаслідок цих невіршених питань постало явище фельдшеризму — низькоякісного медичного обслуговування медиками з недостатньою медичною освітою або узагалі без такої.

Фельдшерське питання неодноразово ставало предметом розгляду на різноманітних з'їздах медиків. 15 лютого його розглядала Державна дума, 22–26 серпня 1917 р. — Центральна медико-санітарна рада при Тимчасовому уряді. В Україні фельдшерське питання розглянули ряд фельдшерських з'їздів і запропонували ряд заходів для його розв'язання. Однак, до практичного втілення реформ не дійшло.

¹⁷ Генеральна військова санітарна управа — структурний підрозділ Генерального секретарства / міністерства військових справ УНР. Створена 13 грудня 1917 р., за іншими даними — обрана на I всеукраїнському з'їзді військового медико-санітарного персоналу у жовтні 1917 р. Відомство очолювали Дмитро Одрин (до 23 березня 1918 р.), Яків Зозуля (з 6 лютого по 4 березня 1918 р.), Яків Карабай. Співробітниками Управи у різний час були також Андрій Іскра, Михайло Орловський, Кость Захаренко, Петро Северенчук, Василь Совачів, Андроник Чайка, Лазуренко, Подушко, А. Майборода та інші.

справу до загибелі. А не про се дбали ми всі. Не загибель мали на меті, а велику творчу організаційну працю. І от, коли на катедру почали з'являтися один по другому промовці, котрі намагались умовити р[отних] ф[ельдшерів] зняти свою пропозицію, або вносили ту чи іншу компромісову пропозицію, а р[отні] ф[ельдшери] уперто настоювали на своєму, коли я голосно запротестував проти такого настирливого висування особисто-професійних інтересів у справі державно-українській, тов[ариш]. Борозенко, нікого не питаючись, встає і голосно заявляє, що лікарські помішники, стоячи на ґрунті необхідности утворення української громадської медицини, висловлюються за принцип складення Управи з людей справи, а не тих або інших професійних представників, і щоб підкреслити дійсність сього, лікарські помішники відмовляються з свого боку виставляти кандидатуру професійного діяча. Маючи на увазі виключно професійну боротьбу, яку вели увесь час на з'їзді р[отні] ф[ельдшери] і можливість її і у будучині, тоб-то у тій самій Управі, се рішення було надзвичайно важним і його прийняти можна було лише за згодою всеї колеґії, але людина ініціативи тов. Борозенко не питав її, він зробив сей крок боліючи за справу, боліючи за Українську державу, інтуїтивно відчуваючи, який психологічний перелом зробить його заява.

І дійсно, ся ідейна заява переборола фізичну силу. Принцип виборів, запропонований ним, було прийнято більшістю голосів.

З сього одного випадку, котрий я ніколи не забуду, я побачив, яка нова сила з'являється у нас.

Але... ми стоїмо тільки коло нової могили. Він ще раз, у останній раз прийняв рішення і віддав своє життя за ідею, за велику ідею Вільної України, котрою він горів.

Здавалось, йому усміхнулась доля: він був студентом Українського університету¹⁸, мав побільшити свої інтелектуальні

---

¹⁸ Український народний університет — громадський вищий навчальний заклад, утворений у жовтні 1917 р. у Києві. У серпні 1918 р. реорганізований у Київський державний український університет, у

сили для праці на рідній ниві, здавалось, стояв вже на широкому шляху до державної праці і... як каже поет:

«Ще й не виспівав своєї
Пісьні волі і життя,
Сонця вічної ідеї
І любови почуття,
Як насильство неймовірне
Обтяло той розмах крил...
І вечірньою добою
(Він) поліг на вік в труну...
Хай же сняться у могилі
(Йому) вквітчані сади,
Вільні співи, квіти білі
і дзюркотаннячко води».

Кость Захаренко¹⁹

Наше слово. Щомісячний професійний орган лікарських помішників і помішниць на Україні, 1918. — Ч. 1. — С. 1–2.

№ 7

Газетна стаття С. Новицького «Спогади про Олександра Конончука-Борозенка»

Київ, травень 1918 р.

Спогади про Олександра Конончука-Борозенка

О.Е. Конончук-Борозенко вступив до Київської Земської Фельдшерської Школи²⁰ в осени 1906 року і скінчив її в 1910 році.

лютому 1919 р. об'єднаний із Університетом св.Володимира. Ректор — І. Ганицький. У січні 1918 р. чимало студентів взяли участь у бою під Крутами. Частина з них, зокрема і Олександр Борозенко-Конончук, потрапили у полон до більшовиків і були розстріляні.

¹⁹ Особа не встановлена.

Те приємне вражіння, яке Конончук (в школі так його називали) робив на учнів тієї ж з ним класи своєю надзвичайною працьовитістю та розумним веденням товариських шкільних справ — ніколи не може забутись. Це була людина надзвичайно ретельна до якої б то не було розумної товариської праці. Все те, що він здобував під час лекцій, чи на практичних роботах — в той же мент ним провадилось в життя. Що ж до санітарії та гігієни взагалі, то більшого прихильника до цього серед учнів класи не було. Знаємо ми також, з якими неймовірними труднощами Конончук пробивався на світ науковий і багато знаннів здобув в школі та по-за школою. Конончук був постійним одвідувачем шкільної та громадських київських бібліотек. Чи треба товаришам записок по лекціям, чи яких заміток, у Конончука завше можна було дістати.

По скінченню школи, Конончук 2 роки працював в учаскових лікарнях Київського Земства. Потім був призваний до військової служби, де його й захопила війна.

Коли прийшлося з Конончуком зустрінутись в м. Ржешові²¹ (в Галичині), зараз же після вступу туди російського війська, то Конончук, дивлячись на руїни міста, в розмові зо мною з великим сумом зауважив: «Доки я буду в Галичині, — доти не могу бути веселим, бачучи такі руїни».

---

²⁰ Київська земська фельдшерська школа — медичний навчальний заклад, заснований 1842 р. при Кирилівських богоугодних закладах. З 1906 р. школа розташовувалась у будинку по вул. Дорогожицькій. З 1910 р. — фельдшерсько-акушерська школа. У роки Першої світової війни у приміщенні школи розмістився земський шпиталь. Випускниками школи були, серед інших, міністр охорони здоров'я УНР Дмитро Одрина, академік НАН України Василь Комісаренко. У роки навчання у школі О. Борозенка-Конончука її директором був Модест Левицький, якого 1907 р. заарештували з політичних мотивів разом з Лесею Українкою, Ольгою Косач, Борисом Грінченком. Нині — Перший Київський медичний коледж.

²¹ Нині — м. Жешув (Rzeszów, Ряшів), Підкарпатське воєводство, Польща.

Після упаду російського політичного обруча — Конончук увесь час працював в українських громадських осередках. Хто не знає його по праці на фельдшерських з'їздах²², в комітеті Всеукраїнської Спілки Лікарських Помішників²³, в Київському Т[оварист]ві лік[арських] пом[ішників]²⁴ і т. и.?

Вступивши до Українського Нар[одного] Університету на правничий факультет, на котрому порішив залишитися й на далі — Конончук завше мріяв про досягнення вищих юридичних знань, про юридичну допомогу на селах нашому трудящому людові.

Як зразок ідейного та свідомого студента-українця, Конончук в Січні ц/р. вступив до студентського куріня і, в бою під Крутами, зложив свою голову за правду та волю України.

Тепер же дорогий нам Конончук лежить у Братській Домовині на Аскольдовій Могилі, з височінь якої слідкує, як то всі інші товариші виконають свої обовязки та досягнуть спільних

---

²² Перший всеукраїнський фельдшерський з'їзд відбувся 5–8 серпня 1917 р. у Києві. Окрім політичної резолюції про визнання Української Центральної Ради «вищим правомочним органом української демократії», з'їзд ухвалив рішення створити Всеукраїнську спілку лікарських помічників, обрав її керівні органи та заснував періодичне видання. Другий з'їзд було заплановано на 22–26 травня 1918 р., однак відомостей про його проведення наразі не віднайдено.

У жовтні 1917 р. проведено з'їзд військових лікарських помічників Київської військової округи. Також фельдшери могли брати участь у красвому медико-санітарному з'їзді 16–19 жовтня 1917 р.

²³ Всеукраїнська спілка лікарських помічників — громадська та професійна організація середнього медичного персоналу в Україні. Заснована 1917 р. 1918 р. увійшла до складу Українського національного союзу. Періодичним органом спілки був «Вістник Всеукраїнської Спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок», а також часопис «Згода».

²⁴ Київське товариство лікарських помічників — громадська та професійна організація середнього медичного персоналу у Києві. Головою товариства був Мартовий, товаришем голови — Варчук.

мрій, що до захисту та до славного життя нашої Неньки-України.

*Сафрон Новицький*²⁵

Наше слово. Щомісячний професійний орган лікарських помішників і помішниць на Україні, 1918. — Ч. 1. — С. 3.

№ 8

Газетна стаття «Пам'яти павших під Крутами»

Київ, травень 1918 р.

Пам'яти павших під Крутами

Большевицькою навалою, північним віхрем, що на протязі майже 2-х місяців безупинно і шалено крутивсь на Україні, вписано в історію нашу ще одну криваво-трагічну сторінку: Україні, що тільки-що стала на шлях вільного національного життя, що почала будувати власні форми Державного устрою, — знов прийшлося спокутувати історичний гріх недбалості чайки, що вивела своїх діток при битій дорозі.

І хоча всяких ворогів зазнала на своєму бідолашному життю Україна: насадили на неї ляхи, шматував тіло сердешної турок злий, руйнував її татарин клятий, але такого осатанілого і скаженого ворога, як рідний брат «північник» — Україна не бачила, не знала.

Прийшов він на Українську землю дикий, злий, немилосердний: димом пожеж обгорнув він наші тихії оселі, в річках кривавих топив нашу волю, життя наше національне, здобутки революційні — нашу Державу, Осатанілі банди ріжного зброду

---

²⁵ Новицький Софроній Терентійович (1892–1957), учений-медик, доктор медичних наук. Закінчив Київський медичний інститут. Працював у Вінницькому, Ташкентському та Київському медичних інститутах. Автор праць з травматології, онкології, загальної хірургії.

з півночі чорною хвилею котились по всій Україні. Скаженіючи помстою, що менший брат взявся сам будувати своє власне життя, ці «північники» грабували скарб наш народній, злотовано руйнували і нищили все, що могли, шматували серце народне!..

Нема порятунку, ні від кого ждати, — застогнала, заплакала сердешная мати!!

Спалахнулось любовію до матері в латаній свитині наше українське молоде студентство, загорілись юнацькі душі всіх учнів-синів України, що кинули ремінці з книжками і до зброї в оборону Неньки ставали рядками.

Стало і наше товариство: в січевих стрільцях товариші з'єднались, пішли вони боронити свій край від загину...

До Крут вони доїхали, де озвірілий «північник» лютовав сп'яніло, та сунув до самого серця України лавою густою.

Окопалось тут наше товариство, на боротьбу завзяту лишилось і билось-билось до свого загину... Порідшали рядки велетнів-борців, юнаків сміливих: нема товариша Борозенка, Чижова не стало; в полоні замучено Сірика і Дикого, банди розстріляли Головащук...

Лютовав «північник» і шалену там чинив свою розправу...

Знялась чайка над землею,

Літа в Крутах над степами,

Та сумно стогне-плаче

Над забитими синами.

Вітер стогін геть разносить,

Лозу гне, шелестить травою.

Зупиниться, послуха,

Тай повіє розпукою тяжкою!..

Д. Кр. і І. М.²⁶

Наше слово. Щомісячний професійний орган лікарських помішників і помішниць на Україні, 1918. — Ч. 1. — С. 3.

---

²⁶ Криптоніми не розшифровано.

№ 9

Фотографія О. Борзенка-Конончука

Київ, травень 1918 р.

Наше слово. Щомісячний професійний орган лікарських помішників і помішниць на Україні, 1918. — Ч. 1. — С. 1.

АНОТАЦІЇ

Владислав Верстюк
**Більшовизм у революційній публіцистиці
Сергія Єфремова 1917–1920 рр.**

Аналізується публіцистика одного з найвідоміших журналістів доби Української революції, лідера партії соціалістів-федералістів С. Єфремова, з'ясовується його візія більшовизму.

Ключові слова: Українська революція, більшовизм, публіцистика, С. Єфремов.

Олександра Кудлай
**Діяльність народного міністерства військових справ
по формуванню та устрою Армії УНР
(грудень 1917 р. — квітень 1918 р.)**

Розглядаються проблеми інституалізації та створення збройних сил Української Народної Республіки, демобілізації старої російської армії в діяльності народного міністерства військових справ.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, народне міністерство військових справ, Армія УНР.

Ірина Зенич
**Ознайомлення населення із виборчим законодавством
на виборах до Всеросійських Установчих зборів
в Україні в 1917 р.**

У статті на основі архівних документів розкриваються основні заходи окружних комісій, спрямовані на ознайомлення населення із особливостями виборчого законодавства і виборчим процесом під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в Україні в 1917 р.

Ключові слова: Всеросійські Установчі збори, виборче законодавство, виборчий процес, окружні комісії.

Генадій Корольов

**Синдром Січневого повстання: Євгеніуш Ромер
про революційне суспільство на сході Європи
у 1917–1919 рр.**

У статті розглядається оцінка і реакція видатного польського географа і одного із засновників польської геополітики Євгеніуша Ромера на події Великої Війни і революції в Росії. Окремо проаналізовані нюанси біографії вченого, котрі дозволяють показати історичний контекст того часу.

Ключові слова: революція, імперія, Перша світова війна, Східна Європа, суспільство, Річ Посполита.

Руслан Пиріг

**Одна доба прем'єрства Миколи Устимовича
(29–30 квітня 1918 року)**

У статті висвітлюється спроба першого голови Ради Міністрів Української Держави Миколи Устимовича сформуванню уряду, роль у цьому процесі німецьких військових та дипломатів, позиція Гетьмана П. Скоропадського. Коротке і невдале прем'єрство М. Устимовича розкривається на тлі життєвого шляху цього консервативного діяча, прихильника гетьманської форми державності.

Ключові слова: Микола Устимович, Українська Держава, Рада Міністрів, Павло Скоропадський, департамент конярства.

Тетяна Осташко

**Родинні світлини Скоропадських як джерело до вивчення
суспільної характеристики української аристократії**

Стаття присвячена досліджуванню родинних світлин Скоропадських як джерела до вивчення суспільної характеристики

української аристократії; висвітлюється наскільки повно приватні фотографії всіх членів родини, близьких та друзів, а також інтер'єрів міських помешкань і маєтків Скоропадських і Дурново відображають їх побут та звичаї, громадську та політичну діяльність.

Ключові слова: Павло Скоропадський, родина Скоропадських, фотографії Скоропадських, українська аристократія.

Олексій Лупандін

Українсько-російські відносини

(кінець 1918 — початок 1919 рр.): дипломатичний аспект

Стаття присвячена проблемі взаємовідносин та мирних переговорів між Директорією і радянською Росією, які проходили в Москві в січні-лютому 1919 р. На тлі аналізу міжнародної ситуації, автор показує спадковість імперіалістичної політики Росії. Доведено, що в умовах відсутності зовнішніх союзників УНР була приречена на поразку.

Ключові слова: Директорія, УНР, РСФФР, Перша світова війна, мирний договір, Антанта, білий рух.

Олег Павлишин

**Комісії Трудового Конгресу України (1919 р.):
формування та діяльність**

У статті аналізується формування та діяльність галузевих комісій Трудового Конгресу України в період з початку лютого по вересень 1919 р.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Трудовий Конгрес України, Директорія.

Віталій Скальський

Трудовий конгрес України в оцінках публіцистів

У статті йдеться про публіцистичні оцінки виборів до Трудового Конгресу України та його діяльності.

Ключові слова: вибори, публіцистика, Трудовий Конгрес, Сергій Єфремов, Андрій Ніковський, Лев Красний.

Олена Бойко

Зміни у житті Києва і киян за радянської влади (лютий–серпень 1919 р.)

У статті розглянуто зміни у житті Києва та його мешканців в умовах радянського режиму: соціально-класова політика та відповідний їй правопорядок, міське самоврядування, становище різних верств населення.

Ключові слова: Київ, радянська влада, міське самоврядування, «червоний терор».

Володимир Устименко

Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР

Розкриваються історичні витоки українсько-польських суперечностей, показано наявність конфліктогенного потенціалу в історичному розвитку обох народів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., досліджено підґрунтя та основні вектори українсько-польського конфлікту.

Ключові слова: конфлікт, конфліктоутворюючі фактори, українсько-польські взаємини.

Павло Ісаков

Табори примусових робіт в УСРР в 1920 р.

Висвітлено процес створення та функціонування підвідділів громадських та примусових робіт виконавчих комітетів і таборів примусових робіт в УСРР в 1920 р. Наведено раніше невідомі важливі факти з досліджуваного питання. Проаналізовано основні проблеми та шляхи розвитку таборів примусових робіт в УСРР в 1920 р. у взаємозв'язку з тогочасною суспільно-економічною ситуацією в країні.

Ключові слова: губернські підвідділи громадських і примусових робіт виконавчих комітетів, табори примусових робіт, Головне управління громадських робіт і повинностей Народного Комісаріату внутрішніх справ УСРР, законність, штатна структура, оплата праці, ізоляція, нагляд, охорона, норма продовольчого забезпечення, майстерня, охорона здоров'я, культурно-масова робота.

Ярослав Файзулін

З історії Української військової організації в Києві (1921 р.)

У статті на основі маловідомих документів радянських органів держбезпеки розглядається створення, діяльність, викриття та ліквідація Військової організації Січових стрільців (згодом — Української військової організації) в Києві у 1921 р.

Ключові слова: Українська військова організація, Всеукраїнський центральний повстанський комітет, Партизансько-повстанський штаб, антибільшовицькі повстання, Київська губчека.

Роман Тимченко

**Українська еміграція та політика більшовиків
1921–1923 рр.**

Охарактеризовується діяльність української еміграції у 1921–1923 рр., аналізується політика більшовиків по відношенню до них. Визначається ставлення С. Петлюри та Є. Петрушевича до радянської влади.

Ключові слова: С. Петлюра, Є. Петрушевич, більшовики, еміграція, Тарнів.

Василь Яблонський

**«Конституція» Державного Центру УНР в екзилі
у 1948–1992 рр.**

У статті розглядається процес підготовки «Тимчасового Закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі» у

контексті внутрішньополітичних процесів у політичному середовищі української еміграції. Також аналізуються повноваження, взаємовідносини та розвиток складових Державного центру: Української національної ради, уряду та президента в 1948–1992 рр. Тимчасовий Закон, який виконував функції «Конституції» Державного центру, був одночасно і виборчим законодавством, за яким обиралися президент та УНРада.

Наголошується на важливості розвитку українського конституціоналізму на еміграції, збереження конституційних традицій демократичного характеру та ідеї незалежності України.

Ключові слова: Українська народна республіка, Тимчасовий закон, Державний центр, Українська національна рада, президент в екзилі, передпарламент в екзилі, уряд в екзилі.

Зізнання ціною в життя... (із свідчень члена Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету Івана Андруха)

Публікуються свідчення одного із засновників і активних учасників Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету І. Андруха. У них подається історичний зріз епохи, містяться цінні дані з історії формації Січових стрільців, погляди на політику радянської влади в Україні, функціонування керівних органів повстанського руху і підготовку всеукраїнського антибільшовицького повстання в 1921 р.

Ключові слова: Іван Андрух, корпус Січових стрільців, Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет, Уряд УНР, антибільшовицькі повстання.

Крутянець Олександр Борозенко-Конончук

Публікуються документи, що містять біографічну інформацію про вояка Студентського куреня Олександра Борозенка-Конончука, полоненого та розстріляного більшовиками біля залізничної станції Крути наприкінці січня 1918 р.

Ключові слова: Крути, Олександр Борозенко-Конончук.

ANNOTATIONS

Aleksandra Kudlai

**Activity national Ministry of Military Affairs for the
formation and device of the Army UNR
(December 1917 — April 1918)**

Article deals with the problems of institutionalization and the creation of the armed forces of the Ukrainian National Republic, demobilization of the old Russian army in the activities of the national Ministry of Military Affairs.

Keywords: Ukrainian Central Rada, the national Ministry of Military Affairs, the Army of the Ukrainian National Republic.

Irina Zenych

**Getting to know people with the features of the electoral law and
the electoral process during the elections to the All-Russian
Constituent Assembly in Ukraine in 1917**

On the basis of archival documents reveals the main components of the population are familiar with the features of the electoral law and the electoral process during the elections to the All-Russian Constituent Assembly in Ukraine in 1917.

Keywords: All-Russian Constituent Assembly, the electoral law, the electoral process, the district commission.

Gennadii Korolov

**The syndrome of the January Uprising: Eugeniusz Romer about
revolutionary society in Eastern Europe 1917–1919**

In the article considered assessment and response by the famous Polish geography scholar and one of the founders of Polish geopolitics Eugeniusz Romer on the Great War and Russian Revolution. In the papers analyzed biographical aspects of his life and political activities, which enable to understand the wider historical context.

Keywords: revolution, empire, I World War, Eastern Europe, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Ruslan Pyrih

**One day Prime Minister by Mykola Ustymovich
(29–30 April 1918)**

In the article the first attempt of the Prime Minister of the Ukrainian State Mykola Ustymovich form a government, role in this process of German general and diplomats, also position by Hetman Pavlo Skoropadsky is considered. Short and failed premiership Mykola Ustymovych on the background of the life course of conservative activist, supporter of the Hetmanate forms is shown.

Keywords: Mykola Ustymovich, Ukrainian State of 1918, Council of Ministers, Pavlo Skoropadskyi, department breeding.

Tetyana Ostashko

**Photographs of the Skoropadsky family as a source for the study
of social characteristics of the Ukrainian aristocracy**

This article is dedicated to examining photographs of the Skoropadsky family as a source to study the social characteristics of the Ukrainian aristocracy. These totally private photographs of all the family members, friends and others close to the family, as well as the interiors of the Skoropadsky's and Durnovo's urban homes and estates illustrate their way of life, their customs and their social and political activity.

Keywords: Paul Skoropadsky, family Skoropadsky, photographs of the Skoropadsky family, Ukrainian aristocracy

Oleksii Lupandin

**Ukrainian-Russian relationship (the end of 1918 — beginning
of 1919): diplomatic dimension**

The article devoted to the relations and peace negotiation between Directory and the RSFSR that took place in Moscow in January-

February of 1919. Analyzed the international background author paid attention to the inheritance of Russian imperialistic policy. It was proved, that without allies Ukrainian People's Republic (UPR) was doomed to failure.

Keywords: Directory, Ukrainian People's Republic (UPR), RSFSR, WW I, peace treaty, the Entente, white movement.

Vitaliy Skalsky

Journalistic assessment of the election to the Labour Congress of Ukraine

The article is about journalistic assessment of the election to the Labour Congress of Ukraine and its activities.

Keywords: election, journalism, Labour Congress, Sergey Efremov, Andrey Nikovsky, Lev Krasny.

Olena Boyko

Changes in the life of Kyiv and Kyivites under the Soviet power (February–August 1919)

The article deals with changes in the life of Kyiv and its population under the Soviet regime: social-class policy and the order of law, that proper to it, city self-government, position of various strata of society.

Keywords: Kyiv, Soviet power, city self-government, “red terror”.

Volodymyr Ustymenko

Polish-Ukrainian confrontation during the period of WUNR

The historical beginnings of Ukrainian-Polish contradictions are revealed, there is the presence of conflict potential in the historical development of both nationalities during the struggle period 1917–1921, the background and the main vectors of Ukrainian-Polish conflict were researched.

Keywords: conflict, conflict formation factors, Ukrainian-Polish relations.

Pavlo Isakov

Compulsory work camps in USSR in 1920

The article covers the process of creation and functioning of sections of compulsory public works in executive committees and compulsory work camps in USSR in 1920. The article gives earlier unknown important facts about the researched question. It also analyses the problems and ways of development of compulsory work camps in USSR in 1920 considering socio-economic situation in the country at that time.

Keywords: province sections of compulsory public works of executive committees, compulsory work camps, Public works and duties headquarters of National commissariat for Internal Affairs in USSR, legality, staff structure, remuneration of labor, isolation, supervision, guarding, provision supply norm, workshop, healthcare, mass cultural event work.

Yaroslav Faizulin

From the history of Ukrainian military organization in Kiev (1921)

On the basis of little-known documents of the Soviet state security organs it is viewed the establishment, operation exposure and liquidation of Sich Riflemen military organization (later — Ukrainian Military Organization) in Kiev in 1921.

Keywords: Ukrainian military organization, All-Ukrainian Central Insurgent Committee, an insurgent-rebel headquarter, anti-Bolshevik uprising, the Soviet state security organs.

Roman Tymchenko

Ukrainian emigration and Bolshevik policy, 1921–1923

Activities of Ukrainian emigration in 1921–1923 is characterized, Bolshevik policy towards them is analyzed. The attitude S. Petliura and E. Petrushevych to Soviet authorities is determined.

Keywords: S. Petliura, E. Petrushevych, Bolsheviks, emigration, Tarnów.

Vasyl Yablonskyi
**«Provisional Law» of the State Center of the Ukrainian People's
Republic in exile, 1948–1992**

In the article author looks at the process of drafting of the "Provisional Law on Re-organization of the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile" and examines it in the context of the political processes inside the Ukrainian emigration. The author analyzes power tools, relations and components of the State Center: Ukrainian National Council, government and president (1948–1992). It is emphasized that the provisional law also served as the electoral law that regulated elections of the president and the Ukrainian National Council. The author argues about importance of the development of the Ukrainian constitutionalism, upholding of the democratic traditions and concept of the independence of Ukraine.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Provisional Law, the State Center, Ukrainian National Council, president in exile, provisional parliament in exile, government in exile.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Олена Дмитрівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Boyko Olena, senior scientific worker, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, oboyk@i.ua

Верстюк Владислав Федорович, доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Verstiuk Vladyslav, Doctor of Historical Sciences, Head of Department of history of Ukrainian revolution (1917–1921), Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, vverst@ukr.net

Зенич Ірина Вікторівна, аспірантка, Інститут історії України НАН України

Zenych Irina, graduate student, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences, irazenich@ukr.net

Ісаков Павло Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, Інститут кримінально-виконавчої служби

Isakov Pavlo, Candidate of Historical Sciences, assistant Professor Institute of Penal Service, ukrrev@ukr.net

Корольов Геннадій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Korolov Gennadii, Candidate of Historical Sciences, Senior fellow research, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, Hennadiikorolev@gmail.com

Кудлай Олександра Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Kudlai Aleksandra, senior research fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ozhegovskay@ukr.net

Лупандін Олексій Ігоревич, молодший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України

Lupandin Oleksii, junior researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Осташко Тетяна Сергіївна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Ostashko Tetiana, Ph.D. in History, Leading Research Fellow, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Павлишин Олег, кандидат історичних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка,
Pavlyshyn Oleh, Candidate of Historical Sciences, assistant Professor, Ivan Franko Lviv National University, pavlyshynoleh@yahoo.com

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Pyrih Ruslan, doctor of historical sciences, professor, head researcher, Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, ukrrev@ukr.net

Скальський Віталій Валерійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Skalsky Vitaliy, Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, skalskyw@ukr.net

Тимченко Роман Вікторович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
 Tymchenko Roman, Candidate of Historical Sciences, researcher, Institute of History of Ukraine, roma_timchenko@ukr.net

Устименко Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Ustymenko Volodymyr, candidate of historical sciences, Senior Research Fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences, volodymyr_ust@ukr.net

Файзулін Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії України НАН України
Faizulin Yaroslav, candidate of historical sciences, Researcher, Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine, faizulyln@ukr.net

Яблонський Василь Миколайович, кандидат історичних наук, заступник директора, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України;
Yablonskyi Vasyl M., candidate of historical sciences, Deputy Director, National Institute for Strategic Studies, vy2006@mail.ru

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.**

Випуск 10

Обкладинка — Олексій Лупандін

Комп'ютерна верстка — *Любов Зубець*

Підписано до друку 17.04.2015. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 23,25. Обл. вид. арк. 21,6.

Наклад 300 прим. Зам. 10. 2015.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ, вул. Грушевського, 4.